

**आगम मनीषी
श्री तिलोक्चंद्र जैन द्वारा
संपादित
जैनागम नवनीत प्रश्नोत्तर
भाग - ८**

જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર : પરિચય

પ્રશ્ન-૧ : આ સૂત્રનો પરિચય શું છે ?

ઉત્તર- શ્વેતાંબર જૈનોમાં માન્ય ૧૨ ઉપાંગસૂત્રમાં આ પાંચમું ઉપાંગ સૂત્ર છે. નંદી સૂત્રની યાદીમાં આ સૂત્રનું નામ અંગબાહ્ય કાલિક સૂત્રમાં છે. ઔપપાતિકથી લઈને પ્રજ્ઞાપના સુધીના ચારે ય ઉપાંગ સૂત્રો ઉત્કાલિક છે. જેના મૂળપાદોની સ્વાધ્યાય ચારે ય પહોરમાં થઈ શકે છે પરંતુ આ જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રની સ્વાધ્યાય, રાત કે દિવસના પહેલા કે ચોથા પહોરે થઈ શકે છે.

મુખ્યત્વે અહીં જંબૂદ્વીપ સંબંધી ભૌગોલિક તેમજ બીજી જાણકારી આપેલ હોવાથી તેનું સાર્થક નામ **જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ** રાખવામાં આવેલ છે. અહીં વિભાગના રૂપમાં સાત અધ્યયન છે જેને **વક્ષસ્કાર**ની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત અહીં કોઈ પ્રતિવિભાગ વગેરે કંઈ નથી. જેથી આ સંપૂર્ણ સૂત્ર એક જ શ્રુતસ્કંધના રૂપમાં આવેલ છે. આ સૂત્રનું પરિમાણ ૪૧૪૬ શ્લોક પ્રમાણ માનવામાં આવેલ છે.

રચનાકાર-વ્યાખ્યાકાર :- આ સૂત્રની રચના કરનારનું નામ સર્વથા અજ્ઞાત છે. તેથી બીજા ઉપાંગસૂત્રની જેમ આ સૂત્ર પણ દેવર્ષિગણિના સમયમાં સંકલન કરાવવામાં આવ્યું, એમ સ્વીકારવું જ સર્વથા ઉચિત ગણાશે. કેમ કે નંદીસૂત્રમાં આ સૂત્રનું નામ છે અને તેની પહેલા હોવાનો કોઈ નિર્દેશ પ્રાપ્ત થતો નથી.

આ સૂત્ર ઉપર, આચાર્ય મલયગિરિજીની ટીકા ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેમના પૂર્વના આચાર્યોએ ચૂર્ણિ વ્યાખ્યા કરેલ હતી એવા સંકેતો મળે છે પરંતુ તે વ્યાખ્યા પણ આજે મળતી નથી. આચાર્ય મલયગિરિજી પછીના સમયમાં વિક્રમ સંવત ૧૬૬૦ માં શ્રી શાંતિચંદ્ર વાયક દ્વારા સંસ્કૃત ટીકાની રચના કરવામાં આવી છે જે આજે છપાયેલી મળે છે. આચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મ.સા. રચિત સંસ્કૃત ટીકા-હિંદી, ગુજરાતી અનુવાદની સાથે મળે છે. બીજા અનેક સ્થાનેથી અર્થ-વિવેચન હિન્દી-ગુજરાતીમાં છપાયેલ મળે છે. રાજકોટ-ગુજરાતમાંથી ગુઢપ્રાણ ફાઉન્ડેશન દ્વારા ગુજરાતી વિવેચન યુક્ત મહત્વપૂર્ણ સંપાદન સાથે આ શાસ્ત્ર પ્રકાશિત થયેલ છે. આગમ સારાંશ અને પ્રશ્નોત્તર બંને આયોજનોમાં અમે આ શાસ્ત્રોના વિષયોને બંને પ્રકારે આવરી લેવાનું આયોજન કરેલ છે.

પ્રશ્ન-૨ : આ સૂત્રના સાત વક્ષસ્કારોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય-વિષય શું છે ?

ઉત્તર- (૧) પ્રથમ વક્ષસ્કારમાં-જંબૂદ્વીપનું વર્ણન, તેની જગતી-પરકોટાથી શરૂ કરેલ છે. ત્યાર પછીના જંબૂદ્વીપના વર્ણનમાં દક્ષિણ દિશામાં આવેલ ભરતક્ષેત્રનું ક્ષેત્રીય-ભૌગોલિક વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

(૨) બીજા વક્ષસ્કારમાં-ભરતક્ષેત્રમાં કાળપરિવર્તન સંબંધી વર્ણન છે. ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી રૂપ કાલચક્રના ૬-૬ આરાનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

(૩) ત્રીજા વક્ષસ્કારમાં-ભરતક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રથમ ચક્રવર્તી ભરત મહારાજનું વર્ણન, તેની ઋદ્ધિ તેમજ છ ખંડની વિજય યાત્રાના માધ્યમથી દર્શાવવામાં આવેલ છે.

(૪) ચોથા વક્ષસ્કારમાં-ભરતક્ષેત્ર પછીથી ક્રમશઃ ઉત્તર દિશા તરફ આગળ વધતાં યુલ્લ હિમવંત પર્વતથી લઈને મહાવિદેહ ક્ષેત્ર તેમજ મેઢ પર્વતનું વર્ણન છે. ફરીથી ઉત્તરમાં નીલપર્વતથી લઈને ઐરવત ક્ષેત્ર સુધીનું વર્ણન પૂર્ણ કરેલ છે.

(૫) પાંચમા વક્ષસ્કારમાં-તીર્થકરોના જન્મ સમયે ૫૬ દિશાકુમારીકાઓ અને ૬૪ ઈન્દ્રો દ્વારા કરવામાં આવતા જન્માભિષેક સંબંધી ઢચિપૂર્ણ અને વિસ્તૃત વર્ણન છે.

(૬) છઠા વક્ષસ્કારમાં-જંબૂદ્વીપના ક્ષેત્રીય વર્ણન સંબંધી પર્વત, નદી, ક્ષેત્ર, દ્રહ, તીર્થ વગેરેની કુલ સંખ્યા ગણવામાં આવી છે.

(૭) સાતમા વક્ષસ્કારમાં-સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર તેમજ તારા સંબંધી અર્થાત્ જંબૂદ્વીપના જ્યોતિષ મંડળ સંબંધી સંક્ષિપ્ત અને વિવિધ જાણકારી આપવામાં આવેલ છે, જે ચંદ્ર-સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ અર્થાત્ જ્યોતિષ ગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિનો સંક્ષિપ્ત સાર માત્ર છે.

આ પ્રકારે આ સૂત્રમાં તીર્થકર, ચક્રવર્તી, કાલચક્ર સહિત જંબૂદ્વીપ ક્ષેત્રની ભૂગોળ-ખગોળ સંબંધી એમ વિવિધ તત્ત્વોનો પરિભોધ કરાયેલ છે.

પ્રશ્ન-૩ : આત્મસાધનાના આ ધાર્મિક જીવનમાં જંબૂદ્વીપ વગેરે ભૌગોલિક જ્ઞાનનું મહત્ત્વ કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- ચૌદ રાજુ પ્રમાણ આ લોક છે. તેમાં જીવ પરિભ્રમણ કરતો રહે છે. ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિરણલોકમાં પણ પરિભ્રમણ કરે છે. તિરણલોકમાં પણ અસંખ્યાતા દ્વીપસમુદ્રો છે. તેમાં પણ જીવ જન્મ-મરણ કરતા રહે છે પરંતુ આ દ્વીપસમુદ્રોની મધ્યમાં અદ્વીદ્વીપ અને બે સમુદ્રો છે. તેમાં જીવ જન્મ-મરણ પણ કરે છે અને મુક્ત પણ થઈ શકે છે. આ અદ્વી દ્વીપની મધ્યમાં અથવા બધા દ્વીપસમુદ્રની મધ્યમાં કેન્દ્રસ્થાને જંબૂદ્વીપ છે અને તેમાં આપણું નિવાસસ્થાન દક્ષિણ ભરતક્ષેત્રના પ્રથમ

ખંડમાં છે. તેથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય આ ક્ષેત્ર રૂપ આપણા નિવાસસ્થાન સંબંધી ભૌગોલિક જાણકારી હોવી જરૂરી છે. આગમોમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની સાથે અન્ય વિષય લોકસ્વરૂપ, જીવાદિસ્વરૂપ આદિના જ્ઞાનને પણ મહત્ત્વ આપવામાં આવેલ છે. તેને પણ એક અપેક્ષાથી આધ્યાત્મને સહયોગી જ્ઞાન માનવામાં આવે છે. લોક-અલોક ક્ષેત્ર તેમજ જગતના પદાર્થોનું સત્ય અને સાત્વિક જ્ઞાન પણ આત્માને પરમ સંતોષ અને આનંદ આપનારું હોય છે. સમ્યક્ શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરનારું પણ હોય છે.

વક્ષસ્કાર-૧

પ્રશ્ન-૧ : જંબૂદ્વીપનો સામાન્ય પરિચય કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- સંપૂર્ણ લોકના ત્રણ વિભાગ છે- ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિરછાલોક. તિરછાલોકમાં રત્નપ્રભા નરકના પૃથ્વીપિંડના છતની ઉપરનો ભાગ એ તિરછાલોકની સમભૂમિ છે. તેના ઉપર અસંખ્યાતા દ્વીપસમુદ્રો છે જે એક પછી બીજો એમ ક્રમશઃ ગોળાઈના ઘેરાવામાં આવેલ છે. જેમાં પહેલો મધ્યનો દ્વીપ પૂર્ણ ચંદ્રાકારે થાળી આકારે ગોળ છે. બાકીના બધા દ્વીપસમુદ્રો ક્રમશઃ એક પછી બીજો એમ ઘેરાવામાં વલયાકાર-બંગડીના આકારે રહેલા છે. આ દ્વીપસમુદ્રોનું વર્ણન જીવાભિગમ સૂત્રમાં કરેલ છે. બરાબર મધ્યમાં થાળીના આકારનો જે ગોળ દ્વીપ છે તે જ જંબૂદ્વીપ છે. આ જ તિરછાલોકનું મધ્ય કેન્દ્રબિંદુ છે. ચારે દિશાઓનો પ્રારંભ પણ આ દ્વીપની બરાબર મધ્યમાં આવેલ મેઢપર્વતથી થાય છે. આ જંબૂદ્વીપનું વર્ણન આ પ્રકારે છે- તિરછાલોકની વચ્ચેવચ્ચે સમભૂમિ ઉપર રહેલ આ જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજન લાંબો, એક લાખ યોજન પહોળો, પરિપૂર્ણ ગોળ ચક્રાકારે-થાળીના આકારે છે અથવા પૂર્ણ ચંદ્રમાના આકારવાળો છે. તેમાં મુખ્ય ૬ લાંબા પર્વતો છે, જે આ દ્વીપના પૂર્વ કિનારેથી પશ્ચિમના કિનારા સુધી લાંબા છે. જેનાથી આ દ્વીપના મુખ્ય સાત વિભાગ થાય છે- (૧) ભરતક્ષેત્ર (૨) હેમવંતક્ષેત્ર (૩) હરિવર્ષક્ષેત્ર (૪) મહાવિદેહક્ષેત્ર (૫) રમ્યકવાસ (૬) હેરણ્યવંતક્ષેત્ર (૭) ઐરવતક્ષેત્ર. આમાંનું પહેલું ભરતક્ષેત્ર દક્ષિણ દિશામાં છે અને ત્યાર પછી બીજું, ત્રીજું એમ ક્રમશઃ ઉત્તર દિશામાં આવેલા છે. છેવટે ઐરવતક્ષેત્ર આ દ્વીપના અંતિમ ઉત્તરી ભાગમાં આવેલ છે.

પ્રશ્ન-૨ : જગતી કોને કહેવામાં આવે છે ?

ઉત્તર- એક લાખ યોજન લાંબા-પહોળા ગોળાકાર આ જંબૂદ્વીપના કિનારે ચારે

તરફ ફરતી દિવાલ-કોટ છે. તેને આગમ ભાષામાં જગતી કહેવામાં આવે છે. વહેવારમાં આપણે તેને કોટ-કિલ્લો, બાઉન્ડ્રી, પરિઘ, ભીંત તરીકે સમજી શકીએ. જંબૂદ્વીપની આ દિવાલ આઠ યોજન ઊંચી હોવાથી શાસ્ત્રમાં તેને જગતી કહેવામાં આવે છે. અન્ય દ્વીપ સમુદ્રોના કિનારે આ પરકોટા-દિવાલ અર્ધો યોજન=બે કોસ ઊંચી છે. તેને શાસ્ત્રમાં વેદિકા કે પદ્મવર વેદિકા કહેલ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમસ્ત તિરછાલોકમાં એક જંબૂદ્વીપના કિનારે જ જગતી(વધારે ઊંચી) છે. બાકી બધી વેદિકા(નાની દિવાલ) છે.

જંબૂદ્વીપની આ જગતી સમભૂમિ પર સર્વત્ર ૧૨ યોજન પહોળી છે. ઉપરની તરફ ક્રમશઃ ઘટતા ઘટતા મધ્યમાં આઠ યોજન અને શિખર ઉપર ચાર યોજન જાડી છે. જગતીની ઊંચાઈના મધ્યમાં ચારે તરફ ઝરૂખા છે. તેને ગવાક્ષ-કટક-જાળીવાળા ગોખલા કહેલ છે. આ પણ ૫૦૦ ધનુષ જાડા અને અર્ધાયોજન ઊંચા છે જે જગતીની બહાર નીકળેલ ઓશરી જેવા છે. જંબૂદ્વીપની પરિઘિ, જગતીની પરિઘિ કે આ ઝરૂખાની પરિઘિ બધા એક સમાન છે અર્થાત્ ત્રણ લાખ સોળ હજાર બસો સત્તાવીસ યોજન (૩,૧૬,૨૨૭ યોજન) અને ત્રણ કોસ, ૧૨૮ ધનુષ, ૧૩૩ આંગળ ગોળાઈવાળા છે.

પ્રશ્ન-૩ : આ જગતીનું શિખરતળ કેવું છે ?

ઉત્તર- સમભૂમિથી આઠ યોજન ઊંચે જગતીનું શિખરતલ બધે ચાર યોજન પહોળું છે. જેની ગોળાઈમાં પરિઘિ જગતી જેટલી છે. ચાર યોજનની પહોળાઈની વચ્ચેવચ્ચે સુંદર પાળ ભીંત જેવી પદ્મવરવેદિકા છે. જે ૫૦૦ ધનુષની જાડી અને અર્ધાયોજન(બે કોસ) ઊંચી છે. તેની ગોળાઈ સંપૂર્ણ જગતી જેટલી છે અર્થાત્ જગતીના શિખરતળ ઉપર વચમાં આ પદ્મવર વેદિકા હોવાથી શિખરતળના બે વિભાગ બની જાય છે. એક અંદરનો ભાગ અને બીજો બહારનો ભાગ. અંદરનો ભાગ જંબૂદ્વીપના અંદરના ભાગ તરફ છે અને બહારનો વિભાગ લવણ સમુદ્ર તરફનો કહેવાય છે. આમ છતાં સંપૂર્ણ જગતી-કોટ કિલ્લો અને શિખરતળ જંબૂદ્વીપની સીમામાં જ છે. પદ્મવર વેદિકાની બંને તરફ(અંદર-બહાર) બે બે યોજનથી કંઈક ઓછું ક્ષેત્ર આવેલ છે. જેને વનખંડ કહેલ છે. અર્થાત્ આ બધો ખુલ્લો વિભાગ સુંદર બગીચાના રૂપમાં છે, જેમાં ઠેકઠેકાણે વાવ-તલાવડી, ઝાડ-પાન, લતા, પર્વતગૃહ-ગુફા, મંડપ, સૂવા-બેસવાના આસનો(શિલાપટક)વગેરે બધા પૃથ્વીકાયના બનેલા છે. અહીં ઘણા વ્યંતરદેવો હરવા, ફરવા, મોજમજા કરવા આવતા જતા રહે છે.

વેદિકાના ગવાક્ષકટક આદિ- પદ્મવર વેદિકા રૂપ એ દિવાલ ઉપર ગવાક્ષ-ગોખલા

જેવા વિવિધ જાળઘર આવેલા છે. જેમ કે— હેમજાલ, ગવાક્ષજાલ, ખિંખિણિ— (ઘટિકા)જાલ, મણિજાલ, કનકજાલ, રયણજાલ. આ બધા ચારે તરફ ફેલાયેલા હોય છે. આ જાલઘર મણિરત્ન હાર વગેરેથી સુસજ્જિત હોય છે. તે એક બીજા સાથે જોડાયેલા નથી. છતાં એકબીજાની એટલા નજીક હોય છે કે મંદ મંદ પવન આવતા એકબીજા સાથે ટકરાવાથી અત્યંત સુરીલો, મધુર ધ્વનિ નીકળે છે.

પદ્મવર વેદિકા ઉપર અનેક વૃક્ષલતાઓ છે, અનેક પદ્મકમળો ઠેકઠેકાણે રહેલા છે તેથી તેને પદ્મવર વેદિકા કહેલ છે. આ રીતે અતિ સુંદર એવી જંબૂદ્વીપની જગતી છે.

સંપૂર્ણ જગતી નીચેથી ઉપર સુધી મૌલકરૂપથી વજ્ર રત્નમય પૃથ્વીકાયની બનેલી છે. એ સિવાય ગવાક્ષ, પદ્મવર વેદિકા, ઝરૂખા વગેરે અન્ય પણ મણિ-રત્નમય બનેલા છે.

પદ્મવર વેદિકા ઘન દિવાલના રૂપમાં છે, તો પણ તેની અંદર અને બહાર બંને તરફ સ્તંભોના આધારે ઝરૂખા(બાલ્કની)જેવા વિભાગો આવેલા છે. જેમાં અનેક પ્રકારના રૂપોવાળા યુગલો ચિત્રિત(દોરેલા) હોવાથી તે જોવાલાયક અને આકર્ષક હોય છે.

પ્રશ્ન-૪ : જગતી—કોટમાં દરવાજાની શું વ્યવસ્થા હોય છે ?

ઉત્તર— ત્રણ લાખથી વધુ પરિઘિવાળા જંબૂદ્વીપની ૧૨ યોજન પહોળાઈવાળી જગતીમાં વિજય આદિ ચાર દરવાજા છે. તેના માલિક દેવ પણ તે જ નામવાળા છે. આ દરવાજા સંબંધી વર્ણન જીવાભિગમ સૂત્રમાં વિસ્તારથી છે જેને માટે પ્રશ્નોત્તર ભાગ-૬, પાના નં. ૧૩૦-૧૩૧ જોઈ જવું.

પ્રશ્ન-૫ : જંબૂદ્વીપમાં ભરતક્ષેત્ર ક્યાં અને કેવા પ્રકારે આવેલ છે ?

ઉત્તર— પૂર્ણ ગોળાકારે એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો જંબૂદ્વીપ છે. તેની દક્ષિણ દિશામાં ૫૨૬ યોજનથી થોડું વધારે અર્ધચંદ્રાકાર રૂપે ભરતક્ષેત્ર આવેલ છે. ઉત્તર દિશામાં ચૂલ્લહિમવંત પર્વત છે. તે બાજુ ભરતક્ષેત્રની લંબાઈ ૧૪૪૭૧ યોજન સાધિક છે. બાકીની ત્રણ દિશાઓ ગોળાઈમાં લવણસમુદ્રથી ઘેરાયેલી છે. સમુદ્ર અને ભરતક્ષેત્રની વચ્ચે આઠ યોજન ઉંચી જંબૂદ્વીપની જગતી આવેલ છે. તેથી લવણસમુદ્રનું પાણી સીધું ભરતક્ષેત્રમાં આવતું નથી પરંતુ જગતીમાં ક્યાંક ક્યાંક સ્વાભાવિક રૂપે છિદ્રો બનેલા છે તેમાં સમયે—સમયે પાણી અંદર આવે છે જે ભરત ક્ષેત્રની ત્રણે દિશાઓના કિનારે રહે છે. વર્તમાનમાં આ પાણી લવણની ખાડી, પ્રશાંત મહાસાગર, હિંદ મહાસાગર આદિ નામથી જાણીતા છે.

ત્રણ તીર્થો— સમુદ્રી જળમાં પૂર્વમાં માગધ, દક્ષિણમાં વરદામ અને પશ્ચિમમાં પ્રભાસ નામના તીર્થસ્થાનો છે. ત્રણેય તીર્થસ્થાનોના માલિક દેવો એ જ નામથી પોતાના ભવનોમાં રહે છે. તેના નામ (૧) માગધતીર્થકુમાર (૨) વરદામતીર્થ-કુમાર (૩) પ્રભાસતીર્થકુમાર છે. આ નાગજાતિના ભવનપતિ દેવ છે.

વૈતાહ્ય પર્વત— આ ભરત ક્ષેત્રની મધ્યમાં વૈતાહ્ય પર્વત છે જે પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબો છે. તેના બંને છેડા જગતીને ભેદીને લવણ સમુદ્રને સ્પર્શ કરે છે. આ પર્વત ચાંદીમય પૃથ્વીનો ૫૦ યોજન જાડો, ૨૫ યોજન ઉંચા માપનો છે. આ પર્વત વચ્ચે આવેલ હોવાથી તેના દ્વારા ૫૨૬-૬/૧૯ યોજનના પહોળો ભરતક્ષેત્ર બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. દરેક વિભાગ ૨૩૮-૩/૧૯ યોજનની પહોળાઈ વાળો અને લંબાઈમાં જગતીના કિનારા સુધી છે.

વિદ્યાધર શ્રેણી— દશ યોજન ઉપર ગયા પછી આ વૈતાહ્ય પર્વત બંને બાજુએ એકી સાથે ૧૦-૧૦ યોજનની પહોળાઈમાં ઘટી જાય છે. જેનાથી ૧૦-૧૦ યોજનની બંને બાજુએ સમતલ ભૂમિ છે. જ્યાં વિદ્યાધર મનુષ્યોના નગરો તેમજ તેમના ભવનો આવેલા છે. જેમાં તેઓ નિવાસ કરે છે. તેથી આ બંને ક્ષેત્રોને વિદ્યાધર શ્રેણી કહેવામાં આવે છે. ઉત્તરની વિદ્યાધર શ્રેણીમાં ૬૦ નગર છે અને દક્ષિણની શ્રેણીમાં ૫૦ નગર છે. અહીંના મનુષ્યો વિદ્યાસંપન્ન હોય છે.

આભિયોગિક શ્રેણી— આ જ રીતે વિદ્યાધર શ્રેણીથી ૧૦ યોજન ઉપર જવા પર ત્યાં ૧૦-૧૦ યોજન પહોળી સમભૂમિ બંને બાજુએ આવેલ છે. તેમાં વાણવ્યંતર દેવોના ભવન છે અને તે દેવો શકેન્દ્રના લોકપાલોના આભિયોગિક દેવ છે અને તેથી આ બંને શ્રેણીઓને આભિયોગિક શ્રેણી કહેવામાં આવેલ છે. વ્યંતરમાં પણ મુખ્યત્વે અહીં ૧૦ જૃંભક દેવોના નિવાસ સ્થાનો છે.

શિખરતલ—આભિયોગિક શ્રેણીથી પાંચ યોજન ઉપર વૈતાહ્ય પર્વતનું શિખરતલ આવેલું છે. જે ૧૦ યોજન પહોળું અને પદ્મવર વેદિકા તથા વનખંડથી ઘેરાયેલું છે. અર્થાત્ આ શિખરતલના બંને કિનારા ઉપર વેદિકા(પાળી) છે અને આ બંને વેદિકાઓની પાસે એક એક વનખંડ છે. આ વનખંડોમાં વાવડીઓ, તળાવડીઓ, આસન, શિલાપટ્ટ, મંડપ, પર્વતગૃહ વગેરે છે. આ વેદિકા, વનખંડોની પહોળાઈ જંબૂદ્વીપની જગતીની ઉપર આવેલ પદ્મવર વેદિકા અને વનખંડ સમાન છે. તેની લંબાઈ તથા શિખરતલની લંબાઈ આ પર્વતની લંબાઈ જેટલી છે. બંને વિદ્યાધર શ્રેણીમાં, બંને આભિયોગિક શ્રેણીમાં અને સમભૂમિ ઉપરની બંને બાજુ આ જ પ્રકારે પદ્મવર વેદિકા અને વનખંડો આવેલા છે.

કૂટ-શિખરતલ ઉપર પૂર્વથી પશ્ચિમ ક્રમશઃ ૯ કૂટ આ પ્રકારે છે-

(૧) સિદ્ધાયતન કૂટ- (કૂટ એટલે પર્વતના શિખર ઉપર આવેલી જુદી જુદી ટૂંક) (૨) દક્ષિણાર્ધ ભરત કૂટ (૩) ખંડ પ્રપાત કૂટ (૪) માણિભદ્ર કૂટ (૫) વૈતાહ્ય કૂટ (૬) પૂર્ણભદ્ર કૂટ (૭) તિમિસ્ર ગુફા કૂટ (૮) ઉત્તરાર્ધ ભરત કૂટ (૯) વૈશ્રમણ કૂટ.

આ કૂટ ૬-૧/૪ યોજન ઉંચા છે અને મૂળમાં (તળેટીમાં) તેટલી જ લંબાઈ પહોળાઈવાળા છે અને તેની ગોળાઈ(પરિધિ) તેની પહોળાઈ કરતા ત્રણ ગણી સાધિક છે. ઉપર જતાં પહોળાઈ ઓછી ઓછી થતી જાય છે અર્થાત્ ગોપુચ્છ સંસ્થાનના આ કૂટ છે તેની ચારે તરફ, વૈતાહ્ય પર્વતના શિખરતલ ઉપર વનખંડ અને પદ્મવર વેદિકા છે તેવા જ કૂટના શિખરતલ ઉપર પણ પદ્મવર વેદિકા, વાવડિયો, સરોવર આદિ દેવોને આનંદ-પ્રમોદના સ્થાનો છે.

કૂટ-શિખરના મધ્યભાગમાં એક એક પ્રાસાદાવતંસક(ભવ્ય મહેલ) છે. જેમાં તે કૂટના માલિકદેવોને રહેવાના ભવનો આવેલા છે. તે એક કોસ ઉંચા, અર્ધો કોસ લાંબા, પહોળા, ગોળાકાર છે. તેની વચમાં ૫૦૦ ધનુષ લાંબા, ૨૫૦ ધનુષ પહોળા ચબુતરા છે. જેના ઉપર સિંહાસન આદિ છે. અહીં પલ્લોપમ સ્થિતિના માલિકદેવ તેના પરિવાર સાથે રહે છે. તેની ચાર અગ્રમહિષી, ૪૦૦૦ સામાનિક દેવ, ૧૬૦૦૦ આત્મરક્ષક દેવ, ત્રણ, પરિષદ, સાત અનિકા(સેના), સેનાપતિ આદિ તેનો પરિવાર છે.

આ દેવોની રાજધાની દક્ષિણમાં, અન્ય જંબૂદ્વીપમાં તેની જગતીની અંદર ૧૨૦૦૦ યોજન અંદરના ભાગમાં છે. રાજધાનીનું વર્ણન જીવાભિગમ સૂત્રમાં વર્ણિત વિજયદેવની રાજધાની સમાન જાણવું.

માણિભદ્ર, વૈતાહ્ય, પૂર્ણભદ્ર આ ત્રણ કૂટ સુવર્ણમય છે. બાકીના રત્નમય છે. બે ગુફાના નામવાળા કૂટોના માલિક દેવના નામ કૃતમાલક અને નૃતમાલક છે. બાકીના ૬ દેવના નામ કૂટના નામ સમાન જ છે. સિદ્ધકૂટના માલિકદેવ હોતા નથી. સિદ્ધકૂટની વચમાં એક સિદ્ધાયતન છે જે એક કોસ લાંબુ, અર્ધકોસનું પહોળું અને એક કોસ ઉંચું છે. તેના ત્રણ દરવાજા ત્રણ દિશાઓમાં આવેલા છે અને એક દિશા બંધ છે. જે તરફ સિદ્ધાયતનમાં ૧૦૮ જિનપ્રતિમાઓ છે. તેની બંને બાજુમાં બે બે ચામરધારીની પ્રતિમા છે. પાછળ છત્રધારકની બે પ્રતિમાઓ છે આગળ બંને બાજુ નાગ, યક્ષ, ભૂત આદિની મનોરમ્ય મૂર્તિઓ છે. ઘંટ, કળશ, પુષ્પ, મોરપીંછ, ધૂપદાની આદિ પણ અહીં વ્યવસ્થિત રાખેલ હોય છે. આ કૂટ

મધ્યમાં પાંચ યોજનમાં કંઈક ઓછો પહોળો અને ઉપર, તળ ઉપર ત્રણ યોજનથી કંઈક અધિક લાંબો-પહોળો છે.

ગુફાઓ- વૈતાહ્ય પર્વતના પૂર્વી ભાગમાં એક અને પશ્ચિમી ભાગમાં એક એમ બે ગુફાઓ આવેલ છે. જે વૈતાહ્ય પર્વતના ઉત્તરી કિનારા(છેડા)થી દક્ષિણ કિનારા સુધી ૫૦ યોજન લાંબી છે, ૧૨ યોજન પહોળી અને આઠ યોજન ઉંચી છે. ગુફાની ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બંને બાજુ એક, એક દરવાજો છે. જેનો પ્રવેશ-ભાગ ચાર યોજનનો છે. પૂર્વ બાજુની ગુફાની અંદર પૂર્વના કિનારે(છેડે) અને પશ્ચિમ બાજુની ગુફાની અંદર પશ્ચિમી કિનારે ક્રમશઃ ગંગા અને સિંધુ નદી દિવાલની અંદર નીચે વહે છે. તેની સામેની દિશાની દિવાલમાંથી ઉમગજલા અને નિમગજલા નામની બે નદીઓ નીકળે છે જે પૂરી ગુફાના ૧૨ યોજન ક્ષેત્રને પાર કરીને ગંગા અને સિંધુ નદીમાં પડે છે. આ નદીઓ ત્રણ ત્રણ યોજનની પહોળાઈમાં વહે છે અને બંનેનું પરસ્પર અંતર બે-બે યોજનનું છે. પૂર્વી ગુફાનું નામ ખંડપ્રપાત છે અને પશ્ચિમી ગુફાનું નામ તમિસ્રા ગુફા છે. બંને ગુફાઓ અંધકારમય અને બંધ દરવાજાવાળી છે. ચક્રવર્તીના સેનાપતિ રત્ન તેમાં પ્રવેશવા માટે એક એક તરફના દરવાજાને ખોલે છે અને બહાર નીકળવા માટે બીજી દિશાના દરવાજા આપોઆપ ખુલ્લી જાય છે. આ બંને ગુફાઓના એક એક માલિકદેવ છે. ખંડપ્રપાત ગુફાના કૃતમાલક દેવ અને તમિસ્રા ગુફાના નૃતમાલક દેવ છે.

વૈતાહ્ય નામ- ભરતક્ષેત્રના બે વિભાગ કરનાર હોવાથી તેને વૈતાહ્ય કહેવામાં આવેલ છે અથવા વૈતાહ્યગિરિકુમાર નામક પલ્લોપમની સ્થિતિવાળો મહર્ષિક દેવ તેનો માલિક છે. તેથી આ નામ શાશ્વત છે. એટલે કોઈ દ્વારા દેવામાં આવેલું આ નામ નથી.

ગંગા-સિન્ધુ નદી- યુલ્લહિમવંત પર્વતની લંબાઈ પહોળાઈની મધ્યમાં એક પદ્મદ્રહ છે. જે પૂર્વ-પશ્ચિમ એક હજાર યોજન લાંબો, ઉત્તર દક્ષિણ ૫૦૦ યોજન પહોળો છે. તેના પૂર્વી કિનારેથી ગંગા નદી નીકળે છે અને પશ્ચિમ કિનારેથી સિન્ધુ નદી નીકળે છે. આ નદીઓ ૫૦૦-૫૦૦ યોજન પર્વત ઉપર સીધી ચાલે છે. પછી ગંગાવર્ત કૂટ અને સિન્ધુ આવર્તકૂટની પાસેથી દક્ષિણ તરફ વળાંક લઈને પર્વતના દક્ષિણી કિનારેથી ભરતક્ષેત્રમાં પર્વતના નિતંબ(તળેટી)માં રહેલ ગંગાકુંડ તેમજ સિંધુકુંડમાં પડે છે. પડવાના સ્થાને આ નદીઓ એક જિલ્લાકારે(જીભના આકારે) માર્ગેથી નીકળે છે તે માર્ગ ૬-૧/૪ સવા છ યોજન પહોળો, અર્ધો યોજન

લાંબો અને અર્ધો કોશ જાડો છે અર્થાત્ આ જિલ્લા પર્વતથી અર્ધો યોજન બહાર નીકળી છે. તેમાંથી પાણી ૧૦૦ યોજન સાધિક નીચે પડે છે.

બંને કુંડોના દક્ષિણી તોરણેથી બંને નદી ૬-૧/૪ યોજનના વિસ્તારવાળી તેમજ અર્ધા કોશની જાડાઈથી પ્રવાહિત થાય છે. દક્ષિણની તરફ આગળ વધતી, ઉત્તરાર્ધ ભરત ક્ષેત્રમાં ચાલતી, વૈતાલ્ય પર્વતની ખંડપ્રપાત ગુફાની નીચેથી ગંગાનદી અને તમિસ્સા ગુફાની નીચેથી સિંધુ નદી નીકળે છે. વૈતાલ્ય પર્વતની ઉત્તર દિશાને ભેદીને દક્ષિણ દિશા તરફ બંને નદીઓ પર્વતની બહાર નીકળે છે. દક્ષિણાર્ધભરતના અર્ધા ભાગ સુધી સીધી દક્ષિણ તરફ વહે છે. ત્યાર પછી ગંગા નદી પૂર્વની તરફ અને સિંધુ નદી પશ્ચિમની તરફ વળાંક લઈ લે છે. આગળ જઈને બંને નદીઓ ક્રમશઃ પૂર્વી લવણ સમુદ્ર અને પશ્ચિમી લવણ સમુદ્રમાં મળી જાય છે. બંને ભરતક્ષેત્રની ૧૪૦૦૦ બીજી નદીઓને પોતાનામાં સમાવતી સમુદ્રમાં ૬૨-૧/૨ યોજન વિસ્તાર તેમજ સવા યોજનની ઉંડાઈથી સમુદ્રને મળે છે. નદીના બંને કિનારા ઉપર સર્વત્ર વેદિકા અને વનખંડ છે.

ભરતક્ષેત્રના છ ખંડો— આ રીતે બંને નદીઓ ભરતક્ષેત્રમાંથી વહેતી હોવાથી ઉત્તર ભરત અને દક્ષિણ ભરતના ત્રણ ત્રણ ખંડ થઈ જાય છે અર્થાત્ વૈતાલ્ય પર્વતના કારણે બે વિભાગ પડે છે અને નદીઓના કારણે છ વિભાગ પડે છે. આ છ વિભાગને ભરત ક્ષેત્રના છ ખંડો કહેવામાં આવે છે.

દક્ષિણ ભરતની બરાબર મધ્યમાં વનિતા નગરી છે. આ પહેલો ખંડ છે અને સૌથી મોટો ખંડ છે. સિંધુ નદીના નિષ્કુંટવાળો (ખૂણાવાળો) વિભાગ એ બીજો ખંડ છે. ત્રીજો ખંડ ઉત્તર ભરતમાં સિંધુ નિષ્કુંટ છે. ચોથો ખંડ ઉત્તર ભરતનો મધ્ય વિભાગ છે. પાંચમો ખંડ ગંગા નિષ્કુંટ ઉત્તર ભરતનો ભાગ છે. છઠ્ઠો ભાગ દક્ષિણ ભરતનો ગંગા નિષ્કુંટ છે. આ છઠ્ઠે ખંડોમાં મનુષ્ય, પશુ આદિ નિવાસ કરે છે. આમાંથી દક્ષિણ ભરતમાં આવેલા પહેલાં, બીજા અને છઠ્ઠા ખંડ ઉપર વાસુદેવ બલદેવનું રાજ્ય ચાલે છે અને છઠ્ઠે ખંડો ઉપર ચક્રવર્તીનું એકચક્રી શાસન ચાલે છે. આ છઠ્ઠે ખંડોમાં તથા વિદ્યાધરોની બંને શ્રેણીઓમાં ઉત્સર્પિણી અને અવ-સર્પિણીના છઠ્ઠે આરાનું પ્રવર્તન થતું રહે છે. ત્રીજો અને પાંચમો ખંડ એક સરખા છે અને બીજા, ચોથા અને છઠ્ઠા ખંડથી મોટા છે.

ઋષભકૂટ પર્વત— ઉત્તર ભરતના વચ્ચેના ખંડમાં ચોથા ખંડમાં વચ્ચેવચ્ચે યુલ્લાહિમવંત પર્વતની નજીક ઋષભકૂટ નામનો પર્વત છે. આઠ યોજન ઉંચો તેમજ મૂળમાં આઠ યોજનના વિસ્તારવાળો છે. ઉપર જતા પહોળાઈ ક્રમશઃ

ઘટતી જાય છે. શિખરતલ ચાર યોજનની પહોળાઈવાળું છે. સર્વત્ર ગોળાકારે છે. તેથી ત્રણ ગણી સાધિક પરિધિ છે. સમભૂમિ ઉપર તેમજ શિખરતલ ઉપર પદ્મવર વેદિકા અને વનખંડ છે. શિખરતલ ઉપર વચમાં એક ભવન છે જે એક કોશ લાંબુ અને અર્ધો કોશ પહોળું, દેશોન એક કોશ ઉંચું છે. તેમાં મહર્ષિક દેવ સપરિવાર રહે છે કે જે આ ઋષભકૂટ પર્વતનો માલિક દેવ છે. ગોપુચ્છના આકાર સમાન હોવાથી તેનું નામ કૂટ શબ્દની સાથે કહેલ છે. અહીં કૂટની સમભૂમિ ઉપર વિષ્કંભ(મૂળ) માટે ૧૨ યોજન પાઠાંતરથી લખાઈ ગયેલ છે જે ખરેખર લિપિદોષ છે. સમસ્ત કૂટ જેટલા ઉંચા હોય તેટલા જ મૂળમાં પહોળા હોય છે.

નોંધ :— ગંગા-સિંધુ નદીઓનું વર્ણન ચોથા વક્ષસ્કારથી અહીં આપવામાં આવેલ છે.

પ્રશ્ન-૬ : વર્તમાનનું ભારત અને ગંગા સિંધુ નદી એ જ છે કે બીજું ?

ઉત્તર— એક જ નામની અનેક વ્યક્તિ, ગામ, આજ પણ જોવામાં અને સાંભળવામાં આવે છે. આગમમાં પણ જંબૂદ્વીપ નામના અન્ય દ્વીપો હોવાનું વર્ણન મળે છે. આ રીતે આ પણ નામની એક સામ્યતા છે. વર્તમાનનું ભારત આગમ વર્ણિત ભરતક્ષેત્રનો જ એક વિભાગ છે અને વર્તમાન આખી દુનિયાના દ્વીપ અને ક્ષેત્રો પણ આગમ વર્ણિત ભરતક્ષેત્રમાં જ આવી જાય છે. જે જાણીતી દુનિયા છે—જેને આપણે દુનિયા કહીએ છીએ એ તો ભરતક્ષેત્રનો સંખ્યાતમા ભાગ જેટલું જ ક્ષેત્ર છે. બાકીનું ભરતક્ષેત્ર આજે પણ આપણાથી અજ્ઞાત છે. આગમ કથિત ગંગા-સિંધુ નદી પણ અલગ છે કે જે આપણાથી લાખો કીલોમીટર દૂર છે તે અનુસાર આપણા ભારત દેશમાં વહેતી ગંગા-સિંધુ નદી નાની છે. નામ સમાનતાને કારણે અનેક(૫) ગંગાનદીના નામ પણ સાહિત્યમાં મળે છે. આ પ્રકારે આગમ વર્ણન અનુસાર વિશાળ ભરતક્ષેત્ર અને નદીઓ સમજવા જોઈએ.

પ્રશ્ન-૭ : આગમ વર્ણિત ભરતક્ષેત્રના તીર્થસ્થાનો, નદીઓ, વૈતાલ્ય પર્વત અને ગુફાઓ કેટલી દૂર છે ?

ઉત્તર— આપણી વર્તમાન દુનિયામાં આગમોક્ત વિનીતા, અયોધ્યા, વારાણસી, હસ્તિનાપુર આદિની નજીકની ભૂમિ છે. તેથી આ પ્રથમ ખંડની મધ્યભૂમિનો ભાગ છે. જે ૩-૪ યોજન પ્રમાણ જ છે. આ સ્થાનેથી શાશ્વત યોજનની અપેક્ષા— માગધતીર્થ તેમજ પ્રભાસતીર્થ ૪૮૭૪ યોજન છે. વરદામતીર્થ ૧૧૪ યોજન છે. બંને શાશ્વત નદીઓના સૌથી નજીકનો હિસ્સો ૧૦૦૦ યોજન છે. ગુફાઓ ૧૨૫૦ યોજન છે. એક યોજન ૮૦૦૦ માઈલનો(૧૨૦૦૦ કી.મી.નો) થાય છે. તેથી આ યોજનોનું માઈલમાં અંતર આ પ્રકારે છે—

વક્ષસ્કાર-૨

નામ	માઈલ	કી.મી.
માગધતીર્થ	૩,૮૯,૧૨,૦૦૦	૫૮૪૮૮૦૦૦
વરદામતીર્થ	૯,૧૨,૦૦૦	૧૩૬૮૦૦૦
પ્રભાસતીર્થ	૩,૮૯,૧૨,૦૦૦	૫૮૪૮૮૦૦૦
ગંગા સિંધુ નદી	૮૦,૦૦,૦૦૦	૧૨૦૦૦૦૦૦
દોનોં ગુફા	૧,૦૦,૦૦,૦૦૦	૧૫૦૦૦૦૦૦
વૈતાલ્ય	૯,૧૨,૦૦૦	૧૩૬૮૦૦૦

વક્ષસ્કાર-૨

પ્રશ્ન-૧ : ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી કોને કહે છે ?

ઉત્તર- દશ કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલા કાળને ઉત્સર્પિણી અને તેટલા જ કાળને અવસર્પિણી કહે છે. બંને મળીને એક કાળચક્ર કહેવાય છે. આ કાળચક્ર ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં જ હોય છે, મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં હોતું નથી. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી બંને કાળના ૬-૬ વિભાગ હોય છે. તેને ૬ આરા કહેવામાં આવે છે. ઉત્સર્પિણીના પહેલાથી છઠ્ઠા આરા સુધી ક્રમશઃ મનુષ્યની અવગાહના-આયુષ્ય આદિ વધતા હોય છે. પુદ્ગલોના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ શુભ રૂપમાં વધતા હોય છે. અવસર્પિણીકાળમાં આ બધા ક્રમશઃ ઘટતા રહે છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં આવો ઉતાર-ચઢાવ હોતો નથી, થતો નથી. હંમેશાં એક સરખો જ સમય રહે છે. આથી ત્યાં ૬ આરા હોવાને બદલે સદા એક સરખો સમય વર્તતો હોય છે અને તે અવસર્પિણીકાળના ચોથા આરા જેવો કાળ હંમેશાં વર્તે છે. સાગરોપમનું સ્વરૂપ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પ્રશ્નોત્તર ભાગ-૭ માં આપેલ છે. અત્યારે વર્તમાનના આપણા ભરત-ક્ષેત્રમાં અવસર્પિણી કાળનો પાંચમો આરો ચાલી રહ્યો છે. અવસર્પિણી કાળના ૬ આરાના નામ આ પ્રમાણે છે- (૧) સુખમસુખમ (૨) સુખમ (૩) સુખમદુઃખમ (૪) દુઃખમસુખમ (૫) દુઃખમ (૬) દુઃખમદુઃખમ. ઉત્સર્પિણી કાળમાં આરાના નામ ઉલ્ટા ક્રમમાં કહેવા દા.ત. ઉત્સર્પિણી કાળનો પહેલો આરો દુઃખમદુઃખમ, બીજો દુઃખમ અને છઠ્ઠો સુખમસુખમ એમ ઉંધા ક્રમમાં નામ કહેવા.

પ્રશ્ન-૨ : અવસર્પિણી કાલનો પહેલો સુખમસુખમ આરો કેવા પ્રકારનો છે ?

ઉત્તર- આ આરામાં મનુષ્ય અત્યંત સુખી હોય છે. એટલે આ આરાનું નામ

જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાપ્તિ સૂત્ર

સુખમસુખમ છે. આ પહેલો આરો ચાર કોડાકોડી સાગરોપમનો હોય છે. આ કાળમાં ભરતક્ષેત્રના પૃથ્વી, પાણી, વાયુમંડળ તથા પ્રત્યેક કુદરતી પદાર્થોનો સ્વભાવ (ગુણ) સુખકારી તેમજ સ્વાસ્થ્યપ્રદ હોય છે. મનુષ્ય તથા પશુ પક્ષીની સંખ્યા અલ્પ હોય છે. જળસ્થાનો તેમજ દશ પ્રકારના વિશિષ્ટ વૃક્ષો (કલ્પવૃક્ષો) વધારે હોય છે. આ કલ્પવૃક્ષ દશ પ્રકારના હોય છે. તેનાથી મનુષ્ય આદિના જીવનની આવશ્યકતાઓ પૂરી થાય છે. આ કાળમાં ખેતી, વ્યાપાર આદિ કર્મો હોતા નથી. નગર, મકાન, વાસણો વગેરે હોતા નથી. રસોઈ બનાવવી કે સંગ્રહ કરવો એવું કંઈ હોતું નથી. આ કાળમાં અગ્નિ પણ ઉત્પન્ન થતી નથી. ઈચ્છિત ખાદ્યપદાર્થો આ કલ્પવૃક્ષોમાંથી મળી રહે છે. રહેવા તથા વસ્ત્ર વગેરેની જરૂરિયાત પણ વૃક્ષની છાલ આદિથી થઈ જાય છે. પાણી માટે અનેક સુંદર સ્થાનો, સરોવર આદિ હોય છે. દશ કલ્પવૃક્ષોનું વર્ણન જીવાભિગમ સૂત્ર પ્રશ્નોત્તર ભાગ-૬માં જુઓ.

યુગલ મનુષ્ય- આ સમયમાં સ્ત્રી-પુઠ્ઠ સુંદર અને સ્વસ્થ હોય છે. તેમને જીવનભર દવા-ઔષધ કે સારવાર, વૈદ્ય વગેરેની જરૂર પડતી નથી. માનવીય સુખ ભોગવતા થકા પણ જીવનમાં એક જ યુગલને જન્મ આપે છે અર્થાત્ જીવનમાં તેમને એક પુત્ર અને એક પુત્રી અવતરે છે. અત્યારનો **અમે બે આમારા બે** નો સરકારી સિદ્ધાંત આ સમયમાં આપોઆપ ચાલતો હોય છે. જન્મેલા યુગલ દિકરા-દિકરીનું પાલનપોષણ ૪૯ દિવસ સુધી માતા પિતા કરે છે અને ત્યાર બાદ તે સ્વનિર્ભર અને સ્વાવલંબી થઈ જાય છે. છ મહિનાના થાય ત્યારે તેના માતા-પિતાને એક છીંક કે એક બગાસું આવે એટલે લગભગ બંને એક સાથે જ મૃત્યુ પામે છે. ત્યાર પછી તે યુગલ ભાઈ-બહેનના રૂપમાં સાથે સાથે વિચરણ કરે છે અને યૌવનવય પ્રાપ્ત થતા સ્વતઃ પતિ-પત્નિના રૂપમાં રહેવા લાગે છે.

યુગલ શરીર- એ કાળના મનુષ્યનું આયુષ્ય ૩ પલ્યોપમનું હોય છે અને કાળ ક્રમે ઘટતા ઘટતા પહેલા આરાની સમાપ્તિ સુધીમાં બે પલ્યોપમનું થઈ જાય છે. તે મનુષ્યના શરીરની અવગાહના ત્રણ કોસની હોય છે. સ્ત્રીઓ પુઠ્ઠ કરતા ૨-૪ આંગળ નાની હોય છે. આ અવગાહના પણ ઘટતા ઘટતા પહેલા આરાના અંત સુધીમાં બે કોસની થઈ જાય છે. આ યુગલિયા મનુષ્યનાં શરીરનું વજ્રઋષભ-નારાય સંઘયણ હોય છે, સુંદર, સુડોલ, સમચોરસ સંસ્થાન હોય છે. તેના શરીરમાં ૨૫૬ પાંસળીઓ હોય છે. આ યુગલિક મનુષ્યને ત્રણ દિવસે આહારની ઈચ્છા થાય છે. તેનો આહાર પૃથ્વી, પુષ્પ અને ફળ સ્વરૂપનો હોય છે. આ પદાર્થોનો સ્વાદ તો ચક્રવર્તીના ભોજન કરતા પણ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. આ મનુષ્યો જીવનમાં ક્યારેય

પણ કષ્ટ કે દુઃખ જોતા નથી. સ્વાભાવિક શુભ પરિણામોમાં મરીને દેવગતિમાં જ જાય છે. દેવગતિમાં પણ ભવનપતિથી લઈને પહેલા, બીજા દેવલોક સુધીમાં જ જન્મે છે. તેનાથી આગળ જતા નથી. પોતાની સ્થિતિ(આયુષ્ય)થી ઓછા આયુષ્ય-વાળા દેવ બની શકે છે. વધારે સ્થિતિવાળા બની શકતા નથી. ૧૦,૦૦૦ વર્ષથી લઈને ૩ પલ્યોપમ સુધીમાં કોઈપણ સ્થિતિનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અન્ય બીજી કોઈ ગતિમાં તેઓ જન્મતા નથી. તિર્યંચ યુગલ પણ આવી જ રીતે જીવન જીવે છે અને દેવલોકમાં જાય છે. તેમની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના મનુષ્યની અવગાહના કરતાં બમણી હોય છે અને જઘન્ય અનેક ધનુષ્યની હોય છે. સામાન્ય તિર્યંચ પણ અનેક જાતિના હોય છે. અહીં પહેલા આરાનું વર્ણન પૂરું થાય છે. આ પહેલા આરાનો કાળ ચાર કોડાકોડ સાગરોપમ સુધી ચાલે છે. બાકીનું વર્ણન ક્ષેત્ર સ્વભાવ, યુગલ સ્વભાવ, જીવાભિગમ પ્રશ્નોત્તર ભાગ-૬માં આપેલ છે.

પ્રશ્ન-૩ : બીજો સુખમ આરો કેવા પ્રકારનો છે ?

ઉત્તર- પહેલો આરો પૂર્ણ થવા પર બીજો સુખમ આરો શરૂ થાય છે. બધા રૂપી પદાર્થોના ગુણોમાં અનંતગણી હાનિ થાય છે. આ આરાની શરૂઆતમાં મનુષ્યનું આયુષ્ય બે પલ્યોપમ અને આરાના છેડે એક પલ્યોપમનું હોય છે. અવગાહના શરૂમાં બે કોસ અને અંતમાં એક કોસની હોય છે. તેમના શરીરમાં ૧૨૮ પાંસળીઓ હોય છે. બે દિવસે આહારની ઈચ્છા થાય છે. માતાપિતા તેમના પુત્રપુત્રીની પાલના ૬૪ દિવસ સુધી કરે છે. આ બધું પરિવર્તન ક્રમિક હોય છે એમ સમજવું જોઈએ. બાકીનું વર્ણન પહેલા આરાની સમાન ગણવું. તિર્યંચનું વર્ણન પણ પ્રથમ આરાની સમાન સમજવું. આ બીજો આરો ત્રણ કોડાકોડ સાગરોપમ સુધી ચાલે છે.

પ્રશ્ન-૪ : ત્રીજો સુખમદુઃખમ આરો કેવા પ્રકારનો છે ?

ઉત્તર- આ આરાના ૨/૩ ભાગ સુધી મનુષ્ય પૂર્ણ સુખી હોય છે. પાછલા ૧/૩ ભાગમાં કલ્પવૃક્ષ ઓછા થવા લાગે છે અને માનવના સ્વભાવમાં ફેર પડતો જાય છે. ત્યારે કંઈક દુઃખ હોવાથી, આ આરાને સુખમદુઃખમ કહેલ છે. બીજો આરો પૂર્ણ થવા પર ત્રીજો આરો શરૂ થાય છે. દરેક પદાર્થોના ગુણોમાં અનંતગણી હાનિ થતી જાય છે. શરૂઆતના મનુષ્યોનું આયુષ્ય એક પલ્યોપમનું હોય છે અંતમાં એક કરોડ પૂર્વનું હોય છે. શરૂમાં અવગાહના એક કોસની હોય છે અંતમાં ૫૦૦ ધનુષની હોય છે. શરીરમાં ૬૪ પાંસળીઓ હોય છે. એક દિવસે આહારની ઈચ્છા થાય છે અને પુત્ર પુત્રીનું પાલન ૭૮ દિવસ સુધી કરે છે. બાકીનું વર્ણન પ્રથમ આરાની સમાન ગણવું.

આ આરાના ૨/૩ ભાગ સુધી ઉપર મુજબની વ્યવસ્થામાં ક્રમિક હાનિ થાય છે તેમ વર્ણન સમજવું. પરંતુ પાછળના ૧/૩ ભાગમાં પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ બાકી રહે ત્યારે અક્રમિક હાનિ-વૃદ્ધિનો મિશ્રણકાળ ચાલ્યા કરે છે. દશ કલ્પવૃક્ષોની સંખ્યા ઓછી થવા લાગે છે. યુગલ અવસ્થામાં પણ ફેર પડવા લાગે છે. આ રીતે મિશ્રણકાળ ચાલતા ચાલતા ૮૪ લાખ પૂર્વ જેટલો સમય બાકી રહે ત્યારે લગભગ પૂર્ણ પરિવર્તન થઈ જાય છે અર્થાત્ યુગલિક કાળમાંથી કર્મભૂમિનો કાળ આવી જાય છે. ત્યારે ખાન-પાન, રહેણી-કરણી, કામ-કાજ, સંતાનોત્પત્તિ, શાંતિ, સ્વભાવ, પરલોકની ગતિ આદિમાં ફેર પડવા લાગે છે. ચારે ગતિ અને મોક્ષગતિમાં જવાનું ચાલુ થઈ જાય છે. શરીરની અવગાહના અને આયુષ્ય કોઈ નિશ્ચિત કાયદો રહેતો નથી. સંઘયણ, સંસ્થાન બધા ૬ એ પ્રકારના થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન-૫ : આ ત્રીજા આરામાં કુલકર વ્યવસ્થા શા માટે અને કેવી હોય છે ?

ઉત્તર- પાછળના ૧/૩ ભાગના અંતમાં અને પૂર્ણ કર્મભૂમિ કાળના થોડાક સમય પૂર્વે, વૃક્ષોના ઘટવાને લીધે તેમજ કાળપ્રભાવના કારણે ક્યારેક ક્યાંક પરસ્પર વિવાદ, કલેશ થવા લાગે છે ત્યારે આ યુગલ પુઠ્ઠોમાંથી જ કોઈ ન્યાય કરનાર પંચની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. તેને કુલકર કહેલ છે. આ કુલકરો ૫-૭-૧૦-૧૫ પેઢી સુધી લગભગ ચાલે છે. ત્યાં સુધીમાં તો પ્રથમ તીર્થકરનો જન્મ થઈ જાય છે. કુલકરોને કઠોર દંડનીતિ ચલાવવી પડતી નથી. સામાન્ય ઠપકા માત્રથી જ અથવા થોડા સમજાવવાથી તેમના પ્રશ્નોનો હલ થઈ જાય છે. આ કુલકરોની ત્રણ નીતિઓ કહેલ છે- હકાર, મકાર, ધિક્કાર. આવા શબ્દોના પ્રયોગથી જ આ યુગલો શરમાઈને ભયભીત થઈને વિનયવંત થઈ શાંત થઈ જાય છે. આ વર્તમાન અવસર્પિણી કાળના ત્રીજા આરામાં થયેલા ૧૪ કુલકરોના નામ આ પ્રમાણે છે- (૧) સુમતિ (૨) પ્રતિશ્રુતિ (૩) સીમંકર (૪) સીમંધર (૫) ક્ષેમંકર (૬) ક્ષેમંધર (૭) વિમલવાહન (૮) ચક્ષુષ્માન (૯) યશોવાન (૧૦) અભિચંદ્ર (૧૧) ચન્દ્રાભ (૧૨) પ્રસેનજીત (૧૩) મરુદેવ (૧૪) નાભિ. ત્યાર પછી પ્રથમ તીર્થકર ભગવાન ઋષભદેવ પણ શરૂમાં થોડો સમય કુલકર અવસ્થામાં રહ્યા. ૮૩ લાખ પૂર્વ સંસાર અવસ્થામાં રહ્યા. આ રીતે પ્રત્યેક અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાની મિશ્રણકાળની વ્યવસ્થા સમજવી જોઈએ.

પ્રશ્ન-૬ : આ ત્રીજા આરામાં ભગવાન ઋષભદેવનો જન્મ, દીક્ષા આદિની વિગતો કેવા પ્રકારે જણાવેલ છે ?

ઉત્તર- નાભિ અને મરુદેવી પણ એક યુગલિક પુઠ્ઠ સ્ત્રી હતા પરંતુ મિશ્રણકાળ

હોવાથી તેમનું અનેક વર્ષોનું આયુષ્ય બાકી રહેવા છતાં ભગવાન ઋષભદેવનો જન્મ ઈક્વાકુ ભૂમિમાં થયો હતો. તે સમય સુધીમાં નગર વગેરેનું નિર્માણ થયું નહોતું. ૬૪ ઈન્દ્રો વગેરેએ આવીને યથાવિધિ ભગવાનનો જન્માભિષેક કર્યો. બાલ્યકાળ વિતાવી ભગવાને યૌવનકાળમાં પ્રવેશ કર્યો. કુલકર બન્યા પછી રાજા બન્યા. ૨૦ લાખ પૂર્વની ઉંમરમાં રાજા બન્યા. ૬૩ લાખ પૂર્વ સુધી રાજાના રૂપમાં રહ્યા. કુલ ૮૩ લાખ પૂર્વ સંસાર અવસ્થામાં રહ્યા. લોકોને કર્મભૂમિને યોગ્ય અનેક કર્તવ્યો, કળા-કારીગીરીનો બોધ આપ્યો. પુઠ્ઠોની ૭૨ કળા અને સ્ત્રીઓની ૬૪ કળા, શિલ્પ, વ્યાપાર, રાજનીતિ, વિવિધ નૈતિક તેમજ સામાજિક વ્યવસ્થાઓ, સંસાર વ્યવહારો આદિનું જ્ઞાન આપ્યું. શકેન્દ્રએ વૈશ્રમણદેવ મારફત દક્ષિણ ભરતના મધ્યસ્થાનમાં વિનિતા નગરીનું નિર્માણ કરાવ્યું અને ભગવાનનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. અન્ય પણ ગ્રામ, નગરોનું નિર્માણ થયું. રાજ્યોનું વિભાજન થયું. ભગવાન ઋષભદેવને ૧૦૦ પુત્રો થયા હતા. આ બધાને અલગ અલગ ૧૦૦ રાજ્યોની વહેંચણી કરવામાં આવી અને તેમને ત્યાંના રાજા બનાવ્યા. ભગવાનને બે પુત્રીઓ થઈ બ્રાહ્મી અને સુંદરી. જેનો ભરત અને બાહુબલિની સાથે યુગલના રૂપમાં જન્મ થયો હતો.

ઋષભદેવની વિવાહ વિધિનું વર્ણન સૂત્રમાં આવતું નથી. વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં બતાવેલ છે કે મિશ્રણકાળને કારણે સુનંદા અને સુમંગલા નામની બે કુંવારી કન્યાઓ સાથે, યુગલ રૂપમાં જન્મેલા બાળકોના મૃત્યુ થવાથી એ કન્યાઓને કુલકર નાભિને સોંપી દેવામાં આવેલ હતી. તે બંને ભગવાન ઋષભદેવ સાથે જ હરતી-ફરતી હતી. યોગ્ય વય થવા પર શકેન્દ્રએ પોતાનો જીતાયાર જાણીને આ અવસર્પિણીના પ્રથમ તીર્થકરના વિવાહ કરવા એ મારું કર્તવ્ય છે. એમ સમજીને ભરત ક્ષેત્રમાં આવી, દેવ, દેવીઓના સહયોગથી સુમંગલા અને સુનંદા કુંવારીકન્યાઓ સાથે ભગવાનની વિવાહ વિધિ પૂર્ણ કરી.

ભગવાન ઋષભદેવની દીક્ષા— ૮૩ લાખ પૂર્વ જેમાં ૨૦ લાખ પૂર્વ કુમારાવસ્થા અને ૬૩ લાખ પૂર્વ રાજ્યકાળ વિતી ગયા પછી ચૈત્રવદી ૯ (ગ્રીષ્મ ઋતુના પહેલા મહિનાનો પહેલો પક્ષ ચૈત્રવદી ૯)ના દિવસે ભગવાન ઋષભદેવે વિનિતા નગરીની બહાર સિદ્ધાર્થવન નામના ઉદ્યાનમાં દીક્ષા અંગીકાર કરી. ૬૪ ઈન્દ્રો આદિ દેવોએ મળીને ભગવાનનો દીક્ષામહોત્સવ કર્યો. ભગવાનની સાથે અન્ય ૪૦૦૦ માણસોએ પણ દીક્ષા અંગીકાર કરી. ભગવાને એક વર્ષ સુધી દેવદૂષ્ય(દેવોએ આપેલ વસ્ત્ર) ધારણ કર્યું. (ખંભે રાખ્યું હતું—ખેસની જેમ). એક વર્ષ સુધી મૌન અને તપનો અભિગ્રહ ધારણ કર્યો. તપનો એક વર્ષનો કાળ વિત્યા પછી પ્રથમ પારણું રાજા શ્રેયાંસ-

કુમારના હાથથી થયું. ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી તપ સંયમથી આત્માને ભાવિત કરતાં ભગવાને વિચરણ કર્યું. એક હજાર વર્ષ પૂરા થયા પછી પુરિમતાલ નગરની બહાર શકટમુખ ઉદ્યાનમાં, ધ્યાનાવસ્થામાં, અદ્ભુત તપની તપસ્યામાં ફાગણવદી ૧૧ ના દિવસે ભગવાન ઋષભદેવને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું.

ભગવાને ઉપદેશ દેવાની શરૂઆત કરી, ચાર તીર્થની સ્થાપના કરી. ૮૪ ગણ, ૮૪ ગણધર, ઋષભસેન પ્રમુખ ૮૪૦૦૦ શ્રમણ, બ્રાહ્મી-સુન્દરી પ્રમુખ ૩ લાખ શ્રમણીઓ, શ્રેયાંસ પ્રમુખ ત્રણ લાખ પાંચ હજાર શ્રાવક તેમજ સુભદ્રા પ્રમુખ પાંચ લાખ ચોપન હજાર શ્રાવિકાઓ થઈ. ભગવાનની અસંખ્ય પાટે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું રહ્યું, તેને યુગાન્તર કૃત ભૂમિ કહેલ છે. તેમજ ભગવાનના કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાના અંતર્મુહૂર્ત પછી મોક્ષે જવાનું શરૂ થયું તેને પર્યાયાન્તર કૃત ભૂમિ કહેલ છે.

આ રીતે ભગવાન ઋષભદેવ આ અવસર્પિણી કાળના પહેલા રાજા, પહેલા શ્રમણ, પહેલા તીર્થકર કેવલી થયા. તેમનું શરીર ૫૦૦ ધનુષનું હતું. એક લાખ પૂર્વ સંયમ પર્યાય, ૮૩ લાખ પૂર્વ ગૃહસ્થ જીવન એમ ૮૪ લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી, મહાવદી ૧૩ ના દિવસે ૧૦,૦૦૦ સાધુઓની સાથે ૬ દિવસની તપસ્યામાં અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભગવાન ઋષભદેવે પરમનિર્વાણને પ્રાપ્ત કર્યું. દેવોએ ભગવાન તેમજ શ્રમણોના શરીરનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. નિર્વાણમહોત્સવ તથા અગ્નિદાહ સંસ્કારનું શાસ્ત્રમાં વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. તે દિવસથી ત્રીજા આરાના ૮૯ પક્ષ(૩ વર્ષ ૮-૧/૨ મહિના) બાકી રહ્યા હતા. આ રીતે ઋષભદેવ ભગવાનનું વર્ણન કરેલ છે. બધા, ત્રીજા આરાના અંતિમ ભાગનું વર્ણન તેમજ પ્રથમ તીર્થકરનું વર્ણન યથાયોગ્ય નામમાં ફેરફાર સાથે આ પ્રકારે સમજી લેવું જોઈએ.

પ્રશ્ન-૭ : ચોથો દુઃખમસુખમ આરો કેવા પ્રકારનો છે ?

ઉત્તર— આ આરામાં શારીરિક, માનસિક અને અરસ—પરસના અનેક દુઃખો ચાલતા રહે છે છતાં પણ ક્ષેત્રસ્વભાવ, કાલસ્વભાવ, ઘણા અનુકૂળ હોય છે. સુખસામગ્રીની વિપુલતા હોય છે તેથી આ આરાનું નામ દુઃખમસુખમ છે.

પ્રથમ તીર્થકરના મોક્ષ ગયા પછી ત્રણ વર્ષ સાડા આઠ મહિના પછી ચોથા આરાની શરૂઆત થાય છે. અગાઉની અપેક્ષા પ્રમાણે પદાર્થના ગુણધર્મોમાં અનેકગણી હાનિ થાય છે. આ આરાના મનુષ્યની અવગાહના અનેક ધનુષની એટલે કે ૨ થી ૫૦૦ ધનુષની હોય છે. આયુષ્ય આરાની શરૂઆતમાં જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત

અને ઉત્કૃષ્ટ કરોડ પૂર્વનું હોય છે અને આરાના અંતમાં જઘન્ય અંતર્મુહૂર્તની ઉત્કૃષ્ટ સાધિક સો વર્ષ અર્થાત્ ૨૦૦ વર્ષથી કંઈક ઓછું હોય છે. ૬ સંઘયણ, ૬ સંસ્થાન તેમજ શરૂમાં ૩૨ અને અંતમાં ૧૬ પાંસળીઓ હોય છે. ૭૨ કળા, ખેતી, વ્યાપાર, શિલ્પ, કર્મ, મોહભાવ, વેર, વિરોધ, યુદ્ધ-સંગ્રામ, રોગ, ઉપદ્રવ વગેરે અનેક કર્મ ભૂમિજન્ય અવસ્થાઓ હોય છે. આ કાળમાં ૨૩ તીર્થકર, ૧૧ ચક્રવર્તી થાય છે. એક તીર્થકર અને એક ચક્રવર્તી ત્રીજા આરામાં થઈ ગયા હોય છે. ૯ બળદેવ, ૯ વાસુદેવ, ૯ પ્રતિવાસુદેવ આદિ વિશિષ્ટ પુઠ્ઠો થાય છે. આ કાળમાં જન્મેલા મનુષ્યો ચારે ય ગતિમાં અને મોક્ષે જાય છે. આ સમય યુગલકાળનો હોતો નથી તેથી હિંસક જાનવર, ડાંસ, મચ્છર આદિ ક્ષુદ્ર જીવજંતુઓ મનુષ્યને માટે કષ્ટ દાયક હોય છે. રાજા-પ્રજા, શેઠ-માલિક, નોકર-દાસ આદિ ઉચ્ચ અને હલકી અવસ્થાઓના હોય છે. કાકા, મામા, દાદા, દાદી, પૌત્ર-પૌત્રી આદિ કંઈ કેટલાયે સંબંધો હોય છે. ઉપરાંત જે જે ભાવોનો પહેલા આરામાં નિષેધ કરવામાં આવેલ છે તે બધા ભાવો આ આરામાં હોય છે.

આ આરાના ૭૫ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિના બાકી રહે ત્યારે ૨૪ મા તીર્થકરનો જન્મ થાય છે અને ત્રણ વર્ષ સાડા આઠ મહિના બાકી રહે ત્યારે ૨૪ મા તીર્થકર નિર્વાણ પામે છે. આ આરો એક કોડાકોડ સાગરોપમમા ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછો હોય છે.

પ્રશ્ન-૮ : પાંચમા દુઃખમ આરાનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર- ૨૪મા તીર્થકરના મોક્ષે ગયા બાદ ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિના પછી પાંચમા દુઃખમ આરાની શરૂઆત થાય છે. આ આરાના નામથી જ સુખ-દુઃખનો સ્વભાવ પ્રગટ થઈ જાય છે. પહેલો અને બીજો આરો સુખમય હોય છે. દુઃખનું કોઈ નામનિશાન ત્યારે હોતું નથી. ત્રીજા આરામાં દુઃખ ઓછું છે અર્થાત્ અંતમાં મિશ્રણકાળ અને કર્મભૂમિજન્ય કાળમાં દુઃખ, ક્લેશ, કષાય, રોગ, ચિંતા વગેરે હોય છે અર્થાત્ કોઈ કોઈ મનુષ્ય સંપૂર્ણ જીવનભર માનવીય સુખ ભોગવે છે, પુણ્યથી મળેલ ધન સંપત્તિમાં સંતોષ માને છે અને પછી દીક્ષા લઈ આત્મકલ્યાણ કરે છે. જ્યારે વધુ માણસો સંસારના પ્રપંચોમાં, કષાય, ક્લેશ વગેરેમાં પડ્યા રહે છે. ત્યાર પછીનો પાંચમો આરો દુઃખમય છે. તેમાં સુખની કોઈ ગણતરી જ નથી. માત્ર દુઃખ ચારે તરફ ઘેરાયેલું હોય છે. સુખી દેખાતા માણસો પણ માત્ર દેખાવ પુરતા જ સુખી લાગે છે. વાસ્તવમાં તેઓ પણ તન, મન, ધનથી, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી દુઃખી હોય છે.

પૂર્વની અપેક્ષાએ આ આરામાં પુદ્ગલના સ્વભાવ-ગુણધર્મમાં અનંત-ગણી હાનિ હોય છે. મનુષ્યોની સંખ્યા અધિક હોય છે. ઉપભોગ-પરિભોગના સાધનો વધતા-ઓછા થતા રહે છે. દુષ્કાળ થયા કરે છે. રોગ, શોક, ઘડપણ, મરકી રોગચાળો, માનવસંહાર વગેરે થતા રહે છે. જનસ્વભાવ પણ ક્રમશઃ અનૈતિક, હિંસક, કૂર બનતા જાય છે. રાજા-નેતા પણ પ્રાયઃ અનૈતિક, કર્તવ્યભ્રષ્ટ વધારે હોય છે, પ્રજાપાલન કે પ્રજાહિતને બદલે શોષણ વધારે કરે છે. ચોર, ડાકુ, લુંટારા, દુર્વ્યસની માણસો વધારે હોય છે. ધાર્મિક સ્વભાવના માણસો ઓછા જોવા મળે છે. ધર્મના નામે ઠગાઈ કરનારા ધુતારા કેટલાય હોય છે.

આ આરામાં જન્મેલા ચારે ય ગતિમાં જાય છે. મોક્ષગતિમાં જતા નથી. છ સંઘયણ, છ સંસ્થાનવાળા હોય છે. શરૂમાં ૧૬ અને આરાના અંતે ૮ પાંસળીઓ માનવ શરીરમાં હોય છે. અવગાહના અંતમાં બે હાથ અને શરૂમાં અને મધ્યમાં અનેક હાથની હોય છે. અનેક હાથ એટલે ૭ કે ૧૦ હાથ પણ હોઈ શકે છે. અહીં એક હાથ લગભગ એક ફૂટનો માનવામાં આવેલ છે. આયુષ્ય શરૂમાં અને મધ્યમાં ૨૦૦ વર્ષથી કંઈક ઓછું હોઈ શકે છે, અંતમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૦ વર્ષનું હોય છે. આ કાળમાં મનુષ્યોમાં વિનય, શીલ, ક્ષમા, લજ્જા, દયા, દાન, ન્યાય, નૈતિકતા, સત્યતા આદિ ગુણોમાં અધિકતમ ડ્રાસ-હાનિ થઈ હોય છે અને તેનાથી વિપરીત અવગુણોનો વધારો થયો હોય છે. ગુઠ અને શિષ્ય અવિનીત, અયોગ્ય, અલ્પજ્ઞ હોય છે. ચારિત્રનિષ્ઠ ક્રમશઃ ઓછા હોય છે. ચારિત્રહીન વધારે થતા જાય છે. ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય મર્યાદાનો લોપ કરનારા વધતા જાય છે. તેમજ આ આરામાં દશ બોલોનો વિચ્છેદ થઈ જાય છે. ભગવાન મહાવીર સ્વામી અંતિમ તીર્થકરના મોક્ષે ગયા બાદ ગૌતમસ્વામી, સુધર્માસ્વામી, જંબૂસ્વામી સુધી ૧૨+૮+૪૪=૬૪ વર્ષ સુધી કેવળજ્ઞાન રહ્યું. ત્યાર પછી આ આરાના છેલ્લા દિવસ સુધી સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા ધર્મની આરાધના કરનારા અને દેવલોકમાં જનારા હોય છે.

પ્રશ્ન-૯ : આ પાંચમા આરામાં કયા તત્ત્વોનો વિચ્છેદ થશે અર્થાત્ અસ્તિત્વનો વિનાશ થશે ?

ઉત્તર- (૧) પરમ અવધિજ્ઞાન (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન (૩) કેવળજ્ઞાન (૪-૬) છેલ્લા ત્રણ ચારિત્ર(પરિહાર વિશુદ્ધ, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્ર) (૭) પુલાક લબ્ધિ (૮) જિનકલ્પી (૯-૧૦) બે શ્રેણી ઉપશમ અને ક્ષપક.

કેટલાક લોકો ભિક્ષુપડિમા, એકલવિહાર, સંઘયણ આદિનો પણ વિચ્છેદ કહે છે, એ કથન આગમ સમ્મત નથી પરંતુ વિપરીત પણ હોય છે. ભગવાન

મહાવીરના શાસનમાં ૧૦૦૦ વર્ષ પછી સંપૂર્ણ પૂર્વનું જ્ઞાન મૌલિક રૂપમાં વિચ્છેદ ગયું. આંશિક રીતે રૂપાંતરિત અવસ્થામાં આજે પણ ઉપાંગ, છેદ આદિમાં હયાત રહ્યું છે. ૨૧૦૦૦ વર્ષ ભગવાન મહાવીરનું શાસન ઉતાર-ચઢાવનો અનુભવ કરતું પણ ચાલશે. સર્વથા(આત્યંતિક વિચ્છેદ)ભગવાનના શાસનના આ મધ્યભાગમાં નહીં થાય. પરંતુ છટ્ટો આરો શરૂ થવા પર, પાંચમા આરાના અંતિમ દિવસે જ થશે. પહેલા પહોરે જેનધર્મ, બીજા પહોરે અન્યધર્મ, ત્રીજા પહોરે રાજધર્મ અને ચોથા પહોરે બાદર અગ્નિ વિચ્છેદ જાશે. આ પ્રકારનું વર્ણન બધા અવસર્પિણીના પાંચમા આરાનું સમજવું. આ આરો ૨૧૦૦૦ વર્ષનો હોય છે.

પ્રશ્ન-૧૦ : છટ્ટા દુઃખમદુઃખમ આરાનું વર્ણન કયા પ્રકારે કરેલ છે ?

ઉત્તર- આ આરો પણ ૨૧૦૦૦ વર્ષનો હોય છે. મહાદુઃખપૂર્ણ આ કાળ હોય છે. આ કાળમાં દેખાવ માત્રનું સુખ પણ હોતું નથી. આ ઘોર દુઃખનું વર્ણન નરકના દુઃખોની યાદ દેવડાવે એવું હોય છે. આ આરાનું વર્ણન ભગવતી સૂત્ર શતક-૭, ઉદેશક-૬, પ્રશ્ન-૧૨માં જોઈ લેવું.

પ્રશ્ન-૧૧ : ઉત્સર્પિણી કાળનો પહેલો દુઃખમદુઃખમ આરો કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- ઉત્સર્પિણી કાળના પહેલા આરાનું વર્ણન અવસર્પિણી કાળના છટ્ટા આરાના અંતિમ સ્વભાવ જેવું છે. અર્થાત્ છટ્ટા આરાની શરૂઆતમાં જે પ્રલયનું વર્ણન છે તે અહીં ન ગણવું. પરંતુ એ આરાના મધ્ય અને અંતમાં જે ક્ષેત્ર અને જીવોની દશા છે તે અહીં સમજવું. આ આરો ૨૧૦૦૦ વર્ષનો હોય છે.

ઉત્સર્પિણીના કાળનો પ્રારંભ શ્રાવણવદી એકમથી થાય છે. બાકીના આરા કોઈપણ દિવસે કે કોઈપણ મહિનાથી શરૂ થઈ શકે છે. તે માટે કોઈ નિયમ નથી. કારણ કે આગમમાં એવું કંઈ કથન નથી. છતાં આવો નિયમ માનવાથી આગમ વિદ્વદ્ધ માન્યતા થઈ જાય છે. જેમ કે ભગવાન ઋષભદેવ મોક્ષે પધાર્યા ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ સાડા આઠ મહિના પછી શ્રાવણ વદી એકમ કોઈપણ ગણિત પ્રમાણે આવતી નથી. તેથી ચોથો આરો કોઈપણ દિવસે શરૂ થઈ શકે છે. એ જ રીતે બીજા આરા પણ સમજવા. મૂળપાઠમાં માત્ર ઉત્સર્પિણીકાળનો પ્રારંભ શ્રાવણવદી એકમથી કહેવામાં આવેલ છે, અન્ય આરા માટે મનના ઘોડા દોડાવવા નહીં એ જ શ્રેયસ્કર છે.

પ્રશ્ન-૧૨ : બીજા દુઃખમ આરાનો પ્રારંભ કયા પ્રકારે થાય છે ?

ઉત્તર- ૨૧ + ૨૧ = ૪૨ હજાર વર્ષનો મહાન દુઃખમય સમય પસાર કર્યા પછી ઉત્સર્પિણીકાળના બીજા આરાની શરૂઆત થાય છે. તેની શરૂઆત થતાં જ (૧) સાત દિવસનો પુષ્કર સંવર્તક મહામેઘ મૂશળધાર જલવૃષ્ટિ કરશે. જેનાથી

ભરતક્ષેત્રની દાહકતા, ગરમી વગેરે સમાપ્ત થઈ જશે અને જમીન શીતલ થઈ જશે. (૨) પછી સાત દિવસ સુધી ક્ષીરવર્ષા થશે જેનાથી અશુભ જમીનમાં શુભ વર્ષા, ગંધ, રસ આદિ ઉત્પન્ન થશે. (૩) પછી સાત દિવસનો સતત દૃત(ધી)ની મેઘવર્ષા થશે. જેનાથી જમીનમાં સ્નિગ્ધતા ઉત્પન્ન થશે. માટી ચિકાશવાળી થશે. (૪) ત્યાર પછી અમૃતમેઘ પ્રગટ થશે. તે પણ સાત દિવસ સુધી સતત વરસતો રહેશે. જેનાથી જમીનમાં વનસ્પતિ ઉગવા માટે બીજશક્તિ ઉત્પન્ન થશે. (૫) તેના પછી રસમેઘનો વરસાદ થશે તે પણ સાત દિવસ સુધી મૂશળધારે પડશે. જેનાથી જમીનમાં વનસ્પતિ માટેના તીખા, કડવા, મધુર આદિ રસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિનો સંચાર થશે.

આ પાંચ સપ્તાહના સતત વરસાદ પછી આકાશ વાદળોથી સાફ થઈ જશે. ત્યારે ભરતક્ષેત્રમાં વૃક્ષ, લતા, ગુચ્છ, ઘાસ, ઔષધિ, હરિયાળી વગેરે ઉગવા માંડશે તેમજ આ વનસ્પતિનો જલ્દી વિકાસ થશે. પરિણામે આ ભૂમિ મનુષ્યોને માટે સુખપૂર્વક વિચરણ કરવા યોગ્ય થઈ જશે અર્થાત્ થોડા જ મહિના કે વર્ષોમાં ભરતક્ષેત્રનો ભૂમિભાગ વૃક્ષ, લતા, ફળ-ફૂલ આદિથી ભરપૂર થઈ જશે અને બીલ(ગુફામાં)રહેલ માનવો ધીરે ધીરે ગુફામાંથી બહાર નીકળશે.

પ્રશ્ન-૧૩ : ૭૨ બીલોમાં રહેનારા માનવો ફરી પાછા બીલને(ગુફાને) છોડી દેશે ?

ઉત્તર- વર્ષા થયા પછી બિલવાસી માનવો ખુશ થઈ જશે અને ધીરે ધીરે બિલમાંથી બહાર નીકળવા લાગશે. કાળ પસાર થયે જ્યારે પૃથ્વી વૃક્ષ, લતા, વેલા, ફળ-ફૂલ આદિથી પરિપૂર્ણ દેખાવા લાગશે અને હવે અમારે માટે ક્ષેત્ર સુખપૂર્વક રહેવા યોગ્ય, વિચરણ કરવા યોગ્ય થઈ ગયેલ છે; આ ક્ષેત્રમાં જીવન નિર્વાહ કરવા માટે અનેક વૃક્ષ, લતા, છોડ, વેલા અને ઘણા ફળ-ફૂલ આદિ વિપુલ માત્રામાં મળવા લાગે છે, એમ સમજશે ત્યારે તેમાંથી કોઈ સભ્ય, સંસ્કારી માનવી ભેગા થઈને મંત્રણા-ચર્યા કરશે કે ‘હવે વિવિધ પ્રકારના ખાદ્યપદાર્થો મળવા લાગ્યા છે. હવે આપણામાંથી કોઈ માનવ, માંસાહાર કરશે નહીં અને જે કોઈ આ નિયમનો ભંગ કરશે તેને આપણા સમાજમાંથી સમાજબહાર મૂકવામાં આવશે અને બીજી કોઈ વ્યક્તિ તે માંસાહારીની સંગતિ નહીં કરે, તેની નજીક પણ જશે નહીં, તેને ઘૃણા, નફરત કરશે અને તેના પડછાયા માત્રથી દૂર રહેશે.’ આ પ્રકારની એક વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરશે અને તે પ્રમાણે જીવન વ્યતીત કરશે. બાકીનું વર્ણન અવસર્પિણી-કાળના પાંચમા આરા સમાન ગણવું. આ આરામાં ધર્મનો પ્રચાર થતો નથી. છતાં

પણ મનુષ્યો ચારે ય ગતિમાં જાવાવાળા હશે. જ્યારે આ પહેલાંના ૪૨૦૦૦ વર્ષના માનવો પ્રાયઃ નરક, તિર્યચમાં જનારા હોય છે. આ બીજા આરામાં ધર્મનું પ્રવર્તન નથી થતું તો પણ મનુષ્યોમાં નૈતિક ગુણોનો ક્રમિક વિકાસ થાય છે. અવગુણોનો ઘ્રસ-હાનિ થાય છે. આ રીતે ૨૧૦૦૦ વર્ષનો કાળ બીજા આરાનો પસાર થાય છે.

પ્રશ્ન-૧૪ : પાંચ સપ્તાહની વૃષ્ટિ-વરસાદ થાય છે કે સાત સપ્તાહ ? સાંભળેલ છે કે સાત સપ્તાહના ૪૯ દિવસ હોય છે તેથી આપણી સંવત્સરી પણ ચાતુર્માસના પ્રારંભના દિવસથી ૪૯મા દિવસ પછી ૫૦ મા દિવસે આવે છે ? તો પછી પાંચ કે સાત સપ્તાહમાંથી સાચુ શું ?

ઉત્તર- અહીં કેટલાયે લોકો ભ્રમિત અર્થની કલ્પના કરી બેસે છે કે સમજો વરસાદ આવવાથી જ ભૂમિ વૃક્ષાદિથી યુક્ત થઈ જાય છે, આવું કથન ઉપયુક્ત નથી. કેમ કે વૃક્ષોથી યુક્ત થવામાં વર્ષો લાગે છે અને અન્ય વનસ્પતિ, છોડ, વેલા, લતાના ફળ ફૂલ લાગવામાં પણ મહિનાઓ લાગે છે, કારણ કે આ કુદરતી છે, કાંઈ જાદુ-મંતરની કરામત તો નથી કે એક દિવસમાં ૪૨ હજાર વરસોની ઉજ્જડ ભૂમિ, સૂકી ભટ્ટભૂમિ વર્ષા બંધ થતાની સાથે જ ફળ-ફૂલ વૃક્ષ તૈયાર થઈ જાય.

આ બીજા આરાના આગમિક સ્પષ્ટ વર્ણનવાળી સતત પાંચ સપ્તાહની વૃષ્ટિને બદલે સાત સપ્તાહની વૃષ્ટિ જબરજસ્તીથી માની-મનાવીને તેમજ કાલાંતરે માનવોએ કરેલ માંસાહાર નિષેધની પ્રતિજ્ઞાને લઈને કેટલાક એકતરફી દ્રષ્ટિવાળા, અર્ધચિંતક લોકો તેને જ સંવત્સરીનું ઉદ્ગમ સ્થાન કહી દીધેલ છે. ક્યાં એ શ્રમણ-વર્ગ દ્વારા નિરાહાર મનાવવામાં આવતી ધાર્મિક પર્વ રૂપ સંવત્સરી અને ક્યાં એ સચેત વનસ્પતિ, કંદમૂળ આદિ ખાનારા અસંચત, ધર્મરહિત કાળવાળા માનવોનું જીવન ! અહીં સંવત્સરીનો સુમેળ જરાપણ બેસતો નથી છતાં પણ પોતાની જાતને વિદ્વાન માનીને જબરજસ્તી શાસ્ત્રના નામે એ અપ્રતી, સચેતભક્ષી માનવો દ્વારા ચલાવવામાં આવેલ સામાન્ય સામાજિક વ્યવસ્થાને સંવત્સરી માનીને તેનું અનુસરણ પોતે તો કરે પરંતુ સાથે જ તીર્થકરો, ગણધરો અને વ્રતી શ્રમણોને તેનું અનુસરણ કરનારા બતાવીને આવા વિદ્વાનો બુદ્ધિને હાંસીપાત્ર બનાવવાનું કાર્ય કરે છે. ઋષિ-પંચમીનું ઉદ્ગમ તો ઋષિ, મહર્ષિઓ દ્વારા ધર્મ પ્રવર્તનની સાથે જોડાયેલું છે. એ ભૂલીને પાંચ સપ્તાહને સાત સપ્તાહ કરીને અને વર્ષા બંધ થતાની સાથે જ વૃક્ષો, ફળ-ફૂલો, અનાજ વગેરેની ઉત્પત્તિને અસંગત કલ્પના કરીને તે સચેતભક્ષી, અપ્રતી લોકોની નકલ કરીને પોતાના આત્મસંતોષ ખાતર ખેંચીતાણીને ૪૯ દિવસના આધારે, સાત સપ્તાહની વર્ષાને જોડીને સંવત્સરીની વાત કરવી એવા બુદ્ધિમાનોની

બુદ્ધિ ઉપર આશ્ચર્ય થાય છે અને અનુકંપા પણ આવે છે, પરંતુ આ પંચમકાળના પ્રભાવથી આવી કોઈ કલ્પના વહેતી થયા કરે છે અને થયા કરશે. સાચુ ચિંતન અને જ્ઞાન-સમજણનો સંયોગ તો મહાન ભાગ્યશાળીને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

સાર :- ધર્મનું પ્રવર્તન ત્રીજા આરામાં, પ્રથમ તીર્થકર દ્વારા થાય છે. બીજા આરા સાથે સંવત્સરીને કોઈ સંબંધ નથી.

પ્રશ્ન-૧૫ : ત્રીજા અને બાકીના આરાનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર- અવસર્પિણીકાળના ચોથા આરા જેવો આ ત્રીજો આરો હોય છે. તેના ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિના વિત્યા બાદ પ્રથમ તીર્થકર તેના માતાની કુક્ષિમાં આવે છે. નવ મહિના અને સાડા સાત દિવસ બાદ તેમનો જન્મ થાય છે. પછી યથાસમય દીક્ષાગ્રહણ કરે છે તેમજ કેવળજ્ઞાન થાય છે. ચાર તીર્થની સ્થાપના કરે છે. ધર્મ પ્રવર્તન કરે છે ત્યારે ૬૩ હજાર વર્ષથી વિચ્છેદ ગયેલા જૈનધર્મનો ફરીથી પ્રારંભ થાય છે. ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળીને કંઈક જીવ શ્રમણ બને છે. કોઈ ગૃહસ્થધર્મ અંગીકાર કરે છે. બાકીનું સંપૂર્ણ વર્ણન અગાઉના ચોથા આરા જેવું સમજવું. આ આરો એક કોડાકોડ સાગરોપમમાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ ઓછો હોય છે. તેમાં પુદ્ગલ તથા ક્ષેત્ર સ્વભાવમાં ક્રમિક ગુણવૃદ્ધિ થાય છે.

ચોથો સુખમદુઃખમ આરો- આ આરાના ત્રણ વર્ષ સાડા આઠ મહિના ગયા પછી ૨૪મા તીર્થકરનો જન્મ થાય છે. તેમનું આયુષ્ય ૮૪ લાખ પૂર્વનું હોય છે. જેમાંથી ૮૩ લાખ પૂર્વ ગૃહસ્થપણે રહે છે અને ૧ લાખ પૂર્વ સંયમનું પાલન કરે છે. બાકીનું વર્ણન ઋષભદેવ ભગવાનના સમયનું જાણવું. પરંતુ વ્યાવહારિક જ્ઞાન શીખવવું, ૭૨ કળા શીખવવી આદિ વર્ણન અહીં આવે નહીં. કારણ કે અહીં તો કર્મભૂમિ કાળ પહેલેથી જ છે. હવે તેના પછી યુગલિક કાળ આવશે. અંતિમ તીર્થકરના નિર્વાણ પછી ક્રમશઃ થોડા સમયમાં જ સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા તેમજ ધર્મ અને અગ્નિ વિચ્છેદ થઈ જાય છે અને ૧૦ પ્રકારના વિશિષ્ટ વૃક્ષો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. માનવો પોતાના કર્મ-કાર્યો, શિલ્પ, વ્યાપાર આદિથી મુક્ત થઈ જાય છે. પલ્યોપમના આઠમા ભાગ સુધી કુલકર વ્યવસ્થા અને મિશ્રણકાળ રહે છે. પછી તો કુલકરોની જરૂરિયાત પણ રહેતી નથી. ઘીરે ઘીરે મિશ્રણકાળનું પરિવર્તન શુદ્ધ યુગલિકકાળમાં થઈ જાય છે. પૂર્ણ સુખમય શાંતિમય જીવન થઈ જાય છે. બાકીનું વર્ણન અવસર્પિણીના ત્રીજા, બીજા અને પહેલા આરા જેવું ઉત્સર્પિણીના ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા આરાનું છે તેમજ કાળમાન પણ એ જ પ્રકારે છે અર્થાત્ ચોથો આરો બે કોડાકોડી સાગરોપમનો પાંચમો આરો ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમનો અને

છટ્ટો આરો ચાર કોડાકોડી સાગરોપમનો હોય છે. પાંચમા આરાનું નામ સુખમ અને છટ્ટા આરાનું નામ સુખમસુખમ છે.

પ્રશ્ન-૧૬ : અઢીદ્વીપના ૧૦૧ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં શું આ પ્રકારે આરાનું પરિવર્તન થતું હોય છે ?

ઉત્તર- અઢીદ્વીપના ૧૫ કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો છે, તેમાં પાંચ ભરત અને પાંચ ઐરવત ક્ષેત્રમાં એમ ૧૦ ક્ષેત્રોમાં આરાનું પરિવર્તન થતું રહે છે, બાકીની કર્મભૂમિ પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં તથા ૩૦ અકર્મભૂમિ અને ૫૬ અંતરદ્વીપમાં આ કાળપરિવર્તન થતું નથી. આ ૮૧ ક્ષેત્રોમાં એક સરખો કાળ સદા પ્રવર્તમાન હોય છે, જેમ કે-

૫ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં અવસર્પિણીના ચોથા આરાનો પ્રારંભકાળ
૧૦ દેવકુઢ-ઉત્તરકુઢમાં અવસર્પિણીના પહેલા આરાનો પ્રારંભકાળ
૧૦ હરિવર્ષ-૨મ્યકવર્ષમાં અવસર્પિણીના બીજા આરાનો પ્રારંભકાળ
૧૦ હેમવત-હેરણ્યવતમાં અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાનો પ્રારંભકાળ
૫૬ અંતરદ્વીપમાં ત્રીજા આરાનો છેલ્લો, ત્રીજો ભાગ અને તેમાં શુદ્ધ યુગલિક કાળ અર્થાત્ મિશ્રકાળનો પૂર્વવર્તીકાળ.

પ્રશ્ન-૧૭ : કાળ વિભાગને અહીં આરા એવા શબ્દોથી કહેલ છે, શા માટે ?

ઉત્તર- ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એમ બંને કાળ મળીને એક 'કાળચક્ર' ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમનું બને છે. અહીં ચક્ર શબ્દને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવેલ છે, ચક્રમાં ગાડીના પૈડાની જેમ આરા હોય છે અર્થાત્ આ કાળચક્રને ચક્રાકાર કલ્પીને તેમાં ૧૨ આરા પૂરી ગોળાઈમાં વચ્ચેની ધરીથી લઈને કિનારાની પટ્ટી સુધી જોડેલા હોય છે. ગાડીના પૈડામાં આરાની સંખ્યા નિશ્ચિત હોતી નથી. બળ દગાડાના પૈડામાં લગભગ છ આરા હોય છે. ઘોડાગાડીના પૈડા મોટા હોવાથી તેમાં લગભગ ૧૨ આરા હોય છે. આ રીતે મૂળ શબ્દ 'કાળચક્ર' હોવાથી, ચક્રમાં આરા હોય છે. તેથી અહીં એ ઉપમાને લક્ષમાં રાખીને આરા શબ્દ કહેવામાં આવેલ છે.

પ્રશ્ન-૧૮ : ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી શબ્દમાં સર્પ શબ્દથી શું ફલિત થાય છે ?

ઉત્તર- પ્રશ્ન ૧૭ માં કહ્યું તેમ ચક્રના કિનારે પટ્ટીઓ હોય તેની જગ્યાએ સર્પની કલ્પના કરવામાં આવી છે. જેનું મુખ ઉપર અને પૂંજ નીચેની તરફ હોય છે. અવસર્પિણીના સર્પ મુખના સ્થાનેથી પહેલો આરો શરૂ થાય છે. તે ચાર કોડાકોડી

સાગરોપમનો હોય છે. પછી નીચે ઉતરતા સર્પ જેમ પાતળો થતો જાય તેમ તેમ આરાનો કાળ પણ ઓછો થતો જાય છે. જેમ કે ત્રીજો, ચોથો આરો આદિ. જે ક્રમશઃ ઓછાકાળના થતા જાય છે. પાંચમો અને છટ્ટો આરો પૂંજની જગ્યાએ આવે છે. આ બંને આરા ઘણા નાના છે. ત્યાર પછી બીજા સર્પની પૂંજથી ઉત્સર્પિણી કાળના ૧લો, બીજો એમ આરા શરૂ થાય છે અને એ સર્પના મુખની જગ્યાએ ઉત્સર્પિણી કાળનો છટ્ટો આરો આવે જે ચાર કોડાકોડી સાગરોપમનો હોય છે. સર્પની ઉપમા, ઉતાર-ચઢાવ, નાના-મોટા આરા વગેરેથી આ આરામાં સમજાઈ જાય છે. આ રીતે પહેલા ઉતરતા સર્પથી અવસર્પિણીકાળ અને પૂંજથી ઉંચે ચઢતા સર્પથી ઉત્સર્પિણી કાળ થાય છે. આથી આ નામ-ઉપમા સાર્થક થાય છે.

વક્ષસ્કાર-૩

પ્રશ્ન-૧ : ચક્રવર્તીના ૧૪ રત્નોની ઉત્પત્તિ ક્યાં થાય છે ?

ઉત્તર- દક્ષિણ ભરત ક્ષેત્રમાં ત્રણ ખંડ છે. તેના મધ્યખંડમાં ચક્રવર્તી આદિ જન્મ ધારણ કરે છે. ભગવાન ઋષભદેવ પ્રથમ રાજા અને પ્રથમ તીર્થંકર આ ભરત ક્ષેત્રમાં થયા. તેમણે પોતાના ૧૦૦ પુત્રોમાંથી સૌથી મોટા ભરતને રાજ્યાધિકાર આપ્યો અને બાકીના ૯૯ પુત્રોને અલગ-અલગ રાજ્ય વહેંચી આપ્યા અને રાજા બનાવ્યા. ભરત રાજા વિનીતા નગરીમાં રહીને રાજ્યનું સંચાલન કરતા હતા. વિનીતા નગરી ભગવાન ઋષભદેવ માટે શકેન્દ્રે બનાવી હતી. જે દ્વારિકા જેવી ૧૨ યોજન લાંબી ૯ યોજન પહોળી પ્રત્યક્ષ દેવલોકની ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિથી સંપન્ન હતી.

ભરત ક્ષેત્રમાં પ્રથમ ચક્રવર્તીનું નામ ભરત હોય છે અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં પ્રથમ ચક્રવર્તી ઐરવત નામવાળા હોય છે. મહાવિદેહની ૩૨ વિજયોના નામની સમાનતાવાળા ચક્રવર્તી હોય છે.

રાજ્ય સંચાલન કરતા પુણ્યપ્રભાવથી તેમજ ચક્રવર્તી બનવાનો સમય નજીક આવે ત્યારે ૧૪ રત્નોની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેના નામ આ પ્રમાણે છે— (૧) ચક્ર રત્ન (૨) દંડ રત્ન (૩) અસિ રત્ન (તલવાર) (૪) છત્ર રત્ન. આ ચાર એકેન્દ્રિય રત્ન શસ્ત્રાગાર-આયુધશાળામાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૫) ચર્મ રત્ન (૬) મણિ રત્ન (૭) કાંગણિ રત્ન. આ ત્રણ રત્ન લક્ષ્મી ભંડારમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ સમય થાય એટલે દેવો આ રત્નો લાવીને મુકી દે છે. આ સાતેય એકેન્દ્રિય

રત્નો ૧૦૦૦-૧૦૦૦ દેવો દ્વારા સેવિત હોય છે.(સેવામાં હોય છે.)

(૮) સેનાપતિ રત્ન (૯) ગાથાપતિ રત્ન (૧૦) બઢઈ રત્ન-સ્થપતિ રત્ન(ભવન નિર્માણ કળામાં નિષ્ણાંત) (૧૧) પુરોહિત રત્ન, આ ચાર માનવ રત્નો છે. (૧૨) અશ્વ રત્ન (૧૩) હસ્તી રત્ન. આ બે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય રત્ન છે. જે વૈતાલ્ય પર્વતની તળેટીમાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૪) સ્ત્રી રત્ન વિદ્યાધરોની ઉત્તરી ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ ૧૪ રત્નો હજાર-હજાર દેવોથી સેવિત હોય છે. અર્થાત્ આ પોતાના પુણ્ય પ્રભાવથી દેવ અધિષ્ઠિત હોય છે.

પ્રશ્ન-૨ : ચક્રવર્તી, ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થવાના અભિનંદન શા માટે આપે છે અને કેવી રીતે આપે છે ?

ઉત્તર- ૧૪ રત્નોમાં સૌથી મુખ્ય ચક્રરત્ન છે. તેના નિર્દેશ અનુસાર ચક્રવર્તી, દ્વિગ્વિજય યાત્રા કરે છે. અર્થાત્ ચક્રરત્નના સ્વામી, અધિપતિ કે તેને ધારણ કરવા વાળાને ચક્રવર્તી કહેવામાં આવે છે. સર્વ પ્રથમ ચક્રરત્ન આયુધશાળામાં ઉત્પન્ન થાય છે. વહેવારમાં લોકો, લક્ષ્મી પૂજન, ચોપડા પૂજન, દુકાન-મકાનનું વાસ્તુ પૂજન પણ એક સન્માનના હેતુથી કરે છે. આ પ્રકારે ભરત રાજા પણ સંસારિક વિધિ-વિધાનનું જ્ઞાન હોવાથી દેવ અધિષ્ઠિત ચક્રરત્નનું વિશિષ્ટ અભિનંદન કરે છે. આ તેનો જીતાચાર છે.

શસ્ત્રાગારમાં ચક્રરત્ન જોઈને ત્યાંનો અધિકારી ભરત રાજા પાસે જઈને આ ખુશખબર આપે છે. ભરત રાજાએ આ ખબર સાંભળી, સિંહાસન ઉપરથી નીચે ઉતરી, પગની મોજડી ઉતારી, મુખ ઉપર ઉત્તરાસંગ કરીને, હાથ જોડીને, આયુધશાળા તરફ મુખ કરી, જમણા ઘુંટણને જમીન ઉપર ટેકવીને મસ્તક જુકાવી ચક્રરત્નને પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી આયુધશાળાના અધિકારીને, પોતાનો મુકુટ સિવાયના બધા આભૂષણો તથા વિપુલ ધનનું પ્રીતિદાન આપ્યું.

પછી સિંહાસન ઉપર પૂર્વાભિમુખ બેસીને, નગરને શણગારવાનો આદેશ આપ્યો. ત્યાર પછી પોતે સ્નાન આદિથી પરવારી, આભૂષણો વડે વિભૂષિત થઈ પોતાના અંગત જનો સાથે આયુધશાળા તરફ પ્રયાણ કર્યું. આયુધશાળામાં પ્રવેશતાની સાથે ચક્રરત્ન ઉપર દષ્ટિ પડતાં જ તેને પ્રણામ કરી યથાવિધ, ચંદન, જલસિંચન કરી, વસ્ત્ર, પુષ્પમાળાથી વિભૂષિત કરી, ચોખાનો સાથિયો કરી, સુગંધિત પુષ્પો અર્પણ કર્યા. આ રીતે પૂજન વિધી કરી, ડાબો ઘુંટણ ઉચો રાખી પ્રણામ કર્યા. ત્યાર પછી ત્યાંથી પાછા ફરી રાજસભામાં આવ્યા. આઠ દિવસનો આનંદ મહોત્સવ જાહેર કરી, મહામહોત્સવની વ્યવસ્થા કરાવી. આ રીતે ભરત

રાજાએ પુણ્યથી પ્રાપ્ત થયેલ અમૂલ્ય, વિશિષ્ટ ચક્રરત્નનું અભિનંદન કર્યું.

પ્રશ્ન-૩ : ચક્રવર્તીની દિગ્વિજય યાત્રા ક્યા ક્રમથી ચાલે છે અને કેટલો સમય લાગે છે ?

ઉત્તર- બધા ચક્રવર્તીની દિગ્વિજય યાત્રામાં એક સરખો સમય લાગતો નથી. ભરત ચક્રવર્તીને આ યાત્રામાં ૬૦,૦૦૦ વર્ષ લાગેલા. આમ પોત પોતાની ઉંમર પ્રમાણે વધતો-ઓછો સમય લાગે છે. કોઈ કોઈ દેવ સહાયથી ઓછી ઉંમરમાં, થોડા સમયમાં વિજય યાત્રા પૂર્ણ કરી શકે છે. તેમાં બધા સાધન અને રત્ન તથા દેવો (૧૬,૦૦૦) સાથે હોય જ છે.

ચક્રરત્નનો અષ્ટાન્હિકા મહોત્સવ પુરો થાય એટલે ચક્રરત્ન આયુધશાળામાંથી પોતાની મેળે બહાર નીકળે છે અને આકાશમાં જ માગધતીર્થની દિશામાં (પૂર્વમાં) ચાલવા લાગે છે.

ચક્રવર્તી પણ પૂરી તૈયારી સાથે સૈન્યબળ આદિ લઈને, ચક્રરત્ન નિર્દિષ્ટ દિશામાં પ્રયાણ કરે છે. માર્ગમાં વિજયી પતાકા લહેરાવતા, રાજાઓને પોતાની આજ્ઞામાં લેતા, પૂર્વમાં ગંગા નદી જ્યાં સમુદ્રમાં મળે છે ત્યાં રહેલા માગધતીર્થની નજીક પહોંચે છે ત્યારે ચક્રરત્ન થોભી જાય છે અને ત્યારે બઢઈ રત્ન(સ્થાપત્ય નિષ્ણાંત) દ્વારા પડાવને લગતી બધી વ્યવસ્થા કરતાં, ચક્રરત્ન આયુધશાળામાં પહોંચી જાય છે. ચક્રવર્તી પોષધશાળામાં જઈ અટ્ટમ તપની આરાધના કરી, પછી માગધતીર્થમાં બાણ ફેંકે છે અને તે તીર્થના અધિષ્ઠાયક દેવ માગધતીર્થ કુમારને પોતાની આજ્ઞામાં લે છે.

આ રીતે આ વિજયયાત્રા ક્રમશઃ આગળ ધપતી રહે છે. ચક્ર નિર્દિષ્ટ માર્ગે પ્રયાણ કરવા લાગે છે અને દક્ષિણ દિશામાં વરદામ તીર્થ અને ત્યાર પછી પશ્ચિમમાં પ્રભાસ તીર્થના માલિકદેવને પોતાની આજ્ઞામાં કરીને આગળ સિન્ધુ નદીના અધિષ્ઠાયક દેવી સિન્ધુ દેવીને પોતાની આજ્ઞામાં લે છે. અટ્ટમ તપ અને તીર ફેંકવાનો ચક્રવર્તીનો ક્રમ યથાવત્ રહે છે. પરંતુ તીર ફેંકત જ જગ્યાએ જ ફેંકવામાં આવે છે. બાકીના દેવ, દેવીઓ તો અટ્ટમ તપની આરાધનાથી પોતાની મેળે આવીને ચક્રવર્તીની આજ્ઞા સ્વીકારી લે છે. ત્રણ તીર્થ અને ચુલ્લહિમવંત પર્વત ઉપર એમ ચાર જગ્યાએ તીર ફેંકવાની વિધી થાય છે.

સિન્ધુ દેવીને આજ્ઞામાં લીધા પછી, વૈતાલ્ય પર્વતની લંબાઈની મધ્યમાં પહોંચીને ચક્રવર્તી "વૈતાલ્ય ગિરિકુમાર" દેવને અને પછી તિમિશ્રા ગુફા પાસે પહોંચીને તેના માલિક દેવ કૃતમાલીને આજ્ઞામાં લે છે. પછી ત્યાં જ રોકાઈને પોતાના

સેનાપતિ રત્નને, પશ્ચિમનિષ્કુંટ અનાર્યક્ષેત્રમાં વિજયની ધજા ફરકાવવા મોકલે છે. સેનાપતિ સિન્ધુ નદી પાર કરવા અને પાછા આવવા એમ બંને વખતે ચર્મ રત્નનો આધાર લે છે. પછી ગુફાની પાસે પડાવમાં પહોંચીને ચક્રવર્તીની આજ્ઞા અનુસાર કાર્ય પૂર્ણ થયાના સમાચાર આપ્યા નિવેદન કર્યું.

થોડા સમયના વિશ્રામ પછી ચક્રવર્તીની આજ્ઞા અનુસાર, સેનાપતિએ અટ્ટમ તપની આરાધના કરી, દંડ રત્નથી વિધિપૂર્વક ગુફાનો દરવાજો ખોલ્યો. ચક્રવર્તીએ હાથીના મસ્તક ઉપર મણિ મૂકી તેના પ્રકાશમાં સંપૂર્ણ સેના સાથે ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો અને મણિના પ્રકાશમાં ગુફામાં આગળ પ્રયાણ શરૂ કર્યું. ચાલતાં-ચાલતાં દરેક યોજન પર ચક્રવર્તીએ કાંગણી રત્ન વડે ગુફાની ભીંત ઉપર ૫૦૦ ધનુષ લાંબા-પહોળા ગોળાકાર માંડલા બનાવ્યા. જે સ્થાયી પ્રકાશ-વાળા હોય છે. તેમજ ચક્રવર્તીના શાસનકાળ સુધી રહે છે. પછી ધીરે ધીરે વિનિષ્ટ થઈ જાય છે અને ગુફાના દ્વાર પણ બંધ થઈ જાય છે.

ગુફાની મધ્યમાં બે નદીઓ હોય છે— ઉમગજલા, નિમગજલા. આ નદી પાર કરવા માટે બઢઈ રત્ન કાયમી પુલ બનાવે છે. આ નદીઓ ૩-૩ યોજન પહોળી છે અને તે બંને વચ્ચે બે યોજન અંતર છે. આ રીતે કુલ આઠ યોજનનો કાયમી માર્ગ બનાવવામાં આવે છે. આ આઠયોજનમાં સંભવતઃ પુલની ભીંતો ઉપર માંડલા બનાવવામાં આવે છે.

કુલ ૫૦ યોજન લાંબી ગુફામાં ૪૯ માંડલા બનાવવામાં આવે છે. ૫૦ યોજન ગયા પછી ગુફાનો ઉત્તર દિશાનો બીજો દરવાજો આપોઆપ ખુલ્લી જાય છે. ગુફાની બહાર નીકળી સિન્ધુ નદી પાસે પડાવ નાખવામાં આવે છે અને સેનાપતિ પશ્ચિમી નિષ્કુંટ સાધવા જાય છે અને અગાઉની જેમ ચર્મ રત્ન દ્વારા નદી પાર કરી વિજયધજા લહેરાવીને પાછા આવી જાય છે. ત્યાર પછી ચક્રવર્તિ યુલ્લ-હિમવંત પર્વત તરફ પ્રયાણ કરે છે. ચક્રવર્તી પણ એ નિર્દિષ્ટ માર્ગ ઉપર વચ્ચેના ક્ષેત્રો પર વિજય મેળવતાં યુલ્લહિમવંત પર્વતની લંબાઈની મધ્યમાં આવેલા સ્થાને પહોંચી જાય છે. પછી ત્યાં અટ્ટમ તપની આરાધના કરી એક લાખ યોજનનું વૈકિંચ રૂપ ધારણ કરી પર્વતના શિખર ઉપર શ્રી યુલ્લહિમવંત ગિરિકુમાર દેવના ભવન ઉપર ૭૨ યોજન દૂર નામાકિત તીર ફેંકે છે. પોતાના જ્ઞાનથી જાણીને તે દેવ પણ ચક્રવર્તીની આધીનતાનો સ્વીકાર કરે છે.

અહિં નજીકમાં ઋષભકૂટ પર્વત છે. ત્યાં આવીને ચક્રવર્તી પોતાનું નામ લખે છે. પછી પોતાના પડાવ પર આવી પારણું કરે છે. ત્યાર પછી ચક્રવર્તી નિર્દિષ્ટ

માર્ગ પર દક્ષિણ દિશામાં ચાલતાં વૈતાલ્ય પર્વત પાસે આવે છે. ત્યાં ચક્રવર્તી, વિદ્યાધર શ્રેણીના મુખ્ય બે રાજા નમિ, વિનમિનું સ્મરણ કરીને અટ્ટમતપની આરાધના કરે છે. ચક્રવર્તીના સ્મરણના કારણે બંને રાજાને અંગસ્ફૂરણા થાય છે. મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને બધું જાણી લે છે. તેઓ બંને રાજા ચક્રવર્તી પાસે ભેટણા લઈને આવે છે. તેમાંથી વિનમિ રાજા તરફથી સ્ત્રી રત્નની ભેટ મળે છે. હવે અહીંથી ઉત્તર પૂર્વમાં ચક્રવર્તિ ગંગાદેવીના ભવન તરફ પ્રયાણ કરે છે. સિન્ધુ દેવીની જેમ અહીં પણ ચક્રવર્તીના અટ્ટમ તપની આરાધનાથી પ્રભાવિત થઈને ગંગાદેવી સ્વતઃ ઉપસ્થિત થાય છે અને ચક્રવર્તીની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરે છે. અહીંથી યાત્રા ખંડપ્રપાત ગુફા તરફ ચાલે છે. ગુફાની પાસે પડાવ નાખવામાં આવે છે. જ્યાં સેનાપતિ ગંગાનદી પાર કરી ઉત્તરી ભરત ક્ષેત્રના પૂર્વી ગંગાનિષ્કુંટ પર વિજય યાત્રા કરે છે. ત્યાંથી પાછા ફરીને સેનાપતિ અટ્ટમ તપની આરાધના કરી ગુફાનું દ્વાર ખોલે છે. ગુફાનું વર્ણન પહેલી ગુફાની જેમ છે. જેમાં ૪૯ માંડલા બનાવવા, બે નદીઓ ઉપર પુલ બનાવવા, વગેરે સમજી લેવું. ૫૦ યોજનની ગુફામાં ચાલતા દક્ષિણ બાજુનો દરવાજો આપોઆપ ખુલ્લી જાય છે. બહાર આવીને ગંગા કિનારે પડાવ નાખવામાં આવે છે.

અહિં ચક્રવર્તી અટ્ટમ તપની આરાધના કરે છે અને ૯ નિધિને પોતાના વશમાં કરે છે. આ નિધિઓ ગંગા નદીના સમુદ્ર પ્રવેશના સ્થાને ભૂમિમાં હોય છે અને ભૂમિગત રસ્તે ચાલતી આવીને ચક્રવર્તીના લક્ષ્મી ભંડાર(શ્રીધર) માં તેનું મુખ આવે તે રીતે સ્થિર થઈ જાય છે. આ નિધિઓની સાધના પછી સેનાપતિ સુષેણ છટ્ઠો ખંડ સાધવા માટે ચર્મરત્ન દ્વારા ગંગા નદી પાર કરે છે. ત્યાંથી આવ્યા બાદ યથા સમયે ચક્રવર્તિ વિનિતા રાજધાની તરફ પ્રયાણ કરે છે. ચક્રવર્તી અટ્ટમ તપની આરાધના કરી રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરે છે અને બધાનું યોગ્ય સન્માન કરે છે. થોડા દિવસ પછી રાજ્યાભિષેક મહોત્સવ નાખવામાં આવે છે. આ સમયે પણ ચક્રવર્તી અટ્ટમતપ કરે છે અને બધા મળીને ભરત ચક્રવર્તીનો રાજ્યાભિષેક કરે છે. ત્યાર પછી રાજમહેલમાં પહોંચીને પારણું કરે છે. ત્યાર પછી ૧૨ વર્ષનો પ્રમોદ(આનંદોત્સવ) જાહેર કર્યો. એ પૂર્ણ થયા પછી બધા રાજાઓને યોગ્ય માન સન્માન સાથે વિદાય કરવામાં આવે છે. પછી ચક્રવર્તી સૂખપૂર્વક રાજ્યનું સંચાલન કરે છે.

પ્રશ્ન-૪ : ચક્રવર્તીની સંપદાનું સંપૂર્ણ વર્ણન કયા પ્રકારે સમજવું ?

ઉત્તર- ૧૪ રત્ન , નવનિધાન, ૬૪૦૦૦ રાણી, ૩૬૦ રસોઈયા, ૧૬૦૦૦ દેવ,

૩૨ હજાર રાજા, ૧૮ શ્રેણી-પ્રશ્રેણી (વિશિષ્ટ રાજા), ૩૨ કળામાં પારંગત એવી ૩૨ નાટક મંડળીઓ, ૮૪ લાખ અશ્વ, ૮૪ લાખ હાથી, ૮૪ લાખ રથ, ૯૬ કરોડની પાયદળ સેના, ૭૨૦૦૦ નગર, ૩૨૦૦૦ દેશ, ૯૬ કરોડ ગામ, ૯૯૦૦૦ દ્રોણમુખ, ૪૮૦૦૦ પાટણ, ૨૪૦૦૦ કસ્બા, ૨૪૦૦૦ મડંબ, ૨૦૦૦૦ ખાણો, ૧૬૦૦૦ ખેડા, ૧૪૦૦૦ સંબાહ, ૫૬ જલ નગરો, ૪૯ જંગલી પ્રદેશવાળા રાજા, ૬ ખંડ સહિતનો સંપૂર્ણ ભરત ક્ષેત્ર, ગંગા સિન્ધુ નદી, યુલ્લહિમવંત પર્વત, ઋષભ કૂટ, વૈતાલ્ય પર્વત તેમજ તેની બંને ગુફાઓ, બે વિદ્યાધરોની શ્રેણી, માગધ-વરદામ અને પ્રભાસ તીર્થ, આ બધી ઋદ્ધિ ચક્રવર્તીના પુણ્ય પ્રભાવથી તેને આધીન અને વિષયભૂત હોય છે. આ બધી ઋદ્ધિની કેટલીક વ્યક્તિગત રૂપ વિનિતાનગરીમાં અને કેટલીક છ ખંડમાં રહેલી સમજવી.

પ્રશ્ન-૫ : ભરત ચક્રવર્તીએ તેર અટ્ટમતપ કઈ રીતે કર્યા તથા સેનાપતિએ અટ્ટમ તપ ક્યાં ક્યાં કર્યા ?

ઉત્તર- સેનાપતિ બે અટ્ટમતપ બે ગુફાઓના દરવાજા ખોલવાના સમયે કરે છે. ચક્રવર્તીના તેર અટ્ટમતપ આ રીતે થાય છે- (૧) માગધ તીર્થ (૨) વરદામ તીર્થ (૩) પ્રભાસ તીર્થ (૪) સિન્ધુદેવી (૫) વૈતાલ્ય ગિરિકુમાર દેવ (૬) ગુફાના દેવ (૭) યુલ્લહિમવંત કુમાર દેવ (૮) વિદ્યાધરો (૯) ગંગાદેવી (૧૦) બીજી ગુફાના દેવ (૧૧) નવ નિધિ (૧૨) વિનિતા નગરીમાં પ્રવેશ (૧૩) રાજ્યભિષેક. ઉપરોક્ત ૧૩ પ્રસંગોએ ચક્રવર્તી ૧૩ અટ્ટમતપની આરાધના કરે છે. ઋષભકૂટ પર્વત ઉપર નામ લખતી વેળાએ અટ્ટમતપ કરતા નથી. યુલ્લહિમવંત પર્વતના અટ્ટમતપનું પારણું કર્યા વિના જ અહીં નામ લખવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન-૬ : ભરત ચક્રવર્તીની સેનાએ ક્યાંય હાર ખાધેલી શું ?

ઉત્તર- ચક્રવર્તીની સેનાનો અગ્ર(આગળનો) વિભાગ ગુફામાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યો ત્યારે તે ક્ષેત્રના મ્લેચ્છ, અનાર્ય, આપાત કિરાત જાતિના મનુષ્યોએ યુદ્ધ કરીને સેનાનો સામનો કર્યો અને એ અગ્રીમ સેનાને પરાસ્ત કરી, હરાવી. પછી સુષેણ સેનાપતિ અશ્વરત્ન ઉપર સવાર થઈ અસિરત્ન સાથે યુદ્ધભૂમિમાં ઉતરે છે ત્યારે આપાત કિરાતોની હાર થાય છે. તેઓ અનેક યોજન દૂર ભાગી જાય છે અને એકઠા મળીને સિન્ધુ નદીની રેતીમાં નિર્વસ્ત્ર ઉભા રહી અટ્ટમ તપની આરાધના કરીને મેઘમુખ નામના નાગકુમાર જાતિના કુળદેવતાની આરાધના કરે છે. દેવોનું આસન ચલાયમાન થાય છે. દેવો આવે છે અને આ લોકોના આગ્રહથી ૭ દિવસની ધોર વર્ષા ચક્રવર્તીની સેના ઉપર વરસાવે છે. ચક્રવર્તીએ આ વર્ષાને સ્વાભાવિક,

કુદરતી વર્ષા સમજીને ચર્મરત્નથી નૌકા બનાવી અને છત્રરત્નથી છત્ર બનાવી સંપૂર્ણ સેનાનું રક્ષણ કર્યું. સાત દિવસ પછી ભરત રાજાને આ કોઈ ઉપદ્રવ છે તેવી શંકા થઈ, તેની ચિંતવનાથી ૧૬૦૦૦ દેવો સાવધાન થઈને જાણકારી મેળવી અને મેઘમુખ નાગકુમાર દેવોને ત્યાંથી ભગાડી મૂકે છે. પોતાના કુળદેવતા મેઘમુખ નાગકુમાર દેવોના કહેવાથી આ કિરાતોએ ભરત ચક્રવર્તીનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું અને ચક્રવર્તીનો સત્કાર કરી સન્માન કર્યું અને ક્ષમા માગી.

પ્રશ્ન-૭ : અટ્ટમ તપ કરવાથી કે તીર ફેંકવાથી દેવ-દેવીઓ શું સમજી જાય છે ?

ઉત્તર- અટ્ટમ તપ કરવાથી દેવ દેવીઓના આસન કંપાયમાન થાય છે એટલે (અંગસ્ફૂરણ) થાય છે. જેનાથી તેઓ અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ લગાડીને જાણી જાય છે કે ચક્રવર્તી રાજા ભરત ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયા છે અને આપણો જીતાચાર છે કે તેમની આજ્ઞા સ્વીકારવી અને તેમનો સત્કાર-સન્માન કરવું તેમજ ઉત્તમ વસ્તુ અર્પણ કરવી. ચાર જગ્યાએ અટ્ટમતપથી તેઓ સમજતા નથી પરંતુ તીર ફેંકી, તીર ઉપરનું લખાણ વાંચીને વિનમ્ર બની જાય છે. આ તેમનો જીતાચાર છે. બાણ ઉપર શું લખ્યું હોય છે તેનું કોઈ સ્પષ્ટીકરણ નથી મળતું પરંતુ એવા ભાવ હોય છે કે તેમાં ચક્રવર્તીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય તેમજ નામ લખેલ હોય છે. જેને વાંચવાથી દેવને તેનો જીતાચાર ધ્યાનમાં આવી જાય છે.

ત્રણે ય તીર્થોમાં તીર ૧૨ યોજન(શાશ્વતા) સુધી જાય છે અને દેવના ભવનમાં જઈને પડે છે. ૧૨ યોજન = ૧,૪૪,૦૦૦ કિ.મી. લગભગ સમજવું. ચક્રવર્તીના પુણ્ય પ્રભાવથી જે શસ્ત્રો દેવનામી હોય છે તે ચક્રવર્તીની ઈચ્છાનુસાર સ્થાને જઈને પડે છે. યુલ્લહિમવંત પર્વત ઉપર ૭૨ યોજન(૮,૬૪૦૦૦ કિ.મી. લગભગ)બાણ જઈને દેવના ભવનમાં પડે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે વર્તમાનમાં સમુદ્રમાં શોધવા છતાં પણ આ તીર્થો મળી શકતા નથી. કેમ કે આટલા કિ.મી.ની ગણતરી અત્યારના વૈજ્ઞાનિકોની કલ્પના બહારની વાત થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન-૮ : ૧૪ રત્નોનું ખુલાસાવાર વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- (૧) ચક્રરત્ન- ચક્રવર્તીનું આ મુખ્ય રત્ન છે. તેનું નામ સુદર્શનચક્ર રત્ન છે. તે ૧૨ પ્રકારના વાજંત્રોના અવાજથી યુક્ત હોય છે. મણિ તેમજ નાની ઘંટડીઓના સમૂહથી ઘેરાયેલ હોય છે. તેના આરા લાલરત્નોથી યુક્ત હોય છે. આરાના સાંધા વજ્રમય હોય છે. તેની ધરી પીળી સ્વર્ણમય હોય છે. મધ્યાન્હકાળના સૂર્ય સમાન

તેજસ્વી હોય છે. એકહજાર ચક્ષો(વ્યંતર દેવો)થી પરિવૃત્ત હોય છે. આ ચક્ર આકાશમાં ચાલે છે અને રોકાઈ જાય છે. ચક્રવર્તીના શસ્ત્રાગારમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં જ રહે છે. જ્યારે ખંડ સાધવા જવાનું હોય ત્યાં અને ત્યારે ખાસ ઉભી કરેલી શિબિર-છાવણી(તંબુ)માં રહે છે. આ ચક્રની પ્રમુખતાએ રાજા ચક્રવર્તી કહેવાય છે. આ ચક્ર વિજય યાત્રામાં મહાન ઘોષ-નાદની સાથે આકાશમાં ચાલીને છ ખંડ સાધવાનો માર્ગ પ્રદર્શિત કરે છે. દરેક ઋતુના ફૂલોની માળાઓથી આ ચક્રરત્ન પરિવેષિત(ઢંકાયેલ) રહે છે.

(૨) દંડરત્ન— ગુફાનો દરવાજો ખોલવા માટે આ દંડરત્નનો ઉપયોગ થાય છે. તેનું માપ એક ધનુષ પ્રમાણ હોય છે. વિષમ પથરાળ જમીનને સમથળ કરવાના કામમાં પણ આવે છે. આ દંડરત્ન વજ્રસારનું બનેલું હોય છે. શત્રુની સેનાનો વિનાશ કરનાર, મનોરથપૂરક, શાંતિદાયક અને શુભંકર હોય છે.

(૩) અસિરત્ન— ૫૦ આંગળ લાંબી, ૧૬ આંગળ પહોળી, અર્ધા આંગળની જાડી તેમજ ચમકતી તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવાર હોય છે. આ તલવાર સુવર્ણમય મૂઠવાળી, રત્નોથી જડેલ હોય. વિવિધ પ્રકારના ચિત્રિત કરેલા બળદો આદિથી યુક્ત હોય છે. શત્રુઓનો વિનાશ કરનાર, દુર્ભેદ વસ્તુઓને પણ ભેદી નાખનાર હોય છે અને તેને અસિરત્ન કહે છે.

(૪) છત્રરત્ન— આ છત્રરત્ન ચક્રવર્તીના ધનુષ પ્રમાણ જેટલું સ્વભાવિક લાંબુ અને પહોળું હોય છે. ૯૯ હજાર સોનાની તાડીઓથી યુક્ત હોય છે. આ શલાકાઓ દંડ સાથે જોડાયેલ હોય છે. જેને કારણે ફેલાયેલા છત્ર પીંજરા જેવું દેખાય છે. છિદ્ર વિનાનું હોય છે. સુવર્ણનો મજબૂત દંડ મધ્યમાં હોય છે. તે વિવિધ ચિત્રોથી મણિરત્નોથી અંકિત હોય છે. ચક્રવર્તીની સંપૂર્ણ સેનાનું આંધી-તોફાન, તડકો, વર્ષા આદિથી રક્ષા કરી શકે છે. તેનો પીઠભાગ અર્જુન નામના સફેદ સોનાથી આચ્છાદિત હોય છે. દરેક ઋતુઓમાં સુખદાયક હોય છે.

(૫) ચર્મરત્ન— ચામડાની બનેલી વસ્તુઓમાં આ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. ચક્રવર્તીના એક ધનુષ પ્રમાણ સ્વભાવિક હોય છે. તેને ફેલાવવાથી આ ચર્મરત્ન અને છત્રરત્ન ૧૨ યોજન લાંબા, ૮ યોજન પહોળા વિસ્તારમાં ફેલાઈ જાય છે. આ પાણી ઉપર પણ તરે છે. ચક્રવર્તીની સંપૂર્ણ સેના આ ચર્મરત્ન ઉપર બેસી શકે છે અને નદી આદિ પાર કરી શકે છે. આ બંને ચર્મરત્ન અને છત્રરત્ન, ચક્રવર્તીના હાથનો સ્પર્શ થતા જ ફેલાઈ જાય છે. કવચની જેમ અભેદ હોય છે. ૧૭ પ્રકારના ધાન્યની ખેતી તેમાં તાત્કાલીક થઈ શકે છે. હિલસ્ટેશનો(આબુ પર્વત)આદિ ઉપર આજે પણ

સાધારણ વરસાદથી યુનાની ભીંતો ઉપર તેમજ ટીણ(ટીન), કવેલુ(નળીયા)ની ત્રાંસી છતો ઉપર કેટલાયે પ્રકારની લાંબી વનસ્પતિઓ આપોઆપ ઉગી નીકળે છે. આ રીતે આ ચર્મરત્ન ઉપર કુશળ ગાથાપતિરત્ન એક દિવસમાં ધાન્ય ઉગાવી શકે છે. અચલ-અકંપ હોય છે. સાથિયા જેવો તેનો સ્વાભાવિક આકાર હોય છે. કેટલાય પ્રકારના મનોહર ચિત્રોથી અંકિત થયેલ હોય છે. છત્રરત્નને આની સાથે જોડીને ડબ્બી રૂપ બનાવી શકાય તેવા તેના કિનારા-છેડા ઉપર જોડવાના સાંધા હોય છે.

(૬) મણિરત્ન— આ મણિરત્ન અમૂલ્ય(જેનું મૂલ્ય ન થઈ શકે એવું) હોય છે. ચાર આંગળ પ્રમાણ ત્રિકોણ, ષટ્કોણ(૬ કિનારવાળા)તેમજ પાંચ તલ હોય છે. મણિ-રત્નોમાં શ્રેષ્ઠતમ તેમજ વૈદૂર્યમણિની જાતિનું મણિ હોય છે. સર્વ કષ્ટ નિવારક, આરોગ્યપ્રદ, ઉપસર્ગ તેમજ વિઘ્નોને હરનાર હોય છે. આ મણિરત્નને ધારણ કરનારને શસ્ત્રથી મારી શકાતો નથી અને તેનું યૌવન સદા સ્થિર(સદા યુવાન)રહે છે. તેના નખ, વાળ વધતા નથી, ચમકદાર તેમજ પ્રકાશ કરનાર, મનને લોભાવનાર, અનુપમ અને મનોહર હોય છે. આ મણિરત્નને હાથીરત્નના મસ્તકની જમણી બાજુ બાંધીને ચક્રવર્તી ગુફામાં પ્રવેશ કરે છે. જેનાથી આગળનો રસ્તો અને આસપાસનો માર્ગ પ્રકાશિત થાય છે.

(૭) કાંકણીરત્ન— આ રત્નનું સંઠાણ, અધિકરણી અને સમચતુરસ્ર એમ બંને વિશેષણવાળું હોય છે અર્થાત્ એ એક તરફ ઓછું પહોળું અને બીજી બાજુ વધારે પહોળું હોય છે. ૬ તલ, ૮ ખુણા અને ૧૨ કિનારાવાળું હોય છે. ચાર આંગળ પ્રમાણ આઠ તોલાના વજનવાળું વિષનાશક હોય છે. માનોન્માનની પ્રમાણિકતાનું જ્ઞાન કરાવનાર, ગુફાના અંધકારને સૂર્યથી પણ અધિક તેજથી નાશ કરનાર હોય છે. આ કાંકણીરત્ન દ્વારા જ ગુફાની અંદર તેની ભીંતો ઉપર ૫૦૦ ધનુષના ૪૯ મંડલો(વર્તુળો) દોરવામાં આવે છે અને તે વર્તુળોથી જ સંપૂર્ણ ગુફા સૂર્યના પ્રકાશ સમાન દિવસની જેમ પ્રકાશમય બની જાય છે. ચક્રવર્તીની છાવણીમાં રાખેલ આ રત્ન રાત્રિમાં દિવસ જેવો પ્રકાશ આપે છે.

આ સાતે ય રત્નો એકેન્દ્રિય રત્નો છે, જે ચક્રવર્તીને આધીન રહે છે.

(૮) સેનાપતિ રત્ન— ચક્રવર્તી જેવું જ શરીર હોય છે. અત્યંત બલવીર, પરાક્રમી, ગંભીર, ઓજસ્વી, તેજસ્વી, યશસ્વી, મ્લેચ્છ ભાષાનો નિષ્ણાત, મધુરભાષી, જ્યાં પ્રવેશ કરવો મુશ્કેલ હોય, દુર્ગમ હોય એવા સ્થાનોનો જાણકાર, ચક્રવર્તીની વિશાળ સેનાનો એ અધિપતિ હોય છે. સદા અજેય હોય છે. અર્થશાસ્ત્ર, નીતિ-શાસ્ત્ર આદિમાં કુશળ હોય છે. ચક્રવર્તીની આજ્ઞાનું યથેષ્ટ પાલન કરનાર હોય છે.

ભરતક્ષેત્રના છ ખંડમાંથી ચાર ખંડનો સાધનાર-જીતનાર હોય છે. ચક્રવર્તીના અનેક રત્નો(અશ્વ, અસિ, ચર્મ, છત્ર, દંડ આદિ)નો ઉપયોગ કરનાર હોય છે.

(૯) ગાથાપતિ રત્ન- આ પણ ચક્રવર્તી જેટલી જ અવગાહનાવાળો હોય છે. તે ચક્રવર્તીનો શેઠ, ભંડારી, કોઠારી વગેરેના કાર્યો કરનાર હોય છે. ગ્રંથોમાં તેને ખેતી કરવામાં કુશળ દર્શાવવામાં આવેલ છે. જો કે એક દિવસમાં ચર્મરત્ન ઉપર ખેતી કરી ધાન્ય ઉપજાવી શકે છે. મૂળપાઠમાં ગાથાપતિ રત્નનો પરિચય ઉપલબ્ધ થતો નથી.

(૧૦) બઢઈ રત્ન- દ્રોણમુખ, સૈન્યશિબિર(છાવણી), ગૃહ આદિનું નિર્માણ કરનાર એક કુશળ સ્થપતિ છે. ૮૧ પ્રકારની વાસ્તુકળાનો સારી રીતે જાણકાર હોય છે. કાષ્ટકારીગરી કાર્યમાં કુશળ હોય છે. ભવન નિર્માણના બધા કાર્યોમાં પૂર્ણ અનુભવી હોય છે. શિલ્પશાસ્ત્ર નિરૂપિત ૪૫ દેવતાઓના સ્થાન આદિનો વિશેષ જાણકાર હોય છે. જળમાં, સ્થળમાં, સુરંગો, ખાઈઓ, ઘટિકાયંત્ર, હજારો થાંભલાઓ વાળા પુલો વગેરેના નિર્માણ કળાનો જાણકાર અને કુશળ હોય છે. વ્યાકરણ જ્ઞાનમાં, શુદ્ધ નામાદિ ચયન, લેખન, અંકનમાં, દેવ પૂજાગૃહ, ભોજનગૃહ, વિશ્રામગૃહ આદિના સંયોજન-આયોજનમાં કુશળ હોય છે. યાન, વાહન આદિના નિર્માણમાં સમર્થ હોય છે. ચક્રવર્તીના છ ખંડ સાધવાની વિજય યાત્રામાં પ્રત્યેક યોજન ઉપર આ બઢઈરત્ન જ સૈન્ય માટે તંબુ, શિબિર તેમજ પૌષ્ઠશાળા આદિનું નિર્માણ કરે છે. તેનું શરીરમાન ચક્રવર્તી સમાન હોય છે.

(૧૧) પુરોહિત રત્ન- જ્યોતિષ વિષયનો જાણકાર, તિથિ, મુહૂર્ત, હવનવિધિ, શાંતિકર્મ આદિનો જાણકાર હોય છે. અનેક ધર્મશાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા હોય છે. સંસ્કૃત આદિ ભાષાઓનો જાણકાર હોય છે. શરીરમાન ચક્રવર્તીની સમાન હોય છે.

(૧૨) ગજરત્ન- આ ચક્રવર્તીનો મુખ્ય હાથી હોય છે. ચક્રવર્તી, વધારે તો આ હાથી ઉપર બેસીને જ વિજય યાત્રા-વિહાર યાત્રા તેમજ ભ્રમણ આદિ કરતા હોય છે.

(૧૩) અશ્વરત્ન- ૮૦ આંગળ ઉંચો, ૯૯ આંગળ મધ્ય પરિધિવાળો, ૧૦૮ આંગળ લાંબો, ૩૨ આંગળના મસ્તકવાળો, ચાર આંગળના કાનવાળો આ અશ્વરત્ન હોય છે. દેવેન્દ્રના વાહન યોગ્ય, વિશુદ્ધ જાતિ, કુળવાળા અનેક ઉચ્ચ લક્ષણોથી યુક્ત, મેઘાવી, ભદ્ર, વિનીત હોય છે. અગ્નિ, પાષાણ, ખાઈ, વિષમ-સ્થાન, નદી, ગુફાઓ વગેરેને સ્વાભાવિક રીતે ઓળંગનાર તેમજ ઈશારામાત્રથી ચાલનારો હોય છે. કોઈ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં ગભરાતો નથી. યોગ્ય સ્થાને જ

મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરનારો અને સહનશીલ હોય છે. પોપટની પાંખ સમાન રંગ-વાળો હોય છે. યુદ્ધભૂમિમાં નિડરતાથી અને કુશળતાપૂર્વક ચાલનારો હોય છે.

(૧૪) સ્ત્રી રત્ન- આ ચક્રવર્તીની મુખ્ય પટ્ટરાણી છે. વૈતાલ્ય પર્વતના ઉત્તરી વિદ્યાધર શ્રેણીના મુખ્ય રાજા વિનમિને ત્યાં ઉત્પન્ન થયેલ હોય છે. સ્ત્રી ગુણોથી અને સુલક્ષણોથી યુક્ત હોય છે. ચક્રવર્તી જેવા જ રૂપ, લાવણ્યવાળી, ઉંચાઈમાં થોડીક ઓછી ઉંચાઈવાળી, હંમેશા સુખકારી સ્પર્શવાળી, સર્વ રોગોનો નાશ કરનારી હોય છે. તેને શ્રી દેવી પણ કહેવામાં આવે છે. ભરત ચક્રવર્તીની આ શ્રીદેવી-સ્ત્રીરત્નનું નામ સુભદ્રા હતું. આ સાતેય(૮ થી ૧૪) પંચેન્દ્રિય રત્નો છે. આ ૧૪ રત્નોના એક એક હજાર દેવ સેવા કરતા હોય છે. અર્થાત્ આ ૧૪ રત્ન દેવ અધિષ્ઠિત હોય છે.

પ્રશ્ન-૯ : નવ નિધિઓ સંબંધી સ્પષ્ટતા કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- નવ નિધિઓ- આ નવ નિધિઓ શ્રીધર-લક્ષ્મીભંડારમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ચક્રવર્તીએ છ ખંડ સાધી લીધા બાદ આ નિધિઓના મુખ લક્ષ્મીભંડાર તરફ થઈ જાય છે. તેનું આ મુખ સુરંગ-ભોંયરાના આકારનું હોય છે. આ ભોંયરું નિધિ અને લક્ષ્મીભંડારને જોડે છે. આ નિધિઓ શાશ્વત છે. પેટીના આકારની હોય છે. તેની લંબાઈ ૧૨ યોજન, પહોળાઈ ૮ યોજન તેમજ ઉંચાઈ ૮ યોજન હોય છે. આ માપ દરેક નિધિનું છે. ચક્રવર્તી અદ્ભુત તપની આરાધના કરી આ નિધિઓ મેળવે છે. અદ્ભુતતપના પ્રભાવથી દરેક નિધિ તેના અધિષ્ઠાયક દેવ સાથે ચક્રવર્તીની સેવામાં હાજર થઈ જાય છે. આ શાશ્વત નિધિઓના મૂળસ્થાનો તો ગંગામુખ સમુદ્ર કિનારા ઉપર આવેલ છે. નિધિઓના નામ અનુસાર તેના અધિષ્ઠાયક દેવોના નામ હોય છે અને તેમની સ્થિતિ એક પલ્લોપમની હોય છે. આ નિધિઓની બહારની ભીંતો પણ વિવિધ રંગના રંગબેરંગી રત્નોથી જડિત હોય છે.

(૧) નૈસર્પ નિધિ- ગામ, નગર આદિ વસાવવા માટેની વિધિ-જાણકારી તેમજ તેને લગતી સાધન સામગ્રી આ નિધિમાં હોય છે.

(૨) પાંડુક નિધિ- નાળિયેર આદિ ધાન્ય, સાકર, ગોળ, ઉત્તમ શાલિ આદિના ઉત્પાદનની વિધિ, તેમજ તેને લગતી સામગ્રી, બીજ વગેરે સહિત હોય છે. આ પદાર્થોનો તેમાં સંગ્રહ અને સંરક્ષણ થઈ શકે છે.

(૩) પિંગલક નિધિ- પુઢપો, સ્ત્રીઓ, હાથી, ઘોડા આદિને શણગારવાના આભૂષણોનો ભંડાર તેમજ તે બધું બનાવી ઉપયોગમાં લઈ શકાય તે માટેની વિધિથી યુક્ત હોય છે.

- (૪) સર્વરત્ન નિધિ- દરેક પ્રકારના રત્નોનો ભંડાર આ નિધિ હોય છે.
- (પ) મહાપદ્મનિધિ- આ નિધિમાં દરેક પ્રકારના વસ્ત્રોનો ભંડાર ભરેલો હોય છે. તેના ઉત્પાદનને લગતી, રંગવાની, ધોવાની, ઉપયોગમાં લેવાની વિધિ સાથે તેને લગતી સામગ્રીથી યુક્ત હોય છે.
- (૬) કાલનિધિ- જ્યોતિષશાસ્ત્રને લગતું જ્ઞાન, બધા પ્રકારના શિલ્પનું જ્ઞાન તેમજ વિવિધ કર્મોનું જ્ઞાન દેનાર તેમજ તેને લગતી સામગ્રી, ચિત્રો આદિથી યુક્ત હોય છે.
- (૭) મહાકાલનિધિ- લોખંડ, સોનું, ચાંદી, મણિ, મુક્તા વગેરેની ખાણોની જાણકારી તેમજ તે પદાર્થોના ભંડાર રૂપ આ નિધિ છે.
- (૮) માણવકનિધિ- યુદ્ધની નીતિ તેમજ રાજનીતિને લગતું જ્ઞાન દેનાર તેમજ વિવિધ શસ્ત્રાશસ્ત્ર, કવચ આદિના ભંડાર રૂપ આ નિધિ છે.
- (૯) સંખનિધિ- નાટક, નૃત્ય, અન્ય કલાઓનો ભંડાર તેમજ અનેક ઉપયોગી સામગ્રી આ નિધિમાં હોય છે. ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ પ્રતિપાદક કાવ્યો, સંગીત તેના વાદ્યો દેનાર હોય છે. વિવિધ ભાષાઓ, શ્રૃંગારોનું જ્ઞાન કરાવનાર આ નિધિ છે.

આ બધી નિધિઓ રત્નજડિત ભીંતોવાળી હોય છે તેમજ અનેક ચિત્રો, આકારોથી આલેખાયેલી તેની ભીંતો હોય છે. આ નિધિઓ આઠ પૈડા ઉપર સ્થિત રહેલી હોય છે.

પ્રશ્ન-૧૦ : ભરત-બાહુબલિના યુદ્ધ સંબંધમાં સાચુ શું છે ?

ઉત્તર- આ સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ આ શાસ્ત્રમાં નથી. તીર્થંકર ચરિત્ર તેમજ કથાગ્રંથોમાં જુદી જુદી રીતે વર્ણન મળે છે. અહીં આ આગમમાં ભરતરાજાનું વર્ણન જ વિસ્તારપૂર્વક આપેલ છે. ચક્રવર્તીનું પુણ્ય સવાયુ હોવાથી ભાઈઓના વિરોધની વાત ઉભી થઈ શકતી નથી. છતાં પણ કથાગ્રંથોમાં ૯૮ ભાઈઓનું અને બાહુબલિનું વર્ણન જુદી રીતે મળે છે. આ વર્ણનને કોઈપણ રીતે આગમ સાથે સિદ્ધ કરી શકાતું નથી. કથાઓની રચનામાં કેટલાયે પ્રકારની અતિશયોક્તિની સંભાવના રહે છે. મનરંજક(મનને ગમતી) હોવાથી પરંપરાથી, શ્રદ્ધાથી કોઈપણ જાતના તર્ક વગર સ્વીકારી લેવામાં આવેલ છે. જો તર્ક ઉભો કરીએ તો એક વર્ષનો કાઉસગ્ગ, શરીર ઉપર વેલાઓ વીંટાઈ જવા, પક્ષીઓ માળા બનાવી દે વગેરે વાતો વિચારણીય બની જાય છે. આવા તર્કોનું સમાધાન મળી શકતું નથી. માત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક તે સ્વીકાર કરવાનું હોય છે.

પ્રશ્ન-૧૧ : ભરત ચક્રવર્તીને અરીસા ભવનમાં કેવળજ્ઞાન થયું તે વાત સત્ય છે ?

ઉત્તર- આ સંબંધી આગમમાં વર્ણન આ પ્રમાણે છે- એક સમયે ભરતચક્રવર્તી સ્નાનવિધિ પતાવી, વિવિધ શ્રૃંગાર, આકર્ષક આભૂષણોથી વિભૂષિત થઈ પોતાના અરીસા ભવનમાં પહોંચે છે અને ત્યાં આસન ઉપર બેસી અરીસામાં પોતાના શરીરને જુએ છે. જોતા જોતા વિચારોમાં લીન બની જાય છે. અરીસા ભવન હોય કે કળામંદિર હોય વ્યક્તિના વિચારોનો પ્રવાહ સ્વતંત્ર હોય છે. આ વિચારો કોઈપણ જગ્યાએ વળાંક લઈ લે છે. ભરત ચક્રવર્તી પોતાના સુંદર શણગારેલ શરીરને જોઈ ચિંતન કરતાં કરતાં વૈરાગ્યભાવોમાં પહોંચી ગયા. શુભ અને પ્રશસ્ત અધ્યાવસાયોની વૃદ્ધિ થતાં તેમણે મોહનીય કર્મ તેમજ ઘાતીકર્મોનો ક્ષય કરી નાખ્યો અને ત્યાં જ તેમને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું.

ભરત ચક્રવર્તી અરીસા ભવનમાં જ ભરત કેવળી બની ગયા. જુઓ, એક તરફ વિચારોનો વેગ ધ્યાનમાં ઉભેલા મુનિને સાતમી નરકે લઈ જાય તેવો બનાવી દે છે તો બીજી તરફ આ જ વિચાર પ્રવાહ વ્યક્તિને રાજભવન કે અરીસા ભવનમાં પણ ભાવોની વિશુદ્ધિ કરાવી સર્વજ્ઞ બનાવી શકે છે. ભરત ચક્રવર્તીના દાદી મઢદેવી માતાને તો હાથીની અંબાડી ઉપર બેઠાં-બેઠાં કેવળજ્ઞાન કેવળ દર્શન પ્રાપ્ત થયું હતું એવું વર્ણન પણ મળે છે.

ભરત કેવળીએ પોતાના આભૂષણો ઉતારી પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો અને અરીસા મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા. અંત:પુરમાં થઈ વિનીતા નગરીની બહાર નીકળ્યા અને ૧૦ હજાર રાજાઓને પોતાની સાથે દીક્ષિત કરી મધ્યખંડમાં વિચરણ કરવા લાગ્યા. અંતમાં અષ્ટપદ પર્વત ઉપર સંલેખના સાથે પાદપોપ-ગમન સંથારો કરી પંડિત મરણનો સ્વીકાર કર્યો.

આ પ્રકારે ભરત ચક્રવર્તી ૭૭ લાખ પૂર્વ કુમારાવસ્થામાં રહ્યા, એક હજાર વર્ષ માંડલિક રાજાના રૂપમાં, ૬ લાખ પૂર્વમાં એકહજાર વર્ષ ઓછા ચક્રવર્તી-પણામાં રહ્યા. કુલ ૮૩ લાખ પૂર્વ ગૃહસ્થ જીવનમાં રહ્યા. એક લાખ પૂર્વ દેશોન કેવળીપર્યાયમાં રહ્યા. એક મહિનાના સંથારા સાથે કુલ ૮૪ લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી, સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય કરી અને સર્વ દુઃખોનો અંત કરી સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત થયા.

પ્રશ્ન-૧૨ : ૪૯ મંડલોનું સ્પષ્ટીકરણ કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- ગુફાના દક્ષિણી દરવાજેથી દાખલ થઈને એક યોજન ચાલ્યા પછી પહેલું

મંડલ દરવાજા ઉપર કરવામાં આવે છે. કેમ કે પ્રવેશદ્વારનો એક દરવાજો બે યોજનનો હોય છે. બીજું એક યોજન પાર કર્યા પછી બીજું મંડલ દરવાજાની પાછળની ભીંત ઉપર, ત્રીજું પણ આ ભીંત ઉપર. ત્યાર પછી ચોથા યોજનને પસાર કરી ગુફાની એક ભીંત પર કરવામાં આવે છે. પાંચમું બીજી ભીંત ઉપર આમ ક્રમશઃ છઠ્ઠું પેલી ભીંત ઉપર અને સાતમું મંડલ બીજી ભીંત ઉપર આમ એક પછી એક યોજન પછી સામસામી ભીંત ઉપર મંડલો કરવામાં આવે છે. એ રીતે પેલી ભીંત ઉપર— ૮મું, ૧૦, ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૧૮, ૨૦મું અને બીજી સામેની ભીંત ઉપર ૯, ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૧૭, ૧૯ મંડલો કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ૨૧ થી ૨૮ મંડલો પુલની ભીંતો ઉપર, પછી ૨૯, ૩૧ થી લઈને એકી સંખ્યામાં ૪૯ સુધી એક ભીંત ઉપર અને બીજી ભીંત ઉપર ૩૦, ૩૨, ૩૪ થી લઈને ૪૮ સુધી મંડલો કરવામાં આવે છે. આ રીતે એકી સંખ્યામાં ૬૦મી ભીંત ઉપર અને બેકી સંખ્યામાં જમણી ભીંત ઉપર કરવામાં આવે છે. તેથી આ રીતે ૪૯મું મંડલ ૬૦મી ભીંત ઉપર દરવાજા ઉપર આવે છે. પુલનો માર્ગ પણ ગુફાની ૬૦મી તરફ નદી ઉપર બને છે. ૫૦ યોજન પાર થઈ જાય એટલે ગુફાની બહારનો ભાગ આવી જાય છે. તેથી ૫૦મું મંડલ કરવામાં આવતું નથી. ૪૯ મંડલ જ થાય છે.

આ રીતે ૪૯ મંડલમાંથી ૨૪ જમણી તરફ અને ૨૫ ડાબી તરફ આવે છે તેમ સમજવું. પહેલું અને ૪૯મું એમ બે મંડલ ૬૦મી તરફના દરવાજા ઉપર, બીજું દરવાજાની ભીંત ઉપર, ત્રીજું ડાબી બાજુ આમ ૪ થી ૪૬ સુધી ગુફાની ભીંતો ઉપર ૪૭, ૪૮મું દરવાજાની ભીંત-આલંબન-તોડક ઉપર આવે છે. એ જ રીતે પુલ ઉપર એકી સંખ્યાવાળા ડાબી બાજુ અને બેકી સંખ્યાવાળા પુલની જમણી બાજુએ આવે છે. ૪૯ મંડલોનું સ્પષ્ટીકરણ આ રીતે છે. આ મંડલો ૫૦૦ ધનુષના પ્રતિપૂર્ણ ચંદ્ર જેવા હોય છે. બંગડી આકારે હોતા નથી. તે આઠ યોજન સુધી ઉપરની બાજુ પ્રકાશ કરે છે. સામેની બાજુ ૧૨ યોજન પ્રકાશ કરે છે અને આજુબાજુ અર્ધો-અર્ધો યોજન કુલ ૧ યોજન પ્રત્યેક મંડલ પ્રકાશ કરે છે.

વક્ષસ્કાર-૪

પ્રશ્ન-૧ : આ વક્ષસ્કારનો પરિચય શું છે અને તેમાં વિષયક્રમ કઈ રીતે છે ?

ઉત્તર— આ શાસ્ત્રમાં જંબૂદ્વીપનું મુખ્યત્વે વર્ણન છે. જેનો એક વિભાગ ભરત ક્ષેત્ર છે અને તેનું વર્ણન સારી રીતે ત્રણ વક્ષસ્કારમાં પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે.

જેમાં ભરતક્ષેત્રનું ક્ષેત્રિય વર્ણન, ૬ આરાનું વર્ણન, પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભ દેવ અને પ્રથમ ચક્રવર્તી ભરત રાજાનું વર્ણન વિસ્તારથી કરવામાં આવેલ છે. ચોથા વક્ષસ્કારમાં જંબૂદ્વીપના બાકીના વર્ષધર પર્વત અને ક્ષેત્રોનું વર્ણન, તેમાં આવતી નદીઓ, પર્વતો, ક્ષેત્ર વિભાગોની સાથે વર્ણન કરવામાં આવેલ છે.

આ વક્ષસ્કારનો વિષય ક્રમ— (૧) સહુ પ્રથમ ભરતક્ષેત્ર પછી ઉત્તરમાં આવેલા યુલ્લહિમવંત પર્વતનું વર્ણન, ત્રણ નદી, દ્રહ તેમજ કૂટોનું વર્ણન આવેલ છે. (૨) હેમવંત યુગલિકક્ષેત્ર (૩) મહાહેમવંત પર્વત (૪) હરિવર્ષ યુગલિક ક્ષેત્ર (૫) નિષધ પર્વત (૬) મહાવિદેહક્ષેત્ર જેમાં ઉત્તરકુદ ક્ષેત્ર તેમજ તેના વૃક્ષ, પર્વત, દ્રહ, ગજદંતા વક્ષસ્કાર આદિ (૭) પહેલી વિજયથી આઠમી વિજય, તેની વચ્ચે આવતા પર્વતો અને અંતર નદીઓ (૮) બંને સીતામુખ વન (૯) ૯ મીથી ૧૬મી વિજય, તેની વચ્ચે આવતા પર્વતો, નદીઓ (૧૦) દેવકુદ ક્ષેત્ર, તેના વૃક્ષ, ગજદંતા, નદી, પર્વત, દ્રહ વગેરે (૧૧) ૧૭ મીથી ૨૪ મી વિજય, પર્વત, નદી સાથે (૧૨) બંને સીતોદા મુખ વન (૧૩) ૨૫ મીથી ૩૨ મી વિજય, પર્વત, નદી સાથે (૧૪) મેઢપર્વત, તેના ચાર વન અને અભિષેક શિલાઓ વગેરે (૧૫) નીલવર્ષધર પર્વત (૧૬) રમ્યકવાસ યુગલિક ક્ષેત્ર (૧૭) ઢકમી વર્ષધર પર્વત (૧૮) હેરણ્યવય યુગલિક ક્ષેત્ર (૧૯) શિખરી વર્ષધર પર્વત (૨૦) ઐરવત ક્ષેત્રના વર્ણનની સાથે વક્ષસ્કાર પૂર્ણ થાય છે. અહીં પ્રશ્ન અને ઉત્તર પણ આ ક્રમ પ્રમાણે લીધેલ છે.

પ્રશ્ન-૨ : યુલ્લહિમવંત વર્ષધર પર્વતનું તેમજ તેની ઉપર શ્રી દેવીના પદ્મદ્રહનું વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર— દક્ષિણ દિશામાં ભરતક્ષેત્રની સીમા કરનાર, ઉત્તર દિશામાં હેમવંતક્ષેત્રની સીમા કરનાર, પૂર્વ પશ્ચિમમા લવણસમુદ્રના સીમાંત પ્રદેશોને સ્પર્શ કરતો સુવર્ણમય યુલ્લહિમવંત નામનો લઘુપર્વત છે. આ પૂર્વ પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી લાંબો, ઉત્તર દક્ષિણ ભરતક્ષેત્રથી બમણો ૧૦૫૨-૧૨/૧૯ યોજનનો પહોળો તેમજ ૧૦૦ યોજન ઉંચો છે. સમભૂમિ પર બંને બાજુ એક એક પદ્મવર વેદિકા તેમજ વનખંડથી સુશોભિત છે.

પદ્મદ્રહ— આ પર્વતનું શિખરતલ, મૃદંગના તળ જેવું ચિકણું સમતલ અને રમણીય ભૂમિ ભાગવાળું છે. આ સ્થળ કેટલાએ વાણવ્યંતર દેવ-દેવીઓના આનંદ પ્રમોદ માટે યોગ્ય છે. આ શિખરતલની લંબાઈ-પહોળાઈની મધ્યમાં એક પદ્મદ્રહ છે જે ૧૦૦૦ યોજન લાંબો, ૫૦૦ યોજન પહોળો અને ૧૦ યોજન ઉંડો છે. તેની ચારે દિશાઓમાં સીડી-પગથિયા છે. તેની ભીંતો રજતમય અથવા તો રત્નમય છે. દ્રહના ઉપરના કિનારે-છેડે પદ્મવર વેદિકા તેમજ વનખંડ છે. તેમાં ૧૦ યોજન ઉંડું

પાણી ભરાયેલું રહે છે. તેમાંથી ત્રણ નદીઓનું પાણી નીકળવા છતાં, આ દ્રહમાં નવા અપ્કાયના જીવો તેમજ પાણીને યોગ્ય પુદ્ગલોની ઉત્પત્તિ થતી જ રહે છે. જેને લીધે ૧૦ યોજન પાણીની ઉંડાઈમાં કોઈ ખાસ ફરક પડતો નથી.

પદ્મકમલ—દ્રહની ઠીક વચ્ચેવચ એક યોજન લાંબો-પહોળો પાણીની બહાર અને ૧૦ યોજન પાણીમાં રહેલ એક મુખ્ય પદ્મ છે જે પૃથ્વીકાયમય છે. અર્થાત્ તેના મૂળ, કંદ, નાળ, બહારના અને અંદરના પત્રો—પાંદડાઓ, કેસરા, પુષ્કરાસ્થિભાગ વગેરે વિવિધ રત્નમય-મણિમય છે. તેની કર્ણિકા—બીજકોષ, ઉપરનો શિખરતલનો ભાગ સુવર્ણમય છે. તેનો ભૂમિભાગ સમતલ, ચીકણો, સ્વચ્છ, ઉજ્જવળ અને સંપૂર્ણ સુવર્ણમય છે. આ ભૂમિભાગ અર્ધો યોજન(૨ કોશ) લાંબો-પહોળો ગોળાકાર છે. તેના ઉપર બરાબર વચમાં એક કોશ લાંબુ, અર્ધકોશ પહોળું, એક કોશમાં કંઈક ઓછું ઉંચુ, સુંદર, વિશાળ, સેંકડો થાંભલાવાળું ભવન આવેલું છે. તેની ત્રણ દિશાઓમાં ૫૦૦ ધનુષ ઉંચા, ૨૫૦ ધનુષ પહોળા દરવાજા આવેલા છે. ભવનની અંદર મધ્યમાં ૫૦૦ ધનુષ લાંબા-પહોળા, ૨૫૦ ધનુષ ઉંચો ચબૂતરો આવેલો છે. તેની ઉપર વિશાળ દેવશય્યા આવેલી છે વગેરે વર્ણન અન્ય ભવનો સમાન છે. આ ભવન શ્રીદેવીનું છે તેની સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે.

પ્રશ્ન-૩ : આ પદ્મદ્રહમાં પૃથ્વીકાયના પદ્મકમલ કેટલી સંખ્યામાં છે અને કોના કોના છે ?

ઉત્તર— મુખ્ય પદ્મથી થોડે દૂર ચારે તરફ ગોળાકારે ફરતા પરિધિમાં ૧૦૮ પદ્મ પંક્તિથી (હારમાં) આવેલ છે. તેની બહાર મુખ્ય પદ્મથી (૧) પશ્ચિમોત્તરમાં ઉત્તરમાં અને ઉત્તરપૂર્વમાં ચારહજાર સામાનિક દેવોના પદ્મ આવેલા છે. (૨) પૂર્વમાં ચાર મહત્તરિકાઓના ચાર પદ્મ છે. (૩) દક્ષિણ-પૂર્વમાં મધ્યમ પરિધન ૧૦,૦૦૦ પદ્મ છે. (૫) પશ્ચિમ-દક્ષિણમાં બાહ્ય પરિધન ૧૨૦૦૦ પદ્મ છે. (૬) પશ્ચિમમાં અનિકાધિપતિઓના સાત પદ્મ છે. (૭) પછી આ બધા પદ્મને ઘેરીને ચારે બાજુ ફરતા ગોળાઈમાં આત્મરક્ષક દેવોના ૧૬૦૦૦ પદ્મ છે. આ રીતે ૫૦ હજાર એકસો ઓગણીસ પદ્મ અને તેના સ્વામીદેવ દેવી પણ **શ્રી દેવી** ના પરિવાર રૂપ છે. આ પદ્મોની કર્ણિકા પર બધાના ભવનો આવેલા છે. શ્રીદેવીનું મુખ્ય પદ્મ મળીને કુલ ૫૦૧૨૦ પદ્મ થાય છે. આ બધા પદ્મોને ઘેરીને ત્રણ વેદિકા—પરકોટ રૂપ પદ્મ છે જે એક વેદિકા પરકોટની અંદરથી બહાર ૩૨+૪૦+૪૮ લાખ છે. આ ત્રણે મળીને ૧ કરોડ ૨૦ લાખ પદ્મ થાય છે. તેમાં ઉપરના ૫૦૧૨૦ ઉમેરતા ૧,૨૦,૫૦,૧૨૦ કુલ પદ્મ હોય છે. આ બધા ૧૦ યોજન પાણીમાં અંદર આવેલા

છે. પાણીના બહારનું માપ મુખ્ય કમળ જેટલું છે. મુખ્ય પદ્મને ઘેરીને હારબંધ રહેલા ૧૦૮ પદ્મોની લંબાઈ-પહોળાઈ મુખ્ય પદ્મથી અર્ધા માપની છે. બાકીના પદ્મોનું માપ મૂળપાઠમાં સ્પષ્ટ આપેલ નથી. બધા પદ્મોનો કર્ણિકા વિભાગ સમતલ છે. તેના ઉપર ભવનો આવેલા છે. કર્ણિકાના કિનારે—છેડા ઉપર પદ્મવર વેદિકા તેમજ વનખંડ છે.

પ્રશ્ન-૪ : પદ્મદ્રહમાંથી નીકળતી ત્રણ નદીઓ કયા પ્રકારે છે તેમજ આ યુલ્લહિમવંત પર્વતના શિખરતલ ઉપર કૂટ કેટલા છે ?

ઉત્તર— આ દ્રહના પૂર્વ ભાગમાંથી ગંગા, પશ્ચિમ ભાગમાંથી સિંધુ નદી અને ઉત્તર ભાગમાંથી રોહિતાંશા નદી નીકળે છે. રોહિતાંશા નદી યુલ્લહિમવંત પર્વતના ઉત્તરી શિખરતલને પાર કરી હેમવંત ક્ષેત્રના રોહિતાંશા કુંડમાં પડે છે અને ત્યાર પછી આ કુંડના ઉત્તર તોરણેથી નીકળી ઉત્તર દિશા તરફ જાય છે—વહે છે. હેમવંત ક્ષેત્રની વચ્ચે—વચ્ચેમાં રહેલ વૃત વૈતાલ્ય પર્વતથી બે યોજન દૂર રહીને પશ્ચિમ તરફ વળી જાય છે. જે હેમવંત ક્ષેત્રની પહોળાઈમાં બરાબર વચમાં ચાલે છે અને જગતીને ભેટીને લવણસમુદ્રમાં પડે છે. અર્થાત્ ત્યાં જગતીમાં નદીના પાણીના પ્રવેશનો માર્ગ સ્વાભાવિક રીતે શાશ્વત છે.

બાકીની બંને ગંગા અને સિંધુ નદી ૫૦૦—૫૦૦ યોજન પર્વત ઉપર ચાલીને દક્ષિણ તરફ વળાંક લઈ લે છે. ભરતક્ષેત્રમાં ગંગા અને સિંધુ નામના કુંડમાં પડે છે. આ વર્ણન ભરતક્ષેત્રના વર્ણનમાં કરી દેવામાં આવ્યું છે. આ પર્વત તેમજ નદીઓનું માપ પરિવાર આદિ આગળ ચોથા વક્ષસ્કારના અંતે ટેબલના રૂપમાં આપેલ છે. નદીઓના બંને કિનારા ઉપર પદ્મવર વેદિકા તેમજ વનખંડ આવેલા છે.

કૂટ— આ પર્વતના શિખરતલ ઉપર વચમાં ક્રમશઃ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીમાં ૧૧ કૂટ છે. જેના નામ આ પ્રકારે છે— (૧) સિદ્ધાયતન કૂટ (૨) યુલ્લહિમવંત કૂટ (૩) ભરત કૂટ (૪) ઈલાદેવી કૂટ (૫) ગંગાદેવી કૂટ (૬) શ્રીદેવી કૂટ (૭) રોહિતાંશા કૂટ (૮) સિંધુદેવી કૂટ (૯) સૂરાદેવી કૂટ (૧૦) હેમવંત કૂટ (૧૧) વૈશ્રમણ કૂટ.

સિદ્ધાયતન કૂટ સિવાયના બાકીના બધા કૂટ ઉપર તે નામોના દેવ કે દેવીના ભવન આવેલા છે. પૂર્વમાં પહેલો કૂટ બધા વર્ષધર આદિ પર્વતો પર સિદ્ધાયતન કૂટ છે. તેના કોઈ સ્વામી દેવ નથી. પશ્ચિમમાં અંતિમ—છેલ્લો કૂટ વૈશ્રમણ દેવનો છે. બાકીના કૂટ જે તે પર્વતની બંને તરફ આવેલા ક્ષેત્ર, પર્વત,

નદી, ગુફા વગેરેના માલિક અધિષ્ઠાતા દેવ-દેવીના છે. તેના માલિક દેવ-દેવીનું આયુષ્ય એક પલ્યોપમનું હોય છે. કૂટોની લંબાઈ-પહોળાઈ ચાર્ટ(ટેબલ)માંથી જોઈ લેવી.

મહા હિમવંત વર્ષધર પર્વતની અપેક્ષા આ પર્વત નાનો છે. તેથી યુલ્લ (નાનો)હિમવંતપર્વત એ શાશ્વત નામ છે. ચૌકોણ લાંબો હોવાથી આ પર્વતને ઢ્યક સંસ્થાન કહેવામાં આવેલ છે. કેમ કે ઢ્યક નામનું ગળાનું આભૂષણ આ પ્રકારનું હોય છે.

પ્રશ્ન-૫ : હેમવંત યુગલિક ક્ષેત્ર ક્યાં અને ક્યા પ્રકારે આવેલ છે ?

ઉત્તર- આ ક્ષેત્રની દક્ષિણમાં યુલ્લહિમવંત પર્વત છે અને ઉત્તરમાં મહા હિમવંત પર્વત છે. પૂર્વ-પશ્ચિમમાં તેના સીમાન્ત પ્રદેશો લવણ સમુદ્રને સ્પર્શ કરે છે. આ ચૌકોણ લાંબો પલ્યંક(પર્યંક)સંસ્થાનવાળો છે. આ ક્ષેત્રના લંબાઈ-પહોળાઈની મધ્યમાં વૃતવૈતાહ્ય પર્વત આવેલ છે. જે એક હજાર યોજન ઊંચો એક હજાર યોજન લાંબો-પહોળો ગોળ છે. તેની સમભૂમિના ભાગ ઉપર ચારે તરફ પદ્મવર વેદિકા અને વનખંડ છે. શિખરતલની મધ્યમાં શ્રેષ્ઠ પ્રાસાદ-મહેલ છે. સાડા બાસઠ યોજન ઊંચો અને સવા અકત્રીસ યોજન લાંબો પહોળો છે. શબ્દાપાતી દેવ અહીં સપરિવાર રહે છે.

રોહિતા અને રોહિતાંશા એમ બે નદીઓ તેમજ વૃત(ગોળ) વૈતાહ્ય પર્વતને લીધે આ ક્ષેત્રના ચાર વિભાગ થાય છે. આ ક્ષેત્રની પહોળાઈ યુલ્લહિમવંત પર્વતની પહોળાઈ કરતા બમણી (૨૧૦૫-૫/૧૯) છે. આ ક્ષેત્રમાં અકર્મભૂમિના મનુષ્યો રહે છે. ત્યાં અવસર્પિણીકાળના ત્રીજા આરાની શરૂઆત જેવા ભાવ વર્તતા હોય છે. મનુષ્યનું આયુષ્ય એક પલ્યોપમનું હોય છે. દશ પ્રકારના વિશિષ્ટ વૃક્ષો(કલ્પવૃક્ષો)હોય છે. જેનાથી ત્યાંના યુગલિકનો જીવન નિર્વાહ ચાલે છે. વધુ વર્ણન ત્રીજા આરાની સમાન સમજવું.

આ ક્ષેત્રની બંને બાજુ સુવર્ણમય પર્વત છે. તે સુવર્ણમય પુદ્ગલો તેમજ સુવર્ણ જેવો પ્રકાશ આ ક્ષેત્રને આપતા રહે છે. આ ક્ષેત્રના અધિપતિ દેવનું નામ હેમવંત છે. તેથી આ ક્ષેત્રને હેમવંત એવું શાશ્વત નામ આપેલ છે.

પ્રશ્ન-૬ : મહાહિમવંત વર્ષધર પર્વતનું વર્ણન ક્યા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- આ પર્વત દક્ષિણમાં હેમવંત ક્ષેત્રની અને ઉત્તરમાં હરિવર્ષ ક્ષેત્રની મર્યાદા કરે છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ લવણ સમુદ્રના ચરમાંત પ્રદેશોને સ્પર્શે છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબો અને ઉત્તર દક્ષિણ હેમવંત ક્ષેત્રથી બમણો ૪૨૧૦-૧૦/૧૯ યોજન પહોળો

છે. તેમજ ૨૦૦ યોજન ઊંચો ઢ્યક સંસ્થાનમય છે. સંપૂર્ણ સુવર્ણમય છે. શેષ વર્ણન વેદિકા, દ્રહ, કૂટ વગેરે યુલ્લહિમવંત પર્વતના વર્ણન સમાન સમજવું.

વિશેષમાં- અહીં મહાપદ્મ દ્રહ છે જે પદ્મદ્રહથી બમણો લાંબો પહોળો છે. પાણીની ઊંડાઈ પદ્મદ્રહ જેટલી જ છે. અહીં મુખ્ય પદ્મ આદિની લંબાઈ-પહોળાઈ તેમજ ભવનની લંબાઈ-પહોળાઈ પદ્મદ્રહના વર્ણનથી બમણી છે. લંબાઈ-પહોળાઈ સિવાયનું વર્ણન પદ્મદ્રહ સમાન છે. અહીં હ્રી નામની દેવી રહે છે અને તેનો સમગ્ર પરિવાર પદ્મો ઉપર રહે છે.

આ દ્રહમાં પૂર્વ-પશ્ચિમથી નદીઓ નીકળતી નથી. પરંતુ ઉત્તર દક્ષિણથી નીકળે છે. દક્ષિણ તોરણેથી રોહિતા નદી નીકળે છે જે સંપૂર્ણ પર્વત ઉપર દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલતી છેડે પહોંચી ૨૦૦ યોજન નીચે હેમવંત ક્ષેત્રમાં આવેલ રોહિત પ્રપાત કુંડમાં પડે છે અને પછી તે કુંડમાંથી નીકળી દક્ષિણ તોરણેથી નીકળી દક્ષિણ દિશામાં હેમવંત ક્ષેત્રમાં ચાલતી શબ્દાપાતી વૃત વૈતાહ્ય પર્વતને બે યોજન દૂર રાખી પૂર્વ બાજુ વળી જાય છે. જેથી હેમવંત ક્ષેત્રની લંબાઈના બે વિભાગ કરે છે અને ત્યાંથી પૂર્વી સમુદ્રમાં જઈને મળી જાય છે. સમુદ્રમાં જવા માટે જગતીમાં આ નદીઓ માટેના શાશ્વતા માર્ગ છે. આ માર્ગેથી જગતી નીચે થઈને સમુદ્રમાં મળી જાય છે. આ દ્રહમાંથી નીકળતી બધી મહાનદીઓ બીજી હજારો નાની નદીઓને પોતાનામાં સમાવતી જાય છે અને આગળ દરિયાને મળી જાય છે.

મહાપદ્મ દ્રહના ઉત્તર તોરણેથી હરિકંતા મહાનદી નીકળે છે. જે ઉત્તર દિશામાં શિખર ઉપર વહેતી પર્વતના છેડે પહોંચે છે. ત્યાં જીહ્વાકારે બનેલ માર્ગ(મુખ)માંથી ૨૦૦ યોજન નીચે હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં હરિકંત પ્રપાત કુંડમાં પડે છે અને પછી તે કુંડના ઉત્તરી તોરણેથી નીકળી હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં ઉત્તર દિશામાં વહે છે. ત્યાં વચમાં રહેલા વિકટાપાતી વૃતવૈતાહ્ય પર્વતની પાસે થઈને પશ્ચિમ તરફ વળી જાય છે. આગળ પશ્ચિમમાં ચાલતાં હરિવર્ષ ક્ષેત્રની લંબાઈના બે વિભાગ કરે છે. ત્યાંથી છેડે જઈને પશ્ચિમ લવણસમુદ્રને મળે છે.

આ મહાહિમવંત પર્વત ઉપર આઠ કૂટ છે, જેમ કે- (૧) સિદ્ધાયતન કૂટ (૨) મહાહિમવંત કૂટ (૩) હેમવંત કૂટ (૪) રોહિત કૂટ (૫) હ્રી કૂટ (૬) હરિકંત કૂટ (૭) હરિવાસ કૂટ (૮) વૈદૂર્ય કૂટ.

યુલ્લહિમવંત પર્વત કરતાં આ પર્વત બધી અપેક્ષાએ વિશાળ છે તેમજ મહાહિમવંત નામના આ પર્વતના અધિષ્ઠાયક દેવ અહીં રહે છે. તેથી તેનું નામ મહાહિમવંત પર્વત એવું શાશ્વત નામ છે.

પ્રશ્ન-૭ : હરિવર્ષ યુગલિક ક્ષેત્ર કેવા પ્રકારે આવેલ છે ?

ઉત્તર- હેમવંત ક્ષેત્રની જેમ જ આ ક્ષેત્ર પણ બે નદી તેમજ વૃતવૈતાહ્ય પર્વતથી ચાર વિભાગમાં વિભાજિત થયેલ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબુ, ઉત્તર દક્ષિણ મહાહિમવંત પર્વતથી બમણું (૮૪૨૧-૧/૧૯ યોજન) પહોળું આ ક્ષેત્ર છે. પલ્યંકના સંસ્થાને છે. તેની ઉત્તર દિશામાં નિષધ મહાપર્વત છે, દક્ષિણમાં મહાહિમવંત પર્વત છે. પૂર્વ-પશ્ચિમમાં લવણ સમુદ્ર આવેલ છે. અહીં અકર્મભૂમિના યુગલિક મનુષ્યો રહે છે. ૧૦ પ્રકારના વિશિષ્ટ કલ્પવૃક્ષો હોય છે આદિ વર્ણન અવસર્પિણીકાળના બીજા આરાના પ્રારંભના સમાન સમજવું.

લંબાઈ-પહોળાઈની વચમાં વિકટાપાતી વૃત વૈતાહ્ય પર્વત છે. જેનું વર્ણન શબ્દાપાતી વૃતવૈતાહ્ય સમાન ગણવું. આ વૃતવૈતાહ્ય પર્વત ઉપર અઢણ નામના અધિપતિ દેવ રહે છે.

આ ક્ષેત્રના હરિવર્ષ નામના સ્વામી દેવ છે. જે મહાઋદ્ધિવાન અને એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા છે. આ કારણથી આ ક્ષેત્રનું શાશ્વત નામ હરિવર્ષ ક્ષેત્ર છે. હરી અને હરિકંતા નામની બે નદીઓ આ ક્ષેત્રમાં છે. હેમવંતક્ષેત્રની જેમ જ અહીં પણ ચાર વિભાગ આદિનું વર્ણન તે જ રીતે છે.

પ્રશ્ન-૮ : નિષધ પર્વતનું વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- આ પર્વત ઉત્તરમાં મહાવિદેહક્ષેત્રની અને દક્ષિણમાં હરિવર્ષ ક્ષેત્રની સીમા કરે છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ લવણ સમુદ્રના ચરમાંત પ્રદેશોને સ્પર્શે છે અર્થાત્ બધા પર્વતો જગતીને ભેદીને સમુદ્ર સુધી પહોંચે છે. આ પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબો અને ઉત્તર દક્ષિણ હરિવર્ષ ક્ષેત્રથી બમણો પહોળો છે. (૧૬૮૪૨-૨/૧૯ યોજન) અને ૪૦૦ યોજન ઊંચો ઢચક સંસ્થાનવાળો છે. શેષ વર્ણન મહાહિમવંત પર્વત સમાન ગણવું. આ પર્વતના શિખર ઉપર તિગિચ્છ નામનો દ્રહ છે. જે મહાપદ્મદ્રહથી બમણો છે. અંદરના પદ્મ અને ભવનો પણ બમણી લંબાઈ પહોળાઈવાળા છે. પદ્મોનું બાકીનું વર્ણન મહાપદ્મ દ્રહ સમાન છે. અહીં દ્યુતિ નામની દેવી સપરિવાર નિવાસ કરે છે.

આ દ્રહની ઉત્તર દક્ષિણેથી મહાપદ્મ દ્રહ સમાન બે નદીઓ નીકળે છે. દક્ષિણેથી હરિનદી નીકળે છે જે હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં હરિપ્રપાત કુંડમાં પડે છે ત્યાંથી વિકટાપાતી વૃતવૈતાહ્ય પર્વત સુધી દક્ષિણમાં ચાલે છે અને ત્યાંથી પૂર્વ દિશામાં વળી જાય છે. આ નદી પૂર્વી હરિવર્ષ ક્ષેત્રના લંબાઈમાં બે વિભાગ કરે છે અને ત્યાંથી પૂર્વી લવણ સમુદ્રમાં મળી જાય છે.

આ દ્રહની ઉત્તરેથી સીતોદા મહાનદી નીકળે છે. જે ઉત્તરી શિખરતલ

ઉપર ચાલતી છેડા ઉપર આવીને ૪૦૦ યોજન નીચે દેવકુઢક્ષેત્રમાં રહેલા સીતોદા પ્રપાત કુંડમાં પડે છે. તે કુંડના ઉત્તરી તોરણેથી નીકળી દેવકુઢ ક્ષેત્રના બે વિભાગ કરી આગળ વધે છે. ચિત્રકૂટ પર્વત અને વિચિત્રકૂટ પર્વત એમ બે પર્વતો વચ્ચેથી નીકળી પાંચ દ્રહોને બે વિભાગમાં વહેંચતી ૨૫૦ યોજન ભદ્રશાલ વનમાં વહે છે. તેના પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ બે વિભાગ કરે છે. ત્યાંથી મેઢપર્વતથી બે યોજન દૂર રહી વિદ્યુતપ્રભ ગજદંતા પર્વતની નીચેથી નીકળીને પશ્ચિમ તરફ વળી જાય છે. ત્યાં પણ પશ્ચિમી ભદ્રશાલ વનમાં ૨૨૦૦૦ યોજન ચાલીને તેના ઉત્તર-દક્ષિણ બે વિભાગ કરીને આગળ વધે છે. ત્યાર બાદ પશ્ચિમી મહાવિદેહ ક્ષેત્રને પણ બે ભાગમાં વિભાજિત કરી ત્યાંની ૧૬ વિજયમાંથી આવતી નદીઓને પોતાનામાં સમાવતી આગળ વધે છે. છેવટે જગતીના જયંતદ્વારની નીચે (૧૦૦૦ યોજન નીચે)થી લવણસમુદ્રની હદમાં પ્રવેશે છે. કેમ કે પશ્ચિમી મહાવિદેહ ક્ષેત્ર આગળ આગળ નીચે તરફ ઢળતું જાય છે. જેને લીધે પશ્ચિમી મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ૨૪ મી અને ૨૫ મી વિજય અધોલોકમાં આવેલી છે. અર્થાત્ સમભૂમિથી ૧૦૦૦ યોજન નીચે છે. પૂર્વી મહાવિદેહ આ રીતે નથી.

નિષધ પર્વત ઉપર ૯ કૂટ છે- (૧) સિદ્ધાયતન કૂટ (૨) નિષધ કૂટ (૩) હરિવર્ષ કૂટ (૪) પૂર્વીવિદેહ કૂટ (૫) હરિ કૂટ (૬) દ્યુતિ કૂટ (૭) સીતોદા કૂટ (૮) પશ્ચિમવિદેહ કૂટ (૯) ઢચક કૂટ. આ નિષધ પર્વત સર્વ તપનીય સુવર્ણમય છે અને આ પર્વત ઉપર નિષધ નામના મહર્ષિક દેવ રહે છે. તેથી આ પર્વતનું નિષધ શાશ્વત નામ છે.

પ્રશ્ન-૯ : મહાવિદેહ ક્ષેત્રનો ટુંકમાં શું પરિચય છે ?

ઉત્તર- જંબુદ્વીપના બધા ક્ષેત્રો અને પર્વતો કરતા આ વિશાળ ક્ષેત્ર છે. પૂર્વ પશ્ચિમ એક લાખ યોજન લાંબું અને તેત્રીસ હજાર છસ્સો ચોરાશી યોજન ચાર કળાનું જાડું છે. (કળા=એક યોજનનો ૧૯ મો ભાગ).

તેની ઉત્તરમાં નીલપર્વત અને દક્ષિણમાં નિષધ પર્વત તેમજ પૂર્વ પશ્ચિમમાં લવણ સમુદ્ર છે. તેની વચ્ચેવચ્ચ મેઢપર્વત છે જે બધા પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ તેમજ ઊંચાઈમાં સર્વથી અધિક ઊંચો છે. એટલે કે એક લાખ યોજન ઊંચો છે. આ ક્ષેત્રમાં કર્મભૂમિના મનુષ્યોને રહેવાના ઊર વિભાગ છે. જેને ઊર વિજય કહેવામાં આવે છે. અકર્મભૂમિના યુગલિક મનુષ્યોને રહેવાના બે ક્ષેત્ર વિભાગ છે- દેવકુઢ ક્ષેત્ર અને ઉત્તરકુઢ ક્ષેત્ર. જંબુદ્વીપના માલિક દેવ પણ ઉત્તરકુઢ ક્ષેત્રમાં પૃથ્વીકાયના બનેલા જંબુવૃક્ષ ઉપર રહે છે. જંબુદ્વીપની બધી નદીઓમાં

સહુથી મોટી બે નદીઓ અહીં છે. સીતા નદી અને સીતોદા નદી. આવી બધી શ્રેષ્ઠતાઓની સાથે એક ખાસ વિશેષતા આ મહાવિદેહ ક્ષેત્રની એ છે કે અહીં તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ આદિ વિશિષ્ટ પુઢપો હંમેશા હોય છે. તેમજ સાધુ-સાધ્વી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જતા હોય છે અર્થાત્ મોક્ષનો માર્ગ અહીં સદાને માટે ચાલુ હોય છે. આ મહાવિદેહક્ષેત્રનું વર્ણન શાસ્ત્રકારે મેઢપર્વતના ઉત્તરી ભાગેથી શરૂ કરેલ છે અર્થાત્ ઉત્તરકુઢક્ષેત્રથી શરૂઆત કરીને અંતમાં મેઢપર્વતના વર્ણનથી પૂર્ણ કરેલ છે.

પ્રશ્ન-૧૦ : ઉત્તરકુઢ ક્ષેત્રમાં મુખ્ય શું શું વર્ણન છે ?

ઉત્તર- આ ક્ષેત્રની સીમા(વિષ્કંભ)આદિ પરિચય આપીને બંને કિનારાના બે વક્ષસ્કાર પર્વત, વચમાં બે યમક પર્વત, પાંચ દ્રહ, ૧૦૦ કંચનક પર્વત, જમ્બુ સુદર્શન વૃક્ષ. અંતમાં માલ્યવંત વક્ષસ્કારનું વર્ણન છે, તે વર્ણન આ પ્રકારે છે-

આ યુગલિક ક્ષેત્ર ઉત્તરમાં નીલવંત મહાપર્વતથી તેમજ પૂર્વ-પશ્ચિમ, દક્ષિણ ત્રણ દિશાઅક્ષેમાં અર્ધ ગોળાકારમાં રહેલા બે ગજદંતાકાર વક્ષસ્કાર પર્વતોથી એમ ચારે તરફ ઘેરાયેલું આ ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્ર પૂર્વ-પશ્ચિમ ૫૩૦૦૦ યોજન લાંબુ ઉત્તર-દક્ષિણ ૧૧૮૪૨-૨/૧૯ યોજન પહોળું અર્ધ ચંદ્રાકાર સંસ્થાન-વાળું છે. જેની ધનુષ્ટ ૬૦૪૧૮-૧૨/૧૯ યોજનની છે. તેની વચમાં, નીલવંત પર્વતના શિખરતલથી કુંડમાં પડતી દક્ષિણી તોરણેથી નીકળતી સીતા નદી છે. જે મેઢ પર્વતના ઉત્તરી કિનારા સુધી સીધી(બે યોજન પૂર્વ) અર્થાત્ આ ક્ષેત્રના દક્ષિણી કિનારા સુધી જાય છે. જેથી આ ક્ષેત્ર બરાબર બે વિભાગમાં વિભાજિત થઈ જાય છે. જેમ કે (૧) પશ્ચિમી વિભાગ (૨) પૂર્વી વિભાગ.

ગંધમાદન વક્ષસ્કાર પર્વત- ઉત્તરકુઢ ક્ષેત્રના પશ્ચિમી વિભાગના પશ્ચિમી કિનારે ગંધમાદન ગજદંતાકાર વક્ષસ્કાર પર્વત છે. જે નીલવંતની પાસે ૫૦૦ યોજન પહોળો અને ૪૦૦ યોજન ઊંચો છે. આ પર્વત મેઢ પર્વત સુધી ક્રમશઃ ઉંચાઈમાં વધતો જાય છે અને પહોળાઈમાં ઘટતો જાય છે. સમભૂમિ ઉપર તેની બંને બાજુ પદ્મવર વેદિકા તેમજ વનખંડ છે.

કૂટ- આ પર્વત ઉપર સાત કૂટ છે, જેમ કે - (૧) સિદ્ધાયતન કૂટ (૨) ગંધમાદન કૂટ (૩) ગંધિલાવતી કૂટ (૪) ઉત્તરકુઢ કૂટ (૫) સ્ફટિક કૂટ (૬) રોહિતાક્ષ કૂટ (૭) આનંદ કૂટ. પહેલો સિદ્ધાયતન કૂટ મેઢપર્વતની નજીક છે. સાતમો આનંદ કૂટ નીલવંત પર્વતની પાસે છે. આમ ક્રમશઃ પાંચમો, છઠો જે સ્ફટિક અને રોહિતાક્ષ કૂટ છે તેના ઉપર ભોગંકરા અને ભોગવતી દેવીઓ રહે છે. બાકીના ચાર ઉપર તે

જ નામવાળા અધિષ્ઠાયક દેવ ઉત્તમ પ્રાસાદોમાં રહે છે. બાકીના કૂટનું વર્ણન યુલ્લહિમવંત પર્વતના કૂટોની ઊંચાઈ આદિ વર્ણન જેવું સમજવું.

નીલવંત પર્વતથી ચાર કૂટ દક્ષિણ દિશામાં અને તેની પછીના ત્રણ કૂટ ગોળાઈવાળા ભાગમાં નીલવંતથી દક્ષિણપૂર્વમાં અને મેઢ પર્વતથી ઉત્તર પશ્ચિમમાં છે. તેની ઉપર નિવાસ કરનાર દેવ દેવીઓની રાજધાની વિદિશામાં અન્ય જમ્બુ-દ્વીપમાં છે.

સુગંધી પદાર્થમાંથી નીકળતી મનોજ્ઞ સુગંધ પ્રસરતી રહે છે તેમ આ પર્વતમાંથી પણ હમેશા ઈષ્ટ સુગંધ ફેલાતી રહે છે. ગંધમાદન નામના પરમ ઋદ્ધિવંત દેવ અહીં નિવાસ કરે છે. તેથી આ પર્વતનું અનાદિ શાશ્વત નામ ગંધમાદન વક્ષસ્કાર, સીમા કરનાર પર્વત છે.

ઉત્તરકુઢમાં ૩ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા, ૩ કોશની અવગાહનાવાળા યુગલિક મનુષ્યો રહે છે. આ ક્ષેત્રનું તેમજ મનુષ્યોનું સંપૂર્ણ વર્ણન અવસર્પિણીના પ્રથમ આરાના શરૂઆતના કાળ સમાન હોય છે.

યમક પર્વત- નીલવંત વર્ષધર પર્વતથી ૮૩૪-૪/૭ યોજન દક્ષિણમાં સીતા નદીની બંને બાજુ હજાર યોજન ઊંચા, હજાર યોજન ભૂમિ પર પહોળા, ૭૫૦ યોજન વચમાં અને ૫૦૦ યોજન ઉપર પહોળા બે પર્વતો છે. બંનેના નામ યમક પર્વત છે. આ ગોપુચ્છ સંસ્થાને રહેલા છે, સુવર્ણમય છે. બંને ઉપર ૬૨-૧/૨ યોજન ઊંચા ૩૧-૧/૪ યોજન લાંબા, પહોળા એક એક પ્રાસાદાવતંસક છે. જેમાં યમક નામના દેવ પોતાના પરિવાર સાથે રહે છે. ઉત્તર દિશામાં તેમની યમિકા રાજધાની અન્ય જમ્બુદ્વીપમાં આવેલી છે.

પાંચ દ્રહ તેમજ ૧૦૦ કંચનક પર્વત :- આ બંને પર્વતોથી ૮૩૪-૪/૭ યોજન દૂર દક્ષિણમાં સીતા નદીની મધ્યમાં નીલવંત દ્રહ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ ૫૦૦ યોજન પહોળો અને ઉત્તર-દક્ષિણ ૧૦૦૦ યોજન લાંબો છે. લંબાઈમાં ૧૦૦૦ યોજન પાસે ૧૦-૧૦ યોજનના અંતરે ૧૦-૧૦ કંચનક પર્વત છે અર્થાત્ દ્રહના પૂર્વી કિનારે ૧૦ અને પશ્ચિમી કિનારે ૧૦ એમ કુલ ૨૦ કંચનક પર્વત એક દ્રહના બંને કિનારે આવેલા છે. આ પર્વત ૧૦૦ યોજન ઊંચા અને મૂળમાં ૧૦૦ યોજન તેમજ શિખર ઉપર ૫૦ યોજન વિષ્કંભવાળા છે. ગોપુચ્છ સંસ્થાનમાં છે. આ દશ દશ પર્વતોના ૧૦ યોજનનું અંતર અને ૧૦૦ યોજન અવગાહના મેળવીને કુલ ૧૦૯૦ યોજન ક્ષેત્ર અવગાહના કરે છે. જેમાં પહેલા અને છેલ્લા કંચનક પર્વત નીલવંત પદ્મદ્રહની લંબાઈની સીમાથી ૪૫-૪૫ યોજન બહાર નીકળે છે. તેથી

એક હજાર નેવું યોજન ક્ષેત્ર થાય છે. (૧) નીલવંત દ્રહની સમાન જ (૨) ઉત્તરકુઢ દ્રહ (૩) ચંદ્ર દ્રહ (૪) ઐરવત દ્રહ (૫) માલ્યવંત દ્રહનું વર્ણન સમજવું. આ રીતે કુલ પાંચ દ્રહ અને ૧૦૦ કંચનક પર્વત છે. બધાના સ્વામી દેવ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા હોય છે.

જમ્બૂ સુદર્શન નામનું શાશ્વત વૃક્ષ :- ઉત્તરકુઢ ક્ષેત્રમાં સીતા મહાનદીના પૂર્વી કિનારે જમ્બુપીઠ છે જે વચમાં ૧૦ યોજન જાડી છે. છેડા ઉપર ૧૦ કોશ જાડી છે. ૫૦૦ યોજન લાંબી, પહોળી અને ગોળાકાર આ પીઠ છે. પદ્મવરવેદિકા તેમજ વનખંડોથી ઘેરાયેલ છે. ચારે દિશામાં સીડીઓ-સોપાનશ્રેણી આવેલ છે.

આ જમ્બુપીઠની વચમાં ૮ યોજન લાંબો, પહોળો અને ૪ યોજન જાડો ચબૂતરો છે. આ ચબૂતરા ઉપર જમ્બુ સુદર્શન નામનું વૃક્ષ છે. આ વૃક્ષ આઠ યોજન ઉંચું, અર્ધાયોજન ઊંડું છે. તેનો સ્કંધ(થડ) બે યોજન ઊંચો અને અર્ધા યોજન જાડો છે. મુખ્ય શાખા ૬ યોજન લાંબી (ઊંચી) છે. આ વૃક્ષ મધ્યભાગમાં આઠ યોજન વિસ્તારવાળું તેમજ ઉંચાઈમાં સર્વાંત્ર ૮-૧/૨ યોજનનું છે. આ વૃક્ષના વિભાગો વિવિધ પ્રકારના રત્નો અને સોના ચાંદીના છે.

તેને ચાર શાખાઓ છે. તેના મૂળસ્થાને મધ્યમાં સિદ્ધાયતન છે. દેશોન એક કોશ ઉંચું, એક કોશ લાંબુ અને અર્ધા કોશનું પહોળું છે. તે અનેક થાંભલાઓ ઉપર રહેલું છે. ૫૦૦ ધનુષ પ્રમાણ ઉંચા તેના દરવાજા છે. ચારે ય દિશાઓની શાખા (ડાળી)ઉપર ભવન-પ્રાસાદ છે. પૂર્વ દિશાનું ભવન એક કોશ પહોળું અને એક કોશ ઉંચું છે. અહીં કેવળ દેવશય્યા છે. બાકીની ત્રણ દિશાઓમાં પ્રાસાદા-વતંસક છે. જેમાં સપરિવાર માટેના સિંહાસનો છે.

આ જમ્બુવૃક્ષ ૧૨ પદ્મવર વેદિકાઓથી ઘેરાયેલું છે. તેની બહાર ૧૦૮ જમ્બુવૃક્ષોનો એક સમૂહ છે. જે મુખ્યવૃક્ષથી અર્ધા પ્રમાણવાળા છે. તેની પદ્મવર વેદિકા પણ ૬-૬ છે.

જે પ્રમાણે પદ્મદ્રહમાં શ્રી દેવીના પરિવારના ૫૦૧૨૦ પદ્મ કહેલા છે એ પ્રમાણે અહીં આઠે દિશાઓના જમ્બુ સુદર્શન વૃક્ષના સ્વામી અનાદૃત દેવના પરિવારના ૫૦૧૨૦ જમ્બુવૃક્ષ છે.

તેની બહાર ૧૦૦ યોજનની પહોળાઈવાળા ત્રણ વનખંડ ઘેરાયેલા છે. જેમાં ૫૦ યોજન અંદર જમ્બુવૃક્ષથી જવા પર ચારેય દિશાઓમાં શય્યા યુક્ત ભવનો છે અને ચારેય વિદિશાઓમાં ચાર ચાર વાવડિયો છે. જેની વચ્ચે પ્રાસાદા-વતંસક સિંહાસન સપરિવાર યુક્ત છે.

ચાર દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં આવેલા ભવન અને પ્રાસાદાવતંસકની વચમાં એક એક કૂટ છે. આમ કુલ આઠ કૂટ છે. જે આઠ યોજન ઉંચા, બે યોજન ઊંડા, ભૂમિ ઉપર આઠ યોજન વિષ્કંભવાળા ગોપુચ્છ સંસ્થાનના છે. ગોપુચ્છ સંસ્થાનવાળા પર્વત કે કૂટોના મૂળમાં પહોળાઈથી મધ્યમાં ૩/૪ પહોળાઈ હોય છે અને ઉપર જતા ૧/૨ પહોળાઈ હોય છે. બધી બાજુએથી ગોળાકાર હોય છે. આ બધા સુવર્ણમય હોય છે અને વેદિકા તથા વનખંડોથી ઘેરાયેલ હોય છે.

મુખ્ય દેવીને ચાર મહત્તરિકાઓ હોય છે અને દેવને ચાર અગ્રમહિષીઓ હોય છે. મુખ્ય દેવીના સ્થાનથી પૂર્વમાં તેમના આવાસ સ્થાનો પદ્મ કે જમ્બૂવૃક્ષ આદિ પર હોય છે અર્થાત્ પદ્મ અને જમ્બૂ ઉપર ભવનો કે પ્રાસાદાવતંસક હોય છે. જે દેવ દેવીઓના માત્ર ભવન હોય છે. તેમના શય્યા, સિંહાસન આદિ તેમાં જ હોય છે અને જેના ભવન, પ્રાસાદાવતંસક બંને હોય છે તેના ભવનમાં દેવ શય્યા હોય છે અને પ્રાસાદાવતંસકમાં સિંહાસન સપરિવાર બેસવા આદિની વ્યવસ્થા હોય છે. દરેક મુખ્ય દેવ-દેવીઓની રાજધાની, મેઢ પર્વતથી જે દિશામાં તેમનો આવાસ હોય તે દિશાના બીજા જમ્બૂદ્વીપમાં ૧૨૦૦૦ યોજન અંદર જવા પર આવે છે.

રાજધાની, વેદિકા, વનખંડ, ભવન આદિ વર્ણન જ્યાં પહેલી વખત આવેલ છે ત્યાં તેનો જરૂરી પરિચય આપી દેવામાં આવેલ છે પછી વારંવાર તેના પ્રસંગો આવતા તેનું વર્ણન પહેલાની જેમ સમજી લેવું.

જમ્બૂ સુદર્શન આ નામ શાશ્વત છે. અનાદૃત દેવ જમ્બૂદ્વીપના અધિપતિ દેવ છે અને આ જમ્બૂવૃક્ષ ઉપર રહે છે. તેની એક પલ્યોપમની સ્થિતિ છે અને તેના ૧૨ પર્યાય નામ છે.

ઉત્તરકુઢ ક્ષેત્રમાં તેનો અધિપતિ દેવ અહીં રહે છે. આ ઉત્તરકુઢ ક્ષેત્ર નામ પણ શાશ્વત છે. આ અકર્મભૂમિ રૂપ યુગલિક ક્ષેત્ર છે. અવસર્પિણી આરાના પહેલા આરાના શરૂના કાળ જેવા ભાવો અહીં સદા પ્રવર્તે છે.

માલ્યવાન વક્ષસ્કાર- ગંધમાદન ગજદંતાકાર વક્ષસ્કાર પર્વતની જેમ જ આ પર્વતનું વર્ણન છે. ગંધમાદન ઉત્તરકુઢ ક્ષેત્રના પશ્ચિમી કિનારે છે અને આ માલ્યવાન વક્ષસ્કાર પર્વત પૂર્વી કિનારે છે. બંને વક્ષસ્કાર પર્વત પહેલી અને ૩૨ મી વિજયની સીમા-મર્યાદા કરનાર પણ છે. અર્થાત્ લંબાઈમાં અર્ધી વિજય સુધી એટલે કે વૈતાહ્ય સુધીની સીમા કરે છે. તેનાથી આગળ તે મેઢ તરફ વળતો હોવાથી વિજયની સીમાથી દૂર થઈ જાય છે.

માલ્યવાન પર્વત પર ૯ કૂટ છે. (ગંધમાદન પર્વત ઉપર ૭ કૂટ છે) તેના નામ આ પ્રકારે છે— (૧) સિદ્ધાયતન (૨) માલ્યવાન (૩) ઉત્તરકુટ (૪) કચ્છ (૫) સાગર (૬) રજત (૭) સીતા (૮) પૂર્ણભદ્ર (૯) હરિસ્સહ. આ કૂટો મેઢ પર્વતની તરફથી નીલવંત સુધી છે. સિદ્ધાયતન કૂટ મેઢ પર્વતની પાસે છે. આ કૂટોનું માપ પૂર્વવત્ છે. પરંતુ નવમો હરિસ્સહ કૂટ જે નીલપર્વતની નજીક છે તે ૧૦૦૦ યોજન ઊંચો છે. યમક પર્વત જેવું જ તેનું સંપૂર્ણ પરિમાણ છે. પાંચ કૂટ નીલવંત પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં છે, બાકીના ચાર વળાંકવાળા સ્થાને અર્થાત્ વિદિશામાં છે. આ પર્વત ઉપર ઘણા ગુલ્મ, જગ્યાએ જગ્યાએ છે. જે ફૂલોને વિખરાવતા રહે છે તેથી માલ્યવંત વક્ષસ્કાર એ તેનું શાશ્વત નામ છે.

આ રીતે આ ઉત્તરકુટ ક્ષેત્રના વર્ણનમાં બે વક્ષસ્કાર, બે યમક પર્વત, પાંચ દ્રહ, ૨૦૦ કંચનક પર્વત, જમ્બૂસુદર્શન વૃક્ષ, તેના ૧૦૦ યોજનવાળા પ્રથમ વનખંડમાં ભવન, પુષ્કરણિઓ, ૮ કૂટ, માલ્યવાન વક્ષસ્કાર તેમજ તેના ઉપર ૧૦૦૦ યોજનવાળા હરિસ્સહ કૂટ આદિનું વર્ણન છે.

પ્રશ્ન-૧૧: પૂર્વ મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ૧ થી ૮ વિજય અને તેનું વિભાજન કરનાર પર્વત તેમજ નદીઓનું વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર— માલ્યવાન પર્વતથી અર્થાત્ ઉત્તરકુટ ક્ષેત્રથી પૂર્વમાં પહેલી કચ્છ વિજય આવેલી છે. તેની ઉત્તરમાં નીલવંત પર્વત, દક્ષિણમાં સીતા નદી, પશ્ચિમમાં અર્ધે દૂર સુધી માલ્યવંત પર્વત અને અર્ધે દૂર સુધી ભદ્રશાલ વનની વેદિકા, વનખંડ છે. પૂર્વમાં ચિત્રકૂટ વક્ષસ્કાર પર્વત છે. આ વિજય પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૨૧૩ યોજનમાં કંઈક ઓછી પહોળી, ઉત્તરદક્ષિણ ૧૬૫૮૨-૨/૧૮ યોજન લાંબી ચતુષ્કોણ છે. વચમાં ૫૦ યોજન પહોળો વૈતાહ્ય પર્વત છે. જેનાથી ઉત્તરી કચ્છ ખંડ અને દક્ષિણી કચ્છ ખંડ ૮૨૭૧-૧/૧૮ યોજનના બે વિભાગ બનાવે છે. નીલવંત પર્વત પાસેના ગંગાકુંડ અને સિન્ધુ કુંડમાંથી ગંગા અને સિન્ધુ નદી નીકળીને કચ્છ વિજયના ઉત્તરી ખંડમાં થઈને વૈતાહ્ય પર્વતની નીચેથી ગુફાઓના કિનારે થઈને દક્ષિણ ખંડમાં પ્રવેશ કરે છે. આગળ ચાલતી વિદિશાઓમાં વહેતી એક નદી ચિત્રકૂટ પર્વત અને બીજી નદી ભદ્રશાલવનની પાસે વિજયના કિનારા ઉપર સીતા નદીમાં મળી જાય છે.

આ પ્રકારે ભરત ક્ષેત્રની સમાન આ વિજયક્ષેત્ર પણ વૈતાહ્ય પર્વત, ગંગા અને સિન્ધુ નદી દ્વારા ૬ ખંડમાં વિભાજિત થાય છે. બાકીના ચક્રવર્તી આદિનું વર્ણન ભરતક્ષેત્રની સમાન છે. વિશેષતા એ છે કે છ આરાનું વર્ણન અને ભરત

કેવળી થવાનું વર્ણન અહીં લાગુ પડતું નથી. અહીં હંમેશાં અવસર્પિણી કાળના ચોથા આરાના પ્રારંભ જેવા ભાવ વર્તે છે.

વૈતાહ્ય પર્વત પૂર્વ-પશ્ચિમ બંને દિશાઓમાં વક્ષસ્કાર પર્વતને સ્પર્શે છે. (૧) માલ્યવંતને અને (૨) ચિત્રકૂટને.

ભરતની સમાન અહીં ક્ષેમા રાજધાનીમાં કચ્છ નામનો રાજા ઉત્પન્ન થાય છે. કચ્છ નામનો દેવ આ વિજયનો અધિપતિ દેવ છે. તેથી આ વિજયનું કચ્છ વિજય નામ શાશ્વત છે.

બીજીથી આઠમી વિજયનું વર્ણન પણ આ પ્રકારે છે તે ક્રમશઃ પૂર્વ દિશા તરફ છે. આઠમી વિજય સીતામુખ વનની પાસે છે. આ આઠેય વિજયોના સાત મધ્યસ્થાનો છે. જેમાં ૩ નદીઓ તેમજ ૪ વક્ષસ્કાર પર્વત છે. સાતેય વિજયના નામ અને રાજધાનીના નામ અલગ-અલગ હોય છે. ચક્રવર્તી રાજાનું નામ વિજયના નામની સમાન હોય છે.

ક્રમાંક	૮ વિજય	૮ રાજધાની
૧	કચ્છ	ક્ષેમા
૨	સુકચ્છ	ક્ષેમપુરા
૩	મહાકચ્છ	અરિષ્ટા
૪	કચ્છાવતી	અરિષ્ટપુરા
૫	આવર્ત	ખડગી
૬	મંગલાવર્ત	મંજૂષા
૭	પુષ્કલાવર્ત	ઔષધિ
૮	પુષ્કલાવતી	પુંડરીકિણી

ચાર વક્ષસ્કાર, ત્રણ નદીઓ :— (૧) ચિત્રકૂટ પર્વત (૨) ગ્રાહાવતી નદી (૩) પદ્મકૂટ પર્વત (૪) દ્રહાવતી નદી (૫) નલિનકૂટ પર્વત (૬) પંકાવતી નદી (૭) એક શૈલપર્વત.

ચિત્રકૂટ પર્વત પહેલી અને બીજી વિજયની વચ્ચે છે. ગ્રાહાવતી નદી બીજી અને ત્રીજી વિજયની વચ્ચે છે. આ જ રીતે છેવટ સુધી એક શૈલપર્વત સાતમી અને આઠમી વિજયની વચ્ચે છે.

આ ચારેય પર્વત ઉત્તર-દક્ષિણ, વિજયના પ્રમાણમાં લાંબા, પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળા નીલવંત પર્વત પાસે ૫૦૦ યોજન અને સીતા નદી પાસે ૪૦૦ યોજન

પહોળા છે. ઉંચાઈ નીલવંત પર્વત પાસે ૪૦૦ યોજન અને સીતા નદી પાસે ૫૦૦ યોજન છે. આ બધા રત્નમય તેમજ અશ્વકંધના આકારના ઉપરી ભાગ-વાળા હોય છે. બંને તરફ પદ્મવર વેદિકા અને વનખંડથી સુશોભિત છે. આ પર્વતો ઉપર ૪-૪ કૂટ છે. સીતા નદી તરફ પહેલું સિદ્ધાયતન બીજું પર્વતના નામનું જ કૂટ છે. તે પછી આસપાસની વિજયોના નામવાળા બે કૂટ છે. આ રીતે બધાના ૪-૪ કૂટોના નામ આગળ પણ સમજી લેવા. પર્વતોના સરખા નામવાળા આ પર્વતોના માલિકદેવ તેના ઉપર રહે છે અને પર્વતના આ નામ શાશ્વત છે.

આ ત્રણેય અંતર નદીઓ નીલવંત પર્વતના નિતંબના પોતાના નામ જેવા કુંડમાંથી નીકળે છે તેમજ સીધી દક્ષિણમાં જાય છે. અને દક્ષિણમાં વહેતી સીતા નદીમાં મળી જાય છે. તે ૧૨૫ યોજન પહોળી ૨-૧/૨ યોજન ઊંડી બધે એક સરખી છે. સીતા નદીના પ્રવેશ કરવાના સ્થાને બંને બાજુથી ગંગા અને સિંધુ નદીની સાથે સીતા નદીમાં મળે છે. અર્થાત્ આ ત્રણેય નદીઓનું સીતા નદીમાં પ્રવેશ સ્થાન એક સાથે છે. તેથી આ અપેક્ષાથી અંતર નદીઓનો પરિવાર ગંગાનદીથી બમણો કહેવામાં આવેલ છે. વાસ્તવમાં આ બધી જગ્યાએ સરખી પહોળાઈથી જ સંપૂર્ણ વિજયના કિનારે ચાલે છે. તેમાં વચમાં કોઈ નદીઓ મળતી નથી.

વચ્ચેની ૬ વિજયોના એક કિનારે અંતર નદી છે અને બીજા કિનારે વક્ષસ્કાર પર્વત છે. છેલ્લી આઠમી વિજયના એક કિનારે વક્ષસ્કાર પર્વત અને બીજા કિનારે ઉત્તરી સીતામુખ વન છે.

પ્રશ્ન-૧૨ : બે સીતામુખ વન ક્યા અને ક્યા પ્રકારે આવેલા છે ?

ઉત્તર- આ સમગ્ર વનની વચમાં સીતા નદી વહેતી હોવાથી તેના બે વિભાગ બને છે. (૧) ઉત્તરી સીતામુખવન (૨) દક્ષિણી સીતામુખવન. આ બંને વન ઉત્તર દક્ષિણ લાંબા(વિજય પ્રમાણ)છે. પૂર્વ પશ્ચિમમાં પહોળાઈ ૨૯૨૨ યોજન છે. આ પહોળાઈ સીતા નદી પાસે આટલી છે પરંતુ નિષધ અને નીલવર્ષધર પર્વતની પાસે ૧/૧૯ યોજન માત્ર પહોળાઈ રહે છે. તેની પૂર્વ દિશામાં જગતી છે અને પશ્ચિમ દિશામાં વિજય છે. એક દિશામાં સીતા નદી અને એક દિશામાં વર્ષધર પર્વત છે. બંને તરફ પદ્મવર વેદિકા અને વનખંડો છે. ઉત્તર દક્ષિણમાં નથી.

ઉપરની આઠેય વિજયના વૈતાઢ્ય પર્વત ઉપર જે ૧૬ આભિયોગિક શ્રેણીઓ છે તેના ઉપર ઉત્તરી લોકાધિપતિ ઈશાનેન્દ્રના આભિયોગિક દેવો છે. કેમ કે આ આઠ વિજયો જમ્બૂદ્વીપના ઉત્તર-દક્ષિણ બે વિભાગમાંથી ઉત્તરી વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. ઉત્તરી સીતામુખ વન નીલવંતપર્વત પાસે ૧/૧૯ યોજન પહોળું

છે અને દક્ષિણી સીતામુખવન નિષધ પર્વત પાસે ૧/૧૯ યોજન પહોળું છે. જ્યારે સીતા નદી પાસે ૨૯૨૨ યોજન પહોળું છે. તેથી તેનું શાશ્વત નામ દક્ષિણી અને ઉત્તરી સીતામુખ વન છે.

પ્રશ્ન-૧૩ : નવમીથી ૧૬મી વિજય સુધીનું વર્ણન ક્યા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- આ આઠ વિજયો નિષધ પર્વતની ઉત્તરમાં અને સીતાનદીની દક્ષિણમાં છે. તેની વચ્ચે ત્રણ નદી અને ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત છે. જેનું વર્ણન ઉપર મુજબની આઠ વિજય સમાન ગણવું. પૂર્વોક્ત આઠ વિજય સીતા નદીની ઉત્તરમાં અને જમ્બૂદ્વીપના ઉત્તરાર્ધ ભાગમાં છે અને આ આઠ વિજયો ચાર પર્વત અને ત્રણ નદીઓ સીતા નદીની દક્ષિણમાં તેમજ દક્ષિણી જમ્બૂદ્વીપ વિભાગમાં છે. તેથી આ વિજયોના વૈતાઢ્ય પર્વતની આભિયોગિક શ્રેણીના દેવ દક્ષિણ લોકના અધિપતિ શકેન્દ્રની આજ્ઞાને આધીન છે.

આ વિભાગની વિજય, રાજધાની, પર્વત તેમજ નદીના નામોમાં ભિન્નતા છે-

ક્રમ	વિજય નામ	રાજધાની નામ	અંતરનદી અને પર્વત
૯	વત્સ	સુસીમા	ત્રિકૂટ
૧૦	સુવત્સ	કુંડલા	તપ્તજલા
૧૧	મહાવત્સ	અપરાજિતા	વૈશ્રમણ કૂટ
૧૨	વત્સકાવતી	પ્રભંકરા	મત્તજલા
૧૩	રમ્ય	અંકાવતી	અંજનકૂટ
૧૪	રમ્યક	પદ્માવતી	ઉન્મત્તજલા
૧૫	રમણીય	શુભા	માતંજનકૂટ
૧૬	મંગલાવતી	રત્નસંચયા	સૌમનસ ગજદંતા વક્ષસ્કાર

નોંધ :- અંતરનદી અને પર્વત જે તે વિજયની સામે દર્શાવેલ છે તે જે તે વિજયની પછી પશ્ચિમમાં છે. આ રીતે ઉપરનો બધો ક્રમ પૂર્વથી પશ્ચિમમાં છે, સીતામુખ વનની પાસેથી સૌમનસ(ગજદંતા) વક્ષસ્કાર તરફ છે. સીતામુખ વનની પાસે નવમી વિજય છે. પછી ક્રમથી ૧૦મી આદિ વિજય છે. ૧૬મી વિજય ગજદંતા સૌમનસની પાસે છે.

પ્રશ્ન-૧૪ : દેવકુઢ ક્ષેત્ર અને તેમાં રહેલા દ્રહ, પર્વત, વૃક્ષ આદિનું વર્ણન ક્યા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- ઉત્તરકુઢ જેવું જ તેમજ તેની બરાબર સામે દક્ષિણમાં દેવકુઢ ક્ષેત્ર છે. ૧૬મી વિજય પાસે સૌમનસ વક્ષસ્કાર પર્વત છે. જેનું વર્ણન ગંધમાદન વક્ષસ્કાર

જેવું ગણવું. સાત કૂટ આ પ્રકારે છે. (૧) સિદ્ધ (૨) સોમનસ (૩) મંગલાવતી (૪) દેવકુઠ (૫) વિમલ (૬) કંચન (૭) વિશિષ્ટ. વિમલ અને કંચન કૂટ ઉપર સુવત્સા અને વત્સમિત્રા દેવીના નિવાસ છે. બાકીના ચાર ઉપર સરખા તે જ નામના દેવોના નિવાસ છે. બાકીનું વર્ણન ગન્ધમાદન વક્ષસ્કારની સમાન છે.

ચિત્રવિચિત્ર કૂટ પર્વત— નિષધ પર્વતથી ૮૩૪ યોજન દૂર ઉત્તરમાં સીતોદા નદી છે. તેની પાસે બંને તરફ બંને યમક પર્વતો જેવા ચિત્ર, વિચિત્રકૂટ નામના બે પર્વતો છે. તેનાથી ૮૩૪ યોજન દૂર ઉત્તરમાં સીતોદા નદીની વચમાં પહેલો નિષધ દ્રહ તે પછી તેટલે જ દૂર ક્રમશઃ, દેવકુઠ, સુર, સુલસ, વિદ્યુતપ્રભ એમ કુલ પાંચ દ્રહો તેમજ ૧૦૦ કંચનક પર્વતો છે. તેનું વર્ણન ઉત્તરકુઠ સમાન છે.

કૂટ શાલ્મલી પીઠ— સીતોદા મહાનદીથી દેવકુઠ ક્ષેત્રના બે વિભાગ થઈ જાય છે. પૂર્વી દેવકુઠ અને પશ્ચિમીદેવકુઠ. પશ્ચિમી દેવકુઠની વચમાં કૂટશાલ્મલી પીઠ છે. તેની ઉપર ચબુતરા છે અને એ ચબુતરાની ઉપર કૂટશાલ્મલી વૃક્ષ છે. સંપૂર્ણ વર્ણન જંબૂ સુદર્શન વૃક્ષ સમાન છે. તેનો અધિપતિ ગઢડ દેવ છે. યુગલિક ક્ષેત્ર સંબંધી તેમજ અન્ય બાકીનું વર્ણન ઉત્તરકુઠ સમાન છે.

વિદ્યુતપ્રભ વક્ષસ્કાર પર્વત— આ ગજદંતાકાર વક્ષસ્કાર પર્વત ૧૭ મી વિજયની પૂર્વમાં તેમજ દેવકુઠ ક્ષેત્રની પશ્ચિમ કિનારે આવેલ છે. તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન માલ્યવંત વક્ષસ્કાર પર્વત સમાન છે. આ પર્વત ઉપર ૯ કૂટ છે— (૧) સિદ્ધાયતન (૨) વિદ્યુતપ્રભ (૩) દેવકુઠ (૪) પદ્મ (૫) કનક (૬) સ્વસ્તિક (૭) સીતોદા (૮) શતજંવલ (૯) હરિકૂટ. નવમાં હરિકૂટનું વર્ણન હરિસ્સહ કૂટની સમાન છે. જે ૧૦૦૦ યોજન ઉંચો છે. બાકીનું વર્ણન પહેલાની જેમ છે. આઠ કૂટોનું વર્ણન અન્ય કૂટોની સમાન છે.

આ દેવકુઠ યુગલિક ક્ષેત્રનું વર્ણન અધિકાંશ ઉત્તરકુઠ ક્ષેત્રની સમાન પૂર્ણ થાય છે.

પ્રશ્ન-૧૫ : સીતોદા મુખવન અને પશ્ચિમી મહાવિદેહની ૧૬ વિજય (૧૭ થી ૩૨) નું વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર— વિદ્યુતપ્રભ વક્ષસ્કાર પાસે પશ્ચિમમાં નિષધ પર્વતથી ઉત્તરમાં, સીતોદા નદીની દક્ષિણમાં ૧૭ મી વિજય પક્ષ વિજય છે. તેના પછી ક્રમશઃ ૧૮ થી ૨૪ સુધીની વિજયો છે. તેની વચમાં ૩ નદીઓ અને ૪ પર્વતોનું વર્ણન પૂર્વના વર્ણન સમાન છે, તેના નામ આ પ્રકારે છે—

વિજય—૧૭. પક્ષ ૧૮. સુપક્ષ ૧૯. મહાપક્ષ, ૨૦. પક્ષકાવતી ૨૧. શંખ

૨૨. કુમુદ ૨૩. નલિન ૨૪. નલિનાવતી (સલિલાવતી). **તેની રાજધાનીઓ**— ૧. અવપુરી ૨. સિંહપુરી ૩. મહાપુરી ૪. વિજયપુરી ૫. અપરાજિતા ૬. અરજા ૭. અશોકા ૮. વીતશોકા. **વક્ષસ્કાર પર્વત**— ૧. અંકાવતી ૨. પક્ષમાવતી ૩. આશીવિષ ૪. સુખાવહ. **નદીઓ**— ૧. ક્ષીરોદા, ૨. શીતશ્રોતા નદી ૩. અંતરવાહિની.

સીતોદા મુખવન :— સીતોદા નદીનું જ્યાં લવણ સમુદ્રમાં પ્રવેશ સ્થાન છે એના બંને તરફ ૨૪ મી અને ૨૫ મી વિજયની લંબાઈની સમાંતરે ઉત્તરી અને દક્ષિણી સીતોદા મુખ વન છે. એનું વર્ણન સીતા મુખવનની સમાન છે. અન્યત્ર આવેલ વર્ણનો અનુસાર આ બંને વન તથા ૨૪ મી અને ૨૫મી વિજય નીચા લોકમાં છે. અર્થાત્ ૧૦૦૦ યોજન ઉંડે છે.

વિજય ૨૫ થી ૩૨ સુધી :— ઉત્તરી સીતોદા મુખવનની પાસે પૂર્વમાં ૨૫મી વિજય છે. એ વિજયની ઉત્તરમાં નીલવંત પર્વત છે. પછી ક્રમશઃ ૨૬મીથી ૩૨મી વિજય પણ પૂર્વ-પૂર્વમાં છે. એની વચમાં ચાર પર્વત અને ૩ નદીઓ પૂર્વવત્ છે. એના નામ આ પ્રકારે છે—

વિજય— (૨૫) વપ્રા (૨૬) સુવપ્રા (૨૭) મહાવપ્રા (૨૮) વપ્રાવતી (૨૯) વલ્ગૂ (૩૦) સુવલ્ગૂ (૩૧) ગંધિલ (૩૨) ગન્ધિલાવતી. **રાજધાની** — (૧) વિજય (૨) વેજયંતી (૩) જયંતિ (૪) અપરાજિતા (૫) ચક્રપુરી (૬) ખડ્ગપુરી (૭) અવધ્યા (૮) અયોધ્યા. **પર્વત**— (૧) ચન્દ્ર પર્વત (૨) સૂર્ય પર્વત (૩) નાગ પર્વત (૪) દેવ પર્વત. **નદીઓ**— (૧) ઉર્મિમાલિની (૨) ફેણમાલિની (૩) ગંભીરમાલિની.

પ્રશ્ન-૧૬ : મેઠ પર્વતનું ચાર વન સહિત વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર— આ પર્વતનું નામ મંદર પર્વત છે. મેઠનો અર્થ છે કેન્દ્રસ્થાન, મધ્યસ્થાન. આ પર્વત પણ જંબૂદ્વીપની બધી દિશાઓની મધ્યમાં છે. અઢીદ્વીપની મધ્યમાં છે, તિરછા લોકની મધ્યમાં છે અને આ મહાવિદેહક્ષેત્રની લંબાઈ અને પહોળાઈની અપેક્ષાએ પણ મધ્યમાં છે. અર્થાત્ પર્વતની ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્ર ૧૧૮૪૨-૨/૧૯ યોજન છે. પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં ૪૫૦૦૦ યોજન છે. વચમાં આ પર્વત ૧૦,૦૦૦ યોજનનો લાંબો, પહોળો ગોળાકાર છે. ત્રણગણી સાધિક પરિધિવાળો છે. ૯૯૦૦૦ યોજન જમીનથી ઉંચો છે. ૧૦૦૦ યોજન જમીનમાં ઉંડો છે. શિખર ૧૦૦૦ યોજન લાંબુ, પહોળું ગોળાકારે સમતલ છે. વચમાં ક્રમશઃ વિષ્કંભ ઓછો થતો ગયો છે. જે ૧૦,૦૦૦થી ઘટતા ઘટતા શિખર

સુધીમાં ૧૦૦૦ યોજનનો થઈ જાય છે. સમભૂમિ ઉપર આ પર્વત વનખંડ અને પદ્મવર વેદિકાઓથી ઘેરાયેલ છે. આ પર્વત ઉપર ચાર શ્રેષ્ઠ વન છે— જે ભદ્ર-શાલવન, નંદનવન, સૌમનસ વન અને પંડકવન.

ભદ્રશાલવન— આ વન ઉપવન સમભૂમિ(પર્વતની તળેટી)માં મેઢની ચારે તરફ ઘેરાયેલ છે. ઉત્તર-દક્ષિણમાં મેઢથી ૨૫૦—૨૫૦ યોજન છે. મેઢથી પૂર્વમાં ૨૨૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે. તેટલો જ પશ્ચિમમાં છે. આ ભદ્રશાલ વનમાં ચારેય ગજદંતા વક્ષસ્કાર પર્વતો પણ મેઢ પર્વતને સ્પર્શ કરે છે. સીતા અને સીતોદા બંને નદીઓ મેઢની બે યોજન પાસેથી નીકળે છે. આ રીતે ચાર પર્વતોથી ચાર વિભાગ થાય છે અને આ ચારેય વિભાગોમાં એક એક નદી બે—બે વિભાગોમાં જવાથી ચારેય વિભાગોના બે—બે ખંડ કરતી જાય છે. તેથી આ ચાર પર્વતો અને બે નદીથી ભદ્રશાલ વનના આઠ વિભાગ બની જાય છે. આ આઠેય વિભાગોમાં એક દિશામાં નદી અને બીજી દિશામાં વક્ષસ્કાર પર્વત છે અને એક દિશામાં મેઢ પર્વત છે. ચોથી દિશા વિસ્તૃત છે જેમાં આગળ જતા વિજયો આવેલી છે અથવા નિષધ-નીલ પર્વત છે.

આ વનમાં મેઢથી ૮ દિશાઓમાં (૪ દિશા અને ૪ વિદિશા)સિદ્ધાયતન અને પુષ્કરણીઓ આવેલી છે. તે આ પ્રકારે છે— પૂર્વ આદિ ૪ દિશામાં ૫૦ યોજન દૂર એક એક સિદ્ધાયતન છે અને વિદિશાઓમાં પણ ૫૦ યોજન દૂર ચાર—ચાર પુષ્કરણીઓ છે. આ ચારેયની વચ્ચે એક એક પ્રાસાદાવતંસક છે. આ ચાર પ્રાસાદોમાંથી બે શકેન્દ્ર અને બે ઈશાનેન્દ્રના છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રની મધ્ય રેખાથી ઉત્તરવાળા ઈશાનેન્દ્રમાં છે અને દક્ષિણવાળા બંને શકેન્દ્રના છે.

આ વનના આઠ વિભાગો માં વિદિશામાં એક એક હસ્તિકૂટ છે જે પોતપોતાના ખંડના મધ્યમાં હોવાનો સંભવ છે. તેના નામ— (૧) પદ્મોત્તર (૨) નીલવંત (૩) સુહસ્ત (૪) અંજનગિરિ (૫) કુમુદ (૬) પલાસ (૭) અવતંસ (૮) રોચગાગિરિ. ચુલ્લહિમવંત પર્વતના કૂટો જેટલી તેની ઉંચાઈ વગેરે છે. આ વન ચારેય દિશાઓમાં પદ્મવર વેદિકા અને વનખંડોથી ઘેરાયેલ છે. ઉત્તર-દક્ષિણનું ભદ્રશાલ વન દેવકુઠ, ઉત્તરકુઠ ક્ષેત્રમાં આવે છે. પૂર્વપશ્ચિમમાં પહેલી વિજયથી ૧૬મી વિજય અને ૧૭મી થી ૩૨ મી વિજય સુધી વિસ્તાર પામેલ છે.

નંદનવન— સમભૂમિથી ૫૦૦ યોજન ઉપર નંદનવન આવેલ છે જે ૫૦૦ યોજન પહોળું વલયાકારે મેઢ પર્વતની ચારે તરફ આવેલ છે. અહીં આભ્યંતર પર્વતનું ૮૮૫૪—૬/૧૧ યોજન વિષ્કંભ છે. નંદન વનની બહારની અપેક્ષાએ પર્વતનો

વિષ્કંભ ૮૮૫૪—૬/૧૧ યોજન છે. આ વનની ચારે તરફ પદ્મવર વેદિકા અને વનખંડ છે. ભદ્રશાલ વનની જેમ અહીં પણ ચારે દિશાઓમાં સિદ્ધાયતન, વિદિશાઓમાં વાવડિયો, પ્રાસાદ તથા ૮ કૂટ છે. કૂટોના નામ— નંદનવન, મંદર, નિષધ, હિમવંત, રજત, ઢયક, સાગર અને વજ્રકૂટ છે. આ ઉપરાંત એક બલ નામનો નવમો કૂટ ઉત્તર પૂર્વમાં વધારાનો છે જે એક હજાર યોજન ઉંચો છે અર્થાત્ હરિ, હરિસ્સહ કૂટની જેવા પરિમાણવાળો છે. આઠ કૂટોના સ્વામી દેવીઓ છે. નવમા બલકૂટનો સ્વામી બલ નામનો દેવ છે. સ્વામીદેવ-દેવીઓના નામ કૂટ જેવા નથી લગભગ અલગ છે. જ્યારે ભદ્રશાલ વનના હસ્તિકૂટોના નામ અને તેના અધિપતિઓના નામ પૂર્ણરૂપે તે કૂટોના નામ જેવા જ છે અને બધા દેવ છે, દેવીઓ નથી.

સૌમનસ વન— નંદનવનની સમભૂમિથી ૬૨૫૦૦ યોજન ઉપર ૫૦૦ યોજનના વિસ્તારવાળો વલયાકારે આ વન છે. આ વન પણ ચારે બાજુથી પદ્મવર વેદિકા અને વનખંડથી ઘેરાયેલ છે. અહીં કૂટ નથી. બાકીના પ્રાસાદો નંદનવન સમાન છે. આ વનમાં મેઢ પર્વતનો આભ્યંતર વિષ્કંભ ૩૨૭૨—૮/૧૧ યોજન તેમજ બાહ્ય વિષ્કંભ ૪૨૭૨—૮/૧૧ યોજન છે.

પંડગ વન— સૌમનસ વનની સમભૂમિથી ૩૬૦૦૦ યોજન ઉપર મંદર-મેઢ પર્વતનું શિખરતલ છે. ત્યાં ૪૮૪ યોજનના વિસ્તારવાળો વલયાકારે આ વન છે. તેની અંદર મધ્યમાં મંદરચૂલિકા નામની મેઢપર્વતની ચૂલિકા છે. જે ૪૦ યોજન ઉંચી, મૂળમાં ૧૨, મધ્યમાં ૮ તેમજ ઉપર ચાર યોજનના વિસ્તારવાળી છે. ગોપુચ્છ સંસ્થાને સ્થિત છે. વૈદૂર્યમય છે. પદ્મવરવેદિકા અને વનખંડથી ઘેરાયેલ છે. ચૂલિકાની ઉપર સિદ્ધાયતન છે. આ વનના ભવનો, પુષ્કરણીઓ અને પ્રાસાદોનું વર્ણન ભદ્રશાલવનની સમાન છે.

અભિષેક શિલાઓ— પંડગવનમાં ચારે દિશાઓના કિનારા—છેડા ઉપર ચાર અભિષેક શિલાઓ છે— પાંડુશિલા, પાંડુકંબલશિલા, રક્તશિલા અને રક્તકંબલશિલા.

પહેલી પાંડુશિલા પૂર્વમાં છે. ૫૦૦ યોજન ઉત્તર-દક્ષિણમાં લાંબી, ૨૫૦ યોજન પૂર્વ પશ્ચિમમાં પહોળી, અર્ધ ચંદ્રાકારે છે. આ શિલા ૪ યોજન જાડી છે, સુવર્ણમય છે. પદ્મવરવેદિકા અને વનખંડોથી ઘેરાયેલી છે. તેની ચારે દિશાઓમાં સીડીઓ છે, તેની રમણીય સમભૂમિની વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણમાં બે સિંહાસન ઉત્તરી સિંહાસન ઉપર ૧ થી ૮ સુધીની વિજયના તીર્થકરોનો જન્મ મહોત્સવ—

જન્માભિષેક થાય છે. જે દેવ-દેવીઓ તથા ૬૪ ઈન્દ્રો આવીને આ મહોત્સવ કરે છે. દક્ષિણી સિંહાસન ઉપર ૮ થી ૧૬ સુધીની વિજયના તીર્થકરોનો જન્માભિષેક થાય છે.

ત્રીજી રક્તશિલા પંડગવનના પશ્ચિમી કિનારે છે, બાકીનું વર્ણન પ્રથમ શિલા સમાન છે. અહીં ૧૭ થી ૨૪ તેમજ ૨૫ થી ૩૨ વિજયના તીર્થકરોનો જન્માભિષેક થાય છે.

બીજી અને ચોથી અભિષેકશિલાઓ ક્રમશઃ દક્ષિણ અને ઉત્તરના છેડા ઉપર આવેલી છે. તેમાં સિંહાસન એક એક જ છે, બે બે નહીં. બીજી પાંડુકંબલ શિલાના સિંહાસન ઉપર ભરતક્ષેત્રના તીર્થકરનો જન્માભિષેક કરવામાં આવે છે અને ચોથી રક્તશિલાના સિંહાસન પર ઐરવત ક્ષેત્રના તીર્થકરનો જન્માભિષેક કરવામાં આવે છે.

ક્રમાંક	શિલાનામ	દિશા	સિંહાસન	તીર્થકર વિજય
૧	પાંડુશિલા	પૂર્વમાં	૨	૧ થી ૮ અને ૯ થી ૧૬
૨	પાંડુકંબલ શિલા	દક્ષિણમાં	૧	ભરતક્ષેત્ર
૩	રક્ત શિલા	પશ્ચિમમાં	૨	૧૭ થી ૨૪ અને ૨૫ થી ૩૨
૪	રક્તકંબલ શિલા	ઉત્તરમાં	૧	ઐરવત ક્ષેત્ર

બે શિલાઓ સફેદ સુવર્ણમય છે અને બે લાલ સુવર્ણમય છે. સિંહાસન ૫૦૦ ધનુષ લાંબા પહોળા અને ૨૫૦ ધનુષ ઉંચા છે. તે દેવદૃષ્ય વસ્ત્ર વિનાના છે.

મેઢ પર્વતના કાંડ :- ખાસ બનાવટના અને ખાસ પુદ્ગલોના વિભાગો ને કાંડ કહેવામાં આવે છે. મંદર પર્વતના ત્રણ વિભાગ છે. નીચેનો, મધ્યનો અને ઉપરનો.

નીચેનો વિભાગ ચાર પ્રકારનો છે—(૧) પૃથ્વીમય(માટીનો) (૨) પાષાણમય (પથ્થરનો) (૩) વજ્રમય-હીરકમય (૪) શર્કરા-કંકરમય (કાંકરાવાળો)

મધ્યમ વિભાગ ચાર પ્રકારનો છે— (૧) અંકરત્નમય (૨) સ્ફટિકમય (૩) સુવર્ણમય (૪) રજત(ચાંદી)મય.

ઉપરનો વિભાગ એકલો જ સર્વ જમ્બુનદ સુવર્ણમય છે.

નીચેનો કાંડ ૧૦૦૦ યોજનનો છે, મધ્યમકાંડ ૬૩૦૦૦ યોજનનો અને ઉપરી કાંડ ૩૬૦૦૦ યોજનનો છે. આ રીતે કુલ એક લાખ યોજનનો મંદર-મેઢપર્વત છે.

મંદર મેઢપર્વતના નામ ૧૬ છે— (૧) મંદર (૨) મેઢ (૩) મનોરમ (૪) સુદર્શના (૫) સયંપ્રભ (૬) ગિરિરાજ (૭) રત્નોચ્ચય (૮) શિલોચ્ચય (૯) લોકમધ્ય (૧૦) લોકનાભિ (૧૧) અચ્છ (૧૨) સૂર્યાવર્ત (૧૩) સૂર્યાવરણ (૧૪) ઉત્તમ (૧૫) દિશાદિ(દિશાઓના આદિનું સ્થળ) (૧૬) અવતંસક.

મંદર નામના સ્વામી છે. આ પર્વત ઉપર નિવાસ કરે છે. તેથી મંદર મેઢ-પર્વત એ તેનું સાર્થક નામ શાશ્વત છે. (સ્વામીદેવને રહેવાનું સ્થાન બતાવેલ નથી, પરિશિષ્ટ જુઓ). આ રીતે અહીં સંપૂર્ણ મહાવિદેહક્ષેત્રનું વર્ણન પૂરું થાય છે.

પ્રશ્ન-૧૬ : મહાવિદેહ ક્ષેત્રથી ઉત્તર દિશામાં આવેલા પર્વત તેમજ ક્ષેત્રોનું વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર— નીલવંત પર્વત દક્ષિણમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રની તેમજ ઉત્તરમાં રમ્યકવાસ યુગલિકક્ષેત્રની સીમા કરનાર પર્વત છે. સંપૂર્ણ વર્ણન નિષ્ઠપર્વત સમાન છે. નામોમાં અંતર છે, જેમ કે કેશરીદ્રહ, સીતાનદી, નારિકંતા નદી, કૂટોના નામ—(૧) સિદ્ધ (૨) શિલ (૩) પૂર્વ વિદેહ (૪) સીતા (૫) કીર્તિ (૬) નારી (૭) અપરવિદેહ (૮) રમ્યકકૂટ (૯) ઉપદર્શન કૂટ.

સીતાનદીનું સંપૂર્ણ વર્ણન, સીતોદા નદીની સમાન છે પરંતુ આ કેશરીદ્રહમાંથી નીકળે છે અને દક્ષિણમાં જાય છે. સીતાકુંડમાંથી નીકળી દક્ષિણા-ભિમુખ થઈને મેઢની પાસે પૂર્વાભિમુખ થઈને પૂર્વી મહાવિદેહની વચમાંથી જાય છે, તેમજ બંને તરફ રહેલ ૧ થી ૮ અને ૯ થી ૧૬ વિજયોની હજારો નદીઓને પોતાનામાં સમાવતી જંબૂદ્વીપની જગતીની પૂર્વી વિજય દ્વારની નીચે થઈને લવણસમુદ્રમાં મળી જાય છે.

નારીકંતા નદીનું વર્ણન હરિકંતા નદીની સમાન છે. વિશેષ એ છે કે નારીકંતા ઉત્તરાભિમુખ થઈને રમ્યકવાસ ક્ષેત્રમાં જાય છે. ગંધાપાતી વૃત વૈતાલ્યની પાસે થઈને પશ્ચિમ તરફ વળી જાય છે, રમ્યકવાસ ક્ષેત્રની વચ્ચે વચ્ચે થઈને આગળ જઈ જગતી નીચેથી પશ્ચિમી લવણ સમુદ્રને મળી જાય છે.

આ પર્વત નીલા રંગનો નીલી પ્રભાવાળો છે. નીલવંત નામનો મહર્ષિક સ્વામી દેવ અહીં નિવાસ કરે છે. આ પર્વત વૈદુર્યમય છે. તેનું અનાદિ શાશ્વત નામ નીલવંત છે.

રમ્યક વર્ષ ક્ષેત્ર :- આ ક્ષેત્ર મેઢથી ઉત્તરમાં છે. ઉત્તર દક્ષિણમા નીલવંત અને ઢક્મી પર્વતથી ઘેરાયેલું છે. બાકીનું વર્ણન હરિવર્ષ ક્ષેત્રની સમાન છે. નામોમાં અંતર છે. જેમ કે— ગંધાપાતી વૃત વૈતાલ્ય, નારીકંતા અને નરકંતા નદી. રમ્યક

નામનો આ ક્ષેત્રનો માલિક દેવ છે અને રમ્યક એ આ ક્ષેત્રનું શાશ્વત નામ છે.

રૂકમી વર્ષધર પર્વત :- આ પર્વત ઉત્તરમાં હેરણ્યવત ક્ષેત્રની તેમજ દક્ષિણમાં રમ્યક વર્ષ ક્ષેત્રની સીમા કરે છે. સંપૂર્ણ વર્ણન મહાહિમવંત પર્વત સમાન છે. આ પર્વતના શિખર ઉપર મહા પુંડરીક નામનો દ્રહ છે. તેમાંથી દક્ષિણમાં હરિકંતા અને ઉત્તરમાં રૂપ્યકલા નામની નદી નીકળે છે. આ પર્વત ઉપર આઠ કૂટ છે— (૧) સિદ્ધ (૨) ઠકમી (૩) રમ્યક (૪) નરકંતા (૫) બુદ્ધિ (૬) ઢ્યકૂલા (૭) હેરણ્યવત (૮) મણિકંચન.

બધી રીતે રજતમય આ રૂપ્ય પર્વત છે. તેને રૂકમી પર્વત કહેવાની વાત પ્રચલિત છે. રૂપ્ય નામના અધિપતિ દેવ અહીં નિવાસ કરે છે. તેથી આ પર્વતનું રૂપ્ય નામ શાશ્વત છે.

હેરણ્યવત યુગલિક ક્ષેત્ર :- આ મેરૂથી ઉત્તર દિશામાં રૂકમી અને શિખરી પર્વતની વચ્ચે છે. હેમવંત યુગલિક ક્ષેત્રની સમાન તેનું વર્ણન છે. અહીં માલ્યવંત પર્યાય નામનો વૃત્ત વૈતાહ્ય પર્વત છે. સુવર્ણકૂલા અને રૂપ્યકૂલા નામની બે નદીઓ આ ક્ષેત્રને વિભાજિત કરે છે. તેની બંને તરફ રહેલા પર્વતો સર્વત્ર ચાંદી વેરતા(વિખેરતા) રહે છે, દેતા રહે છે. હેરણ્યવંત નામનો અધિપતિદેવ અહીં નિવાસ કરે છે તેથી તેનું શાશ્વત નામ હેરણ્યવંત ક્ષેત્ર છે.

શિખરી પર્વત :- યુલ્લહિમવંત પર્વતની સમાન વર્ણન વાળો મેઢની ઉત્તરમાં ઐરવત અને હેરણ્યવત ક્ષેત્રની સીમા કરનાર પર્વત છે. આ પર્વત ઉપર પુંડરીક નામનો દ્રહ છે. તેમાંથી સુવર્ણકૂલા નદી દક્ષિણી દ્વારેથી નીકળી હેરણ્યવત ક્ષેત્રમાં પૂર્વી સમુદ્રને મળે છે. બે નદીઓ પૂર્વી પશ્ચિમી તોરણેથી નીકળે છે. જેનું વર્ણન ગંગા નદી અને સિન્ધુ નદી સમાન છે. આ બંને નદીઓના નામ રક્તા અને રક્તવતી છે. પર્વત ઉપર ૧૧ કૂટ છે— (૧) સિદ્ધાયતન (૨) શિખરી (૩) હેરણ્યવત (૪) સુવર્ણ કલા (૫) સુરાદેવી (૬) રક્તા (૭) લક્ષ્મી (૮) રક્તવતી (૯) ઈલાદેવી (૧૦) ઐરાવત (૧૧) તિગિચ્છ કૂટ.

અહીં શિખરી નામનો દેવ નિવાસ કરે છે તેથી તેનું નામ શિખરી શાશ્વત છે. શિખરના આકારના અહીં કેટલાયે કૂટ છે.

ઐરવત ક્ષેત્ર :- શિખરી પર્વતની ઉત્તરમાં તેમજ મેરૂથી ઉત્તર દિશામાં આ કર્મભૂમિ ક્ષેત્ર છે. તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન ભરત ક્ષેત્રની સમાન છે. ક્ષેત્ર, સ્વરૂપ, કાળ, આરા પરિવર્તન સ્વરૂપ, તીર્થકર, ચક્રવર્તી આદિનું વર્ણન, ૬ ખંડ સાધવા, મનુષ્યોનું વર્ણન આદિ ગંગા-સિન્ધુ નદીની જગ્યાએ રક્તા અને રક્તવતી નદીઓ છે. બે

નદી અને વૈતાહ્ય પર્વતથી આ ક્ષેત્રના ૬ ખંડ થાય છે. ઐરાવત નામના પ્રથમ ચક્રવર્તી અહીં ઉત્પન્ન થાય છે. ઐરાવત નામના દેવ આ ક્ષેત્રના અધિપતિ દેવ છે અને અહીં નિવાસ કરે છે. તેથી આ ક્ષેત્રનું ઐરાવત અનાદિ શાશ્વત નામ છે. આ રીતે ઐરવત ક્ષેત્રના વર્ણન સાથે આ જંબુદ્વીપનું ક્ષેત્રીય વર્ણનવાળો ચોથો વક્ષસ્કાર પૂર્ણ થાય છે.

પ્રશ્ન-૧૮ : આ વક્ષસ્કારમાં આપેલા જીવા, બાહા, ધનુઃ પૃષ્ઠ વિગેરે શબ્દોનું તાત્પર્ય શું છે ?

ઉત્તર— ધનુષ્યની દોરીને જીવા કહેવામાં આવે છે અને જે ગોળાઈવાળો ભાગ હોય તેને ધનુષ કહે છે. તે રીતે ગોળાકાર કે અર્ધચન્દ્રાકારે આવેલા ક્ષેત્રની સીધી રેખાને જીવા કહે છે અને ગોળાઈના ભાગને ધનુઃપુષ્ટ કહે છે.(ધનુષ પીઠિકા)

જે રીતે ખમીસ કે જભ્ભા આદિમાં બાંયોના મૂળ સ્થાને ગોળાઈ હોય છે. તે રીતે વૃત્તાકાર જંબુદ્વીપની વચ્ચે આયત આકારના ક્ષેત્ર કે પર્વત છે તેના ગોળાઈવાળા છેડાના ભાગને અહીં ‘બાહા’ કહેલ છે. લંબાઈને આયામ અને પહોળાઈને વિષ્કંભ કહેલ છે. ગોળાકાર પર્વત તેમજ કૂટ તથા ક્ષેત્ર આદિની લંબાઈ પહોળાઈ સરખી હોય છે. તેને આયામવિષ્કંભ એક શબ્દથી કહેલ છે.

જે પર્વત લાંબા અને ઉંચા હોય છે. તેને ઢ્યક સંસ્થાન કહેલ છે. જે ક્ષેત્ર લાંબા વધારે અને પહોળા ઓછા છે, ઉંચા નથી પણ સમભૂમિ ભાગ વાળા હોય તેને પર્યક(પલંગ) આકારના કહેલ છે. જે ગોળપર્વત સમભૂમિ ઉપર વધારે આયામ-વિષ્કંભવાળા(લાંબા-પહોળા) હોય અને ઉપર જતા ઓછા લાંબા પહોળા હોય તેને ગોપુચ્છ સંસ્થાન(ગોપુચ્છના અગ્રભાગ જેવા) કહેલ છે. જે પર્વતો ગોળ હોય આયામ, વિષ્કંભ અને ઉંચાઈમાં બધી રીતે સમાન હોય તેને પલ્યના સંસ્થાનવાળા કહેલ છે. પલ્યોપમની ઉપમામા પણ આવી જ લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઉંચાઈના સરખા(સમચોરસ) ને પલ્ય તરીકે લીધેલ છે.

સમાન આયામ વિષ્કંભવાળા ગોળ પર્વત આદિ સ્થળોની પરિઘ તેની લંબાઈ પહોળાઈ કરતા ત્રણ ગણો સાધિક હોય છે. અર્થાત્ વિષ્કંભનો વર્ગ કરી તેને ૧૦ ગણા કરી પછી તેનું વર્ગમૂળ કાઢવાથી ત્રણ ગણી સાધિક સંખ્યા મળે છે. અથવા તો આયામવિષ્કંભને ૧૦ ના વર્ગમૂળથી ગુણાકાર કરવાથી ત્રણ ગણી સાધિક પરિઘ મળે છે. આ રીતે જ્યોતિષ ગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રના પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવેલ છે ત્યાં જોઈ જવી.

પ્રત્યેક પર્વતની સમભૂમિથી જેટલી ઉંચાઈ હોય તેનો ચોથો ભાગ ત્યાં

જમીનમાં હોય છે અને તેને ઉદ્વેધ (ઉવ્વેહ) કહેલ છે.

પ્રશ્ન-૧૯ : જમ્બુદ્વીપના આ વિશાળ ક્ષેત્રીય વર્ણનને સંક્ષિપ્તમાં કેવી રીતે સમજી શકાય ?

ઉત્તર- જમ્બુદ્વીપના મુખ્ય ક્ષેત્ર અને પર્વત :-

ક્રમ	નામ	વિષ્કંભ યો./કળા	ઊંચા.	બાહા યો./કળા	જીવા યો./કળા	ધનુ:પૃષ્ઠ યો./કળા
૧	ભરત ક્ષેત્ર	૫૨૬/૬	-	x	૧૪૪૭૧/૬	૧૪૫૨૮/૧૧
૨	ચુલહિમવંત પ.	૧૦૫૨/૧૨	૧૦૦	૫૩૫૦/૧૫ $\frac{૧}{૨}$	૨૪૮૩૨/૧ $\frac{૧}{૨}$	૨૫૨૩૦/૪
૩	હિમવંતક્ષેત્ર	૨૧૦૫/૫	-	૬૭૫૫/૩	૩૭૬૭૪/૧૬	૩૮૭૪૦/૧૦
૪	મહાહિમવંત પ.	૪૨૧૦/૧૦	૨૦૦	૮૨૭૬/૮ $\frac{૧}{૨}$	૫૩૮૩૧/૬	૫૭૨૮૩/૧૦
૫	હરિવર્ષક્ષેત્ર	૮૪૨૧/૧	-	૧૩૩૬૧/૬ $\frac{૧}{૨}$	૭૩૮૭૧/૧૭	૮૪૦૧૬/૪
૬	નિષધપર્વત	૧૬૮૪૨/૨	૪૦૦	૨૦૧૬૫/૨ $\frac{૧}{૨}$	૮૪૧૫૬/૨	૧૨૪૩૪૬/૮
૭	મહાવિદેહ ક્ષેત્ર	૩૩૬૮૪/૪	-	૩૩૭૬૭/૭	૧,૦૦,૦૦૦	૧૫૮૧૧૩/૧૬
૮	નીલવંત પર્વત	૧૪૮૪૨/૨	૪૦૦	૨૦૧૬૫/૨ $\frac{૧}{૨}$	૮૪૧૫૬/૨	૧૨૪૩૪૬/૮
૯	રમ્યકવર્ષ ક્ષેત્ર	૮૪૨૧/૧	-	૧૩૩૬૧/૬ $\frac{૧}{૨}$	૭૩૮૭૧/૧૭	૮૪૦૧૬/૪
૧૦	ઢકિમ પર્વત	૪૨૧૦/૧૦	૨૦૦	૮૨૭૬/૮ $\frac{૧}{૨}$	૫૩૮૩૧/૬	૫૭૨૮૩/૧૦
૧૧	હેરણ્યવત ક્ષેત્ર	૨૧૦૫/૫	-	૬૭૫૫/૧૫ $\frac{૧}{૨}$	૩૭૬૭૪/૧૬	૩૮૭૪૦/૧૦
૧૨	શિખરી પર્વત	૧૦૫૨/૧૨	૧૦૦	૫૩૫૦/૧૫ $\frac{૧}{૨}$	૨૪૮૩૨/૧ $\frac{૧}{૨}$	૨૫૨૩૦/૪
૧૩	ઐરાવત ક્ષેત્ર	૫૨૬/૬	-	x	૧૪૪૭૧/૬	૧૪૫૨૮/૧૧
	કુલ યોગ	૧ લાખ યો.		૧૪૩૫૮૫/૩	xxx	xxx

નોંધ :- ચાર્ટમાં યો. = યોજન. ઊંચા. = ઊંચાઈ, કળા = $\frac{૧}{૨}$ યોજન, પ. = પર્વત.

વિશેષ :- બાહાના સરવાળાને બેગણા કરીને ભરત ઐરાવતની ધનુષ પીઠિકા ઉમેરવાથી સંપૂર્ણ જમ્બુદ્વીપની પરિધિ નીકળે છે યથા-

$$\begin{aligned} \text{બાહાનો સરવાળો} & ૧૪૩૫૮૫ \frac{૧}{૨} \times ૨ = ૨૮૭૧૭૦ \frac{૧}{૨} \\ \text{બંને ક્ષેત્રની પરિધિ} & + ૧૪૫૨૮ \frac{૧}{૨} \times ૨ = ૨૮૦૫૭ \frac{૧}{૨} \\ \text{જમ્બુદ્વીપની પરિધિ} & = ૩૧૬૨૨૭ \frac{૧}{૨} \end{aligned}$$

ભરતક્ષેત્ર :-

ક્રમ	ક્ષેત્ર નામ	વિષ્કંભ યો./કળા	જીવા યો./કળા	બાહા યો./કળા	ધનુ:પૃષ્ઠ યો./કળા	ઊંચાઈ	ઊંડાઈ
૧	વૈતાહ્ય પર્વત	૫૦	૧૦૭૨૦/૧૨	૪૮૮/૧૬ $\frac{૧}{૨}$	૧૦૭૪૩/૧૫	૨૫ યો.	૬ $\frac{૧}{૨}$ યો.
૨	વેદિકા	૫૦૦ ધનુષ	-	-	-	$\frac{૧}{૨}$ યો.	-
૩	વનખંડ	૧ યો.દેશોન	-	-	-	-	-
૪	ઉત્તર ભરત	૨૩૮/૩	૧૪૪૭૧/૬	૧૮૮૨/૭ $\frac{૧}{૨}$	૧૪૫૨૮/૧૧	-	-
૫	દક્ષિણ ભરત	૨૩૮/૩	૮૭૪૮/૧૨	-	૮૭૬૬/૧ સા.	-	-
૬	બે ગુફાઓ	૧૨	૫૦	-	-	૮	-

નોંધ :- ચાર્ટમાં જે સંખ્યા આપવામાં આવી છે તેને યોજન સમજવા અને યો. = યોજન. કળા = $\frac{૧}{૨}$ યોજન. વિષ્કંભ એટલે પહોળાઈ, જીવા એટલે લંબાઈ સમજવી.

ગોળ પર્વતો એવં કૂટોના પરિમાણ યોજનમાં :-

નામ	ઊંચાઈ	ભૂમિ પર વિષ્કંભ	મધ્યમાં વિ.	ઉપર વિ.
ઋષભકૂટ (૩૪)	૮	૮	૬	૪
વૈતાહ્ય પર્વતનાકૂટ	૬ $\frac{૧}{૨}$	૬ $\frac{૧}{૨}$	દેશોન ૫ યો.	૩ યો. $\frac{૧}{૨}$ ગાઉ
અન્યપર્વતોનાકૂટ	૫૦૦	૫૦૦	૩૭૫	૨૫૦
હરિ, હરિસ્સહકૂટ	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૭૫૦	૫૦૦
ચિત્રવિચિત્રપર્વત	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૭૫૦	૫૦૦
યમકપર્વત	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૭૫૦	૫૦૦
કંચન પર્વત	૧૦૦	૧૦૦	૭૫	૫૦
વૃત વૈતાહ્ય	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦૦૦
ભદ્રશાલવનના ૮ કૂટ	૫૦૦	૫૦૦	૩૭૫	૨૫૦
નંદનવનના ૮ કૂટ	૫૦૦	૫૦૦	૩૭૫	૨૫૦
નંદનવનનો બલ કૂટ	૧૦૦૦	૧૦૦૦	૭૫૦	૫૦૦

સૂચના :- વિ. = વિષ્કંભ, યો. = યોજન, ચાર્ટમાં દરેક સંખ્યાને યોજનમાં સમજવી.

નોંધ :- (૧) મેઢના સોમનસ અને પંડક વનમાં કૂટ નથી. (૨) હરિસ્સહ કૂટ પહેલી વિજયની પાસેના માલ્યવંત ગજદંતાકાર વક્ષસ્કાર પર્વત પર છે અને

હરિકૂટ ૧૭ મી વિજયની પાસે વિદ્યુત્પ્રભ ગજદંતાકાર વક્ષસ્કાર પર્વત પર છે. (૩) ભૂમિ પર સ્થિત બધા કૂટ એવં પર્વતોની ઊંચાઈથી ભૂમિગત ઊંડાઈ ચોથા ભાગની હોય છે. પર્વત ગત કૂટોની ઊંડાઈ કહેવામાં આવી નથી. માત્ર મેઢ પર્વત જ ઊંચાઈથી ચોથા ભાગે ઊંડો નથી. તે ૯૯૦૦૦ યોજન ઊંચો અને ૧૦૦૦ યોજન ઊંડો છે. (૪) સાધિક અને દેશોનનો મતલબ ૧/૨ કોશ જાણવો.

મહાવિદેહ ક્ષેત્ર ગત લાંબા પર્વત :-

નામ	આયામ (લાંબાઈ)	મૂલમાં ઊંચાઈ	કિનારે ઊંચાઈ	મૂલમાં પહોળાઈ	કિનારે પહોળાઈ
ગજદંતાકાર પર્વત	૩૦૨૬૯/૬	૪૦૦	૫૦૦	૫૦૦	અંગુલનો અસં. ભાગ
વિજયનીવચ્ચેના પર્વત.	૧૬૫૯૨/૨	૪૦૦	૫૦૦	૫૦૦	૫૦૦

નદિઓના યોજન પરિમાણ :- (કુલ નદીઓ સપરિવાર-૧૪૫૬૦૯૦)

નામ	વિસ્તાર		ઊંડાઈ		પ્રત્યેક નદીનો પરિવાર
	મૂલમાં	મુખમાં	મૂલમાં	મુખમાં	
ગંગાસિંધુ	૬ ૧/૨	૬૨ ૧/૨	૧ કો.	૧ ૧/૨ યો.	૧૪-૧૪ હજાર
રક્તા રક્તવતી	૬ ૧/૨	૬૨ ૧/૨	૧ કો.	૧ ૧/૨ યો.	૧૪-૧૪ હજાર
હેમ. હેરણ્ય.ની નદી	૧૨ ૧/૨	૧૨૫	૧ કોશ	૨ ૧/૨ યો.	૨૮-૨૮ હજાર
હરિ. રમ્યક.ની નદી	૨૫	૨૫૦	૨ કોશ	૫ યો.	૫૬-૫૬ હજાર
સીતા	૫૦	૫૦૦	૧ યો.	૧૦ યો.	૫૩૨૦૦૦
સીતોદા	૫૦	૫૦૦	૧ યો.	૧૦ યો.	૫૩૨૦૦૦
અંતરનદીઓ	૧૨૫	-	૨ ૧/૨ યો.	-	-
કુલ નદીઓ					૧૪૫૬૦૯૦

સૂચના : ચાર્ટમાં હેમ = હેમવંત, હેરણ્ય = હેરણ્યવત, હરિ = હરિવાસ, રમ્યક = રમ્યકવાસ.

નોંધ :- (૧) વિસ્તાર અને ઊંચાઈ બે-બે પ્રકારની બતાવવામાં આવી છે. એક શરૂઆતની બીજી અંતિમ સમુદ્ર પાસેની (૨) અંતર નદીઓ સર્વત્ર સમાન વિસ્તારવાળી છે. અતઃ ગંગા-સિંધુનો પરિવાર જ એમનો પરિવાર છે. અર્થાત્ પરિવાર રહિત છે કેમ કે એમના

માર્ગમાં કોઈ નદી એમાં ભળતી નથી. (૩) પાણીની ઊંડાઈથી વિસ્તાર ૫૦ ગણો હોય છે. પ્રારંભની અપેક્ષા અંત ૧૦ ગણો હોય છે. (૪) મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ૬૪+૧૨ = ૭૬ નદીઓ ભૂમિગત કુંડોમાંથી નીકળી છે. બાકી બધી નદીઓ પર્વત પરના દ્રહોમાંથી નીકળી છે. (૫) નદીઓની કુલ સંખ્યામાં હેમવત-હેરણ્યવતની નદીઓ ૨૮,૦૦૦ × ૪ = ૧,૧૨,૦૦૦ નદીઓ સમજવી. તેમજ હરિવાસ-રમ્યકવાસની બમણી ૨,૨૪,૦૦૦ નદીઓ સમજવી. (+ ૯૦ મુખ્ય નદી)

દ્રહોના યોજન પરિમાણ :- (કુલ દ્રહ -૧૬)

નામ	લાંબાઈ	પહોળાઈ	ઊંડાઈ	દેવી	પદ્મ
પદ્મદ્રહ/ પુંડરીક દ્રહ	૧૦૦૦	૫૦૦	૧૦	શ્રી/કીર્તી	૧૨૦૫૦૧૨૦
મહાપદ્મદ્રહ/ મહાપુંડરીકદ્રહ	૨૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦	હ્રી/લક્ષ્મી	૨૪૧૦૦૨૪૦
તિગિર્યદ્રહ/ કેસરી દ્રહ	૪૦૦૦	૨૦૦૦	૧૦	ધૃતિ/બુદ્ધિ	૪૮૨૦૦૪૮૦
૧૦ દ્રહ ભૂમિપર	૧૦૦૦	૫૦૦	૧૦	-	૧૨૦૫૦૧૨૦૦

પર્વત સંખ્યા (૨૬૯) :- કંચન ગિરિ ૨૦૦, મહાવિદેહમાં ૧૬+૪ = ૨૦ વક્ષસ્કાર, ૪ યમક, ચિત્ર વિચિત્ર, ૬ વર્ષધર, ૩૪ વૈતાઢ્ય, ૪ વૃતવૈતાઢ્ય, ૧ મેઢ પર્વત. આ પ્રકારે કુલ પર્વત ૨૦૦ + ૨૦ + ૪ + ૬ + ૩૪ + ૪ + ૧ = ૨૬૯.

કૂટ સંખ્યા-૫૨૫ :- (૪૬૭+૫૮+ = ૫૨૫)

વર્ષધર ૬ પર્વતો પર ૧૧ + ૮ + ૯ = ૨૮ × ૨ = ૫૬

ચોત્રીસ વૈતાઢ્યો પર - ૩૪ × ૯ = ૩૦૬

સોળ વક્ષસ્કાર પર - ૧૬ × ૪ = ૬૪

૪ ગજદંતા પર - ૯ + ૯ + ૭ + ૭ = ૩૨

મેઢના નંદનવનમાં ૯ = ૯

પર્વતો પર કૂટ સંખ્યા કુલ = ૪૬૭

ભદ્રશાલ વનમાં ૮

જંબૂ વૃક્ષના વનમાં ૮

કૂટ શાલ્મલી વૃક્ષના વનમાં ૮

૩૪ ચકવર્તી વિજયમાં ઋષભકૂટ ૩૪

ભૂમિ પર કૂટ સંખ્યા કુલ = ૫૮

મહાવિદેહ પૂર્વ પશ્ચિમના એક લાખ યોજન :-

મેઢ	=	૧૦,૦૦૦ યોજન
બે ભદ્રશાલ વન	૨૨૦૦૦ + ૨૨૦૦૦ =	૪૪,૦૦૦ યોજન
૧૬ વિજય	૨૨૧૨ $\frac{૩}{૪}$ × ૧૬ =	૩૫,૪૦૪ યોજન
૮ વક્ષસ્કાર	૫૦૦ × ૮ =	૪,૦૦૦ યોજન
૬ અંતર નદી	૧૨૫ × ૬ =	૭૫૦ યોજન
૨ સીતાસીતોદા મુખવન	૨૮૨૩ × ૨ =	૫,૬૪૬ યોજન
	કુલ =	૧,૦૦,૦૦૦ યોજન

નોંધ :- જગતી એ મકાનની ભીંત સમાન છે. અર્થાત્ મકાનનું ક્ષેત્ર જે જમીનનું હોય તેમાંજ એક ફૂટ કે બે ફૂટની દિવાલનું ક્ષેત્ર સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. આ રીતે જમ્બૂદ્વીપની ૧૨ યોજનની પહોળાઈ વાળી જગતી પણ તેના કિનારે-છેડા ઉપર આવેલ જમ્બૂદ્વીપના એક લાખ યોજન ક્ષેત્ર સીમામાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે. જે સીતામુખ વન, વર્ષધર પર્વત, તેમજ ક્ષેત્રોની સીમામાં સંલગ્ન સમજવું જોઈએ.

પ્રશ્ન-૨૦ : જમ્બૂદ્વીપના સિદ્ધાયતન કુલ કેટલા કહેલા છે અને આ શબ્દની સાર્થકતા કઈ રીતે થઈ શકે છે અર્થાત્ સિદ્ધાયતન એટલે આ સિદ્ધોનું ઘર કેવી રીતે હોઈ શકે ? કેમ કે સિદ્ધોનું ઘર તો સિદ્ધશિલા છે ?

ઉત્તર- ૬ વર્ષધર, ૧૬ વક્ષસ્કાર, ૪ ગજદંતા, ૩૪ વૈતાઢ્ય, મેઢના ૪ વનોના ૧૬, મેઢની ચૂલિકા ઉપર-૧, બે વૃક્ષો ઉપર બે આમ આ કુલ ૭૮ સિદ્ધાયતન કહેવામાં આવેલ છે.

નોંધ :- મેઢના પંડક વનનો પાઠ જોતા સમજાય છે કે ભવનને કાલાંતરે સિદ્ધાયતન કહેવાની દરેક જગ્યાએ કોશિશ કરવામાં આવેલ છે. કેમ કે સિદ્ધાયતન કોનું હોઈ શકે ? કોઈ પણ સિદ્ધ તો સાદિ અનંત છે અને આ સિદ્ધાયતન તો અનાદિના છે. તો પછી તેમાં પ્રતિમા કોની હોઈ શકે ? પ્રતિમા તો કોઈ સાદિ વ્યક્તિની હોઈ શકે છે. તો અનાદિ પ્રતિમાઓ અને સિદ્ધાયતન હોવાની કોઈપણ સાર્થકતા તેમજ સંગતતા થઈ શકતી નથી. તે કોઈ મનુષ્ય કે મનુષ્યના આત્માની પ્રતિમા નથી તો વ્યક્તિત્વ વિનાની પ્રતિમા કેવી અને કોની અર્થાત્ અસ્તિત્વ વિનાની આકાશ કુસુમવત(આકાશના ફૂલ જેવી) અશક્ય લાગે છે. આ પ્રકારે વિના વ્યક્તિત્વની પ્રતિમા અથવા જિનાલય હોવાનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. તેથી એવું પ્રતીત થાય

છે કે આ શાશ્વત સ્થાનોના તે જિનાલયો અને પ્રતિમાઓનું કોઈ પ્રયોજન નથી. જેનાથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે મધ્યકાળમાં કોઈના દ્વારા આવા પાઠોની કલ્પના કરીને અહીં તહીં જોડી દેવામાં આવ્યા.

આ પ્રસંગમાં નમોત્યુંણના પાઠની પ્રાચીન પ્રતિઓમાં ભેદ મળવો, ઉપાસકદશા તેમજ વ્યવહારસૂત્રના ચૈત્ય પાઠમાં પ્રતિભેદ મળવો, રાયપસેણીય સૂત્રમાં દેવલોકગત સિદ્ધાયતનમાં વર્તમાન ચોવીસીના પ્રથમ તીર્થકર અને અંતિમ તીર્થકરના નામ મલવા, પ્રત્યેક સામાનિક આદિ દેવોને, સુધર્મા સભાઓની નજીક સિદ્ધાયતનોમાં ૧૦૮ પ્રતિમાઓનું હોવું. (આ ૧૦૮ પ્રતિમાઓ કઈ વ્યક્તિની છે. જેને જિન નામ દેવામાં આવે અને દેવ તેની પૂજા કરે, અહિં એકનું પણ નામ કહેવામાં આવેલ નથી. તો પછી નામ વગરના જિન ક્યારે અને ક્યાં થયા હતા ?). જમ્બૂદ્વીપ અને કૂટશાલ્મલી વૃક્ષની શાખાઓ અને તેની વચ્ચેમાં સિદ્ધાયતન અને તેની ચારે તરફ માલિક દેવના ભવનો હોવા, મેઢ ચૂલિકા ઉપર સિદ્ધાયતન કહેવું, અને તે પાઠમાં જ ક્યાંક ભવન શબ્દનો ઉપયોગ હોવો વિગેરે અનેક પ્રમાણ આ અનુમાનના સહયોગી છે. વિશેષ જાણકરી માટે જૈનાગમ નવનીત ભાગ-૮ માં ઐતિહાસિક સંવાદ પરિશિષ્ટનું અધ્યયન કરવું જોઈએ તથા આ પુસ્તકનું આગળ આવેલું પરિશિષ્ટ જુઓ.

બંને વૃક્ષોના વનોમાં, દિશાઓમાં ભવનો અને વિદિશાઓમાં પુષ્કરિણીઓ છે. જ્યારે મેઢના ચારેય વનના વર્ણનમાં પણ આવાજ ભવનો, પુષ્કરિણીઓ કૂટો-વાળા છે તો પછી ત્યાં સિદ્ધાયતન કેવી રીતે હોઈ શકે ? જે પંડકવનના સંક્ષિપ્ત પાઠમાં ભવન રૂપમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

ભવન બધી જગ્યાએ લંબાઈથી અર્ધી પહોળાઈવાળા કહેલ છે. એટલે તે લાંબા અને ચુત્કોણ હોય છે. જ્યારે સિદ્ધાયતન અન્ય સૂત્રોમાં અને આ સૂત્રમાં વર્ષધર પર્વત આદિ બધા પર્વતો પર ગોળ કહેલ છે. તો પણ ભદ્રશાલ આદિ ચારેય વનોમાં ચૌખૂણ છે, જમ્બૂવૃક્ષના પ્રકરણમાં પણ ચૌખૂણ છે. આનાથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે વાસ્તવમાં આ ભવન છે તેને જ પાઠ પરિવર્તન કરી સિદ્ધાયતન કહી દેવામાં આવ્યું. જ્યારે તેની લંબાઈ પહોળાઈનું વર્ણન ભવન હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. જે પંડકવનના સંક્ષિપ્ત પાઠથી પણ પૂર્તિ મળે છે.

આ રીતે એ પ્રમાણિત થાય છે કે ક્યાંક ગોળાકાર કૂટોને સિદ્ધાયતન બનાવી દેવામાં આવ્યા અને ક્યાંક લાંબા ચૌખૂણ ભવનોને પણ સિદ્ધાયતન બનાવી દેવામાં

આવ્યા. ક્યાંક વગર માલિકના નવા કૂટો કરી દેવામાં આવ્યાં છે. તેથી સિદ્ધાયતન સંબંધી આ સૂત્રમાં આવેલા બધા પાઠ પ્રક્ષિપ્તિકરણની (પાછળથી ઉમેરેલા) વિકૃતિથી સૂત્રમાં પ્રવિષ્ટ છે. એવો ફલિતાર્થ નીકળે છે.

પ્રશ્ન-૨૧ : જમ્બૂદ્વીપમાં પુષ્કરિણીઓ અને દેવોના ભવન-પ્રાસાદ કેટલા છે ?

ઉત્તર- ભવન પ્રાસાદ :-

૬ દ્રહોમાં	=	૭,૦૧,૬૮૦
૧૦ દ્રહોમાં	=	૫,૦૧,૨૦૦
૩૪×૩ = ૧૦૨ તીર્થોમાં	=	૧૦૨
૩૪ × ૨ = ૬૮ નદીઓના કુંડોની મધ્યમાં	=	૬૮
૧૪ + ૧૨ = ૨૬ નદીઓના કુંડોમાં	=	૨૬
૪૬૭ પર્વતીય કૂટો પર ૪૬૭-૬૦	=	૪૦૭
બે વૃક્ષોની શાખાઓ પર ૪ × ૨	=	૮
બે વૃક્ષોના વનોમાં ભવન ૪ × ૨	=	૮
બે વૃક્ષોના વનોમાં પુષ્કરિણીઓમાં ૪ × ૨	=	૮
મેઢના ચાર વનોમાં પુષ્કરિણીઓમાં ૪ × ૪	=	૧૬
મેઢના બે વનોમાં ૧૭ કૂટો પર	=	૧૭
બે વૃક્ષોના આઠ આઠ કૂટો પર	=	૧૬
૩૪ ઋષભ કૂટો પર	=	૩૪

કુલ = ૧૨,૦૩,૫૯૦

પુષ્કરણીઓ :-

$$\text{બે વૃક્ષોના વનોમાં } ૧૬ \times ૨ = ૩૨$$

$$\text{મેઢના ચાર વનોમાં } ૧૬ \times ૪ = ૬૪$$

$$\text{કુલ } = ૯૬$$

નોંધ :- સિદ્ધાયતનોના પાઠોને પ્રક્ષિપ્ત માનવાથી કૂટોની સંખ્યા અને ભવનોની સંખ્યામાં પણ વધતું ઓછું થઈ જાશે. કેમ કે સિદ્ધાયતન નામના કૂટનું અસ્તિત્વ જ ન રહે તેમજ ક્યાંક સિદ્ધાયતનને ભવનની ગણતરીમાં લેવામાં આવશે.

* વક્ષસ્કાર-૫ *

પ્રશ્ન-૧ : આ વક્ષસ્કારમાં કયા વિષયોનું વર્ણન છે ?

ઉત્તર- ૧૫ કર્મભૂમિના ક્ષેત્રમાં કોઈક જગ્યાએ કોઈક સમયે તીર્થંકર ભગવાનનો જન્મ થાય છે. ત્યારે ૫૬ દિશાકુમારી દેવીઓ અને શકેન્દ્ર આદિ ૬૪ ઈન્દ્રો ભગવાનના જન્મ સમયની વિધિઓ અને મેઢ પર્વત ઉપર જન્મ અભિષેક, મહોત્સવ કરે છે. આ સંપૂર્ણ વર્ણનને આ વક્ષસ્કારમાં વિગતવાર વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવેલ છે.

પ્રશ્ન-૨ : ૫૬ દિશાકુમારી દેવીઓ દ્વારા ભગવાનના જન્મ સંબંધી કાર્યક્રમ (વિધિઓ) કયા પ્રકારે કરવામાં આવે છે ?

ઉત્તર- તીર્થંકરનો જન્મ થાય એટલે અઘોલોકમાં રહેતી આઠ દિશાકુમારીઓને અંગસ્ફુરણા થાય છે અને તેઓ મનુષ્ય લોકમાં જે નગરમાં તીર્થંકરનો જન્મ થયો હોય ત્યાં આવે છે. તેની સાથે ચાર મહત્તરિકાઓ(ખાસ દાસી જેવી), ચાર હજાર સામાન્ય દેવો તેમજ અનેક દેવ-દેવીઓ સેંકડો થાંભલાવાળા વિમાનમાં આવે છે. વિમાન આકાશમાં રાખી, તીર્થંકરની જન્મભૂમિના ભવનને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરે છે અને પછી ઉત્તર પૂર્વ વિભાગમાં યોગ્ય જગ્યાએ વિમાનને ઉતારે છે. આ વિમાન જમીનથી ૪ આંગળ ઊંચુ રહે છે.

વિમાનમાંથી ઉતરીને બધા દેવ-દેવી શોભાયાત્રા રૂપે તીર્થંકરના જન્મ ભવનની પાસે આવે છે. દિશાકુમારીઓ અંદર આવીને તીર્થંકરની માતાને પોતાના મસ્તક ઉપર અંજલિ કરી આવર્તન સાથે પ્રણામ કરે છે. રત્નકુચિણી આદિ ઉત્તમ શબ્દોથી સંબોધન કરી તેને સન્માનિત કરે છે. માતાને ધન્યવાદ, પુણ્યવાદ તેમજ કૃતાર્થવાદ દઈને પોતાનો પરિચય આપે છે અને આવવાનું કારણ કહે છે. તેમજ માતાને સમજાવે છે કે હે માતા આપ ભયભીત થશો નહીં. ત્યાર પછી તે ભવનની આસપાસના એક યોજન જેટલા ભાગની અને નગરની સફાઈ કરે છે. જે કંઈ ગંદકી, કચરો વિગેરે હોય તેને પૂર્ણ રીતે દૂર કરી ફરી પાછા માતા પાસે આવી, યોગ્ય રીતે દૂરની જગ્યા ઉપર રહીને ગીતો ગાતા-ગાતા સમય પસાર કરે છે.

(૨) ઉર્ધ્વ લોકમાં મેઢ પર્વતના નંદન વનમાં ૮ ફૂટો પર રેહવાવાળી ઉર્ધ્વલોકમાં રહેતી આઠ દિશાકુમારીઓ પણ આવે છે અને પૂર્વવત્ વર્ણન મુજબ યથાયોગ્ય વિધિ કરે છે. આ દેવીઓ નગરમાં પુષ્પવૃષ્ટિ કરી વાતાવરણને સુગંધિત બનાવે છે અને નગરને દેવોને આવવા યોગ્ય બનાવી તીર્થંકરની માતા પાસે આવે છે.

(૩) ઢ્યક દ્વીપમાં મધ્યવર્તી સ્થાનમાં રહેલા ઢ્યક પર્વતની પૂર્વ દિશાઓમાંથી ૮ દિશાકુમારીઓ પણ આવે છે અને અગાઉના વર્ણનની જેમ વિધિ કરે છે અને હાથમાં દર્પણ રાખી પૂર્વ દિશામાં ઉભી રહી જાય છે. આ જ રીતે ઢ્યક દ્વીપની દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં રહેનારી ૮-૮ દિશાકુમારી પણ આવે છે અને માતાને વંદન નમસ્કાર કરી કમશ: પંખા, ઝારી(સુરાઈ), તેમજ ચામર હાથમાં લઈને પોત-પોતાની દિશામાં ઉભી રહી જાય છે. તે જ રીતે ઢ્યક પર્વતની ચાર વિદિશાઓમાંથી પણ એક-એક એમ ચાર દેવીઓ, ઉપરની વિધિ પતાવી ચારેય વિદિશાઓમાં દીપક લઈને ઉભી રહી જાય છે.

(૪) ઢ્યક પર્વતની મધ્યમાં રહેતી ચાર દિશાકુમારીઓ આવે છે અને ઉપરોક્ત વિધિ કરીને તીર્થંકરની માતા પાસે આવે છે અને તીર્થંકરની નાભિનાળને ચાર આંગળ રાખીને બાકીની નાળ કાપે છે. આ કાપેલી નાળને યોગ્ય જગ્યાએ ખાડો ખોદી તેમાં દાટી દે છે. ખાડાને રત્નોથી પુરીને તેના ઉપર ચબુતરો બનાવે છે અને તેની ત્રણ દિશાઓમાં કદલીગૃહની રચના કરી ત્રણેયમાં એક એક ચોખંડુ બનાવે છે. પ્રત્યેક ચોખંડામાં એક સિંહાસન બનાવે છે.

પછી તીર્થંકરની માતા પાસે આવીને તીર્થંકરને હાથમાં ગ્રહણ કરે છે અને તીર્થંકરની માતાના હાથ પકડી દક્ષિણી કદલીગૃહમાં લાવે છે. બંનેને સિંહાસન ઉપર બેસાડી તેલ આદિથી અભ્યંગન-માલિશ કરે છે. ત્યાર પછી ઉબટન-તેલ મર્દન કરી પૂર્વી કદલી ગૃહના ચોખંડામાં લાવે છે અને ત્યાં સ્નાન વિધિ પતાવીને ઉત્તરી કલદી ગૃહના ચોખંડામાં લાવે છે. ત્યાં ચુલ્લહિમ પર્વતથી મંગાવેલ ચંદનથી હવન કરે છે. પછી તે હવનની રાખની રક્ષા પોટલી બનાવી તે તીર્થંકર અને તેની માતાને ડાકણ, શાકણ, નજર આદિ દોષોથી રક્ષા કરવાના હેતુથી એ રક્ષા પોટલી બાંધે છે. પછી બે મણિરત્નના પથ્થરોને એક બીજા સાથે અથડાવી ભગવાનના કાન પાસે અવાજ કરી પોતા તરફ ભગવાનનું ધ્યાન દોરે છે અને દીર્ઘાયુ થવાના આશીર્વાદ આપે છે.

પછી ફરી મૂળ સ્થાને લાવી માતાને સુવડાવી દે છે અને તેની પાસે તીર્થંકર ભગવાનને સુવડાવે છે. આ બધા કાર્યોમાં દેવ-દેવીઓ ભાગ લે છે અને ગાવા-બજાવવાનું કાર્ય કરે છે. ભગવાનને સુવડાવવાનું કામ કરી આ બધી છપ્પન દિશાકુમારીઓ મળીને ત્યાં જ રહી જાય છે અને મંગળ ગીતો ગાય છે.

પ્રશ્ન-૩ : ૬૪ ઈન્દ્રોનું દેવલોકમાંથી આવવું અને તીર્થંકર ભગવાનનો જન્મભિષેક કયા પ્રકારે થાય છે ?

ઉત્તર- શકેન્દ્રનું આસન ચલાયમાન થવા પર જ્ઞાનનો ઉપયોગ્ય મૂકી, તીર્થંકર ભગવાનનો જન્મ થયાની જાણકારી મેળવે છે. સિંહાસન ઉપરથી ઉતરી મુખે ઉત્તરાસંગ કરી, ડાબો ઘુંટણ ઊંચો કરી, ત્રણ વખત મસ્તકને નમાવીને વંદન કરે છે. પછી સિદ્ધોને નમોત્યુષાં દઈને, તીર્થંકર ભગવાનને નમોત્યુષાંના પાઠથી સ્તુતિ કરતાં વંદન કરે છે. ફરી પાછા સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થઈ પાયદળ સેનાના અધિપતિ હરિણેગમેષી દેવ પાસે સુઘોષા ઘંટ વગડાવે છે અને બધા દેવોને તીર્થંકરના જન્મ મહોત્સવમાં જવાની સૂચના અપાવે છે. વિલંબ કર્યા વગર દેવો ઉપસ્થિત થાય છે. પાલક વિમાનના અધિપતિ દેવ શકેન્દ્રની આજ્ઞા અનુસાર વિમાનને સજ્જ કરી તૈયાર કરે છે. આ રીતે બધા દેવો વિલંબ વિના પ્રસ્થાન કરે છે. નંદીશ્વર દ્વીપના દક્ષિણ-પૂર્વી રતિકર પર્વત(ઉપપાત પર્વત) પર આવીને વિમાનનું સંકુચન કરી તીર્થંકરની જન્મ નગરીમાં આવે છે. અધોલોકની દિશાકુમારીઓની જેમ માતાને ભયભીત ન થવાનું સૂચન કરીને વંદન નમસ્કાર કરે છે.

શકેન્દ્રના પાંચ સ્વરૂપ :- ત્યાર પછી માતાને નિદ્રાધીન કરી દેવામાં આવે છે અને તીર્થંકર ભગવાન જેવા જ રૂપની વિકુર્ણા કરે છે અને માતાની પાસે એ વિકુર્વિત કરેલા રૂપને રાખી દે છે. શકેન્દ્ર પોતે પોતાના પાંચ સ્વરૂપની વિકુર્વણા કરે છે. એક રૂપમાં તીર્થંકરના બાળ સ્વરૂપને પોતાની હથેલીમાં લે છે. એક રૂપથી ભગવાનના માથે છત્ર ધરે છે. બે રૂપથી ભગવાનની બંને બાજું ચામર ઢાળે છે. તેમજ એક રૂપથી વજ્ર હાથમાં લઈ આગળ ચાલે છે. આ રીતે બધા દેવ-દેવીઓની સાથે આ શકેન્દ્ર મેઢ પર્વતના પંડકવનમાં પહોંચી જાય છે. ત્યાં પહોંચીને દક્ષિણી અભિષેક શિલા ઉપરના સિંહાસન પર તીર્થંકરને લઈને બેસી જાય છે.

બધા ઈન્દ્રો મેઢ પર્વત ઉપર :- આ જ ક્રમથી બીજા દેવલોકથી ૧૨ મા દેવલોક સુધીના ઈન્દ્ર, ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષીના ઈન્દ્ર જન્મનગરીમાં જવાને બદલે સીધા મેઢ પર્વત ઉપર પહોંચી જાય છે. તીર્થંકર ભગવાનને વંદન નમસ્કાર કરી પર્યુપાસના કરે છે.

અચ્યુતેન્દ્ર દ્વારા અભિષેક પ્રારંભ :- બારમા દેવલોકના અચ્યુતેન્દ્ર પોતાના આભિયોગિક દેવોને અભિષેકની સામગ્રી લાવવાનો આદેશ આપે છે. તે દેવ કળશ, કડછા, છાબડી, રત્નના કરંડિયા વિગેરે હજારો વિકુર્વિત કરે છે. ખીરોદ સમુદ્ર, માગધ આદિ તીર્થ, પર્વત, ક્ષેત્રો, નદી, દ્રહ આદિ સ્થળોએથી ક્યાંકથી જળ, ક્યાંકથી જળ તેમજ પુષ્પો, ક્યાંકથી જળ તેમજ માટી વિગેરે પવિત્ર અભિષેક સામગ્રી આ અઢી દ્વીપના ઉપરોક્ત બધા ક્ષેત્રોમાં જઈને ત્યાંથી લઈને મેઢપર્વત

ઉપર અચ્યુતેન્દ્ર પાસે પહોંચે છે. ત્યાર પછી અચ્યુતેન્દ્ર આ પવિત્ર સામગ્રીથી તીર્થંકર ભગવાનનો અભિષેક કરે છે, માથા પાસે અંજલિ કરી નમન કરીને ભગવાનનો જય જયકાર કરે છે. ત્યાર પછી ભગવાનના શરીરને નરમ રૂંધવાળા વસ્ત્રથી લુછીને, ગોશીષ ચંદન આદિનો લેપ કરે છે. ત્યાર પછી વસ્ત્રની જોડ પહેરાવે છે; અલંકારોથી વિભૂષિત કરે છે. ત્યારપછી ભગવાનની સન્મુખ ચોખ્ખાનો મંગલ-સાથિયો પૂરે છે, અષ્ટ મંગલ કરે છે, પુષ્પ તેમજ રત્ન આદિની ભેટ પ્રભુને ધરે છે. આ બધાથી ભગવાનના ઘુંટણ સુધીનો ઢગલો થઈ જાય છે. ત્યાર પછી ૧૦૮ શ્લોકોથી ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં, અનેક ગુણો, ઉપમાઓથી સત્કાર, સન્માન કરી સ્તુતિ ભક્તિ કરી, વંદન નમસ્કાર કરી, યોગ્ય સ્થાને ઉભા રહી પર્યુપાસના કરે છે.

બાકીના ઈન્દ્રો દ્વારા અભિષેક :- આ રીતે ૬૩ ઈન્દ્રો જ અભિષેક કરે છે. છેલ્લે ઈશાનેન્દ્ર પાંચ રૂપ બનાવીને ભગવાનને હાથમાં લઈ બેસે છે ત્યારે શકેન્દ્ર ઉપરોક્ત વિધિથી તીર્થંકર ભગવાનનો જન્માભિષેક કરે છે. વિશેષતા એ છે કે તે ચાર સફેદ બળદો વિકુર્વિત કરે છે. તેના આઠ શિંગડાઓમાંથી જળધારા વહાવીને એક સાથે, એક ધારે ભગવાનનાં માથા ઉપર અભિષેક કરે છે.

સમારોહ સમાપન, શકેન્દ્ર જન્મ નગરીમાં :- આ રીતે સંપૂર્ણ અભિષેક વિધિ પતાવીને શકેન્દ્ર પહેલાની રીતે ભગવાનને લઈને જન્મ નગરીમાં આવે છે. ભગવાનને માતા પાસે સુવડાવીને વિકુર્વિત બાળકના રૂપને સમેટીને માતાની નિંદ્રાને દૂર કરે છે. વસ્ત્ર યુગલ અને કુંડલ ભગવાનના ઓશિકા પાસે રાખી દે છે. સુંદર રત્નોનું એક જુમ્મર ભગવાનની દ્રષ્ટિ પડે એ રીતે છત્ર ઉપર લટકાવી દે છે. વૈશ્રમણ દેવ દ્વારા ૩૨ કરોડ સોનામહોર ભંડારમાં રખાવી દે છે. અન્ય પણ અનેક વસ્તુઓ ૩૨-૩૨ ની સંખ્યામાં રખાવી દે છે. ત્યાર પછી નગરમાં ઘોષણા કરાવે છે કે કોઈપણ, દેવ, દાનવ(માનવ), તીર્થંકર ભગવાન તેમજ તેમની માતાની કોઈ અશુભ ચિંતવના મનથી પણ કરશે તો તેના માથાના ૧૦૦ ટુકડા કરી નાખવામાં આવશે. ત્યાર પછી બધા દેવ નંદીશ્વર દ્વીપમાં મહોત્સવ મનાવીને પોત પોતાના સ્થાને દેવલોકમાં પહોંચી જાય છે.

પ્રશ્ન-૪ : છપ્પન દિશાકુમારી, ૬૪ ઈન્દ્રો, યાન, વિમાન આદિની સંખ્યા કેવી રીતે છે ?

ઉત્તર- ૫૬ દિશાકુમારીઓ- ૮ નીચેના લોકની, ૮ મેઢ પર્વતના નંદનવનની ૮ × ૪ = ૩૨ ઢચક પર્વતની ચાર દિશાઓમાંથી, ચાર વિદિશાઓ અને ચાર

મધ્યવર્તી ભાગની એમ ૮ + ૮ + ૩૨ + ૪ + ૪ = ૫૬ દિશાકુમારીઓ ભવન-પતિના દિશાકુમાર જાતિની ઋદ્ધિવાન દેવીઓ છે.

આઠ નીચેના લોકની કહેલી દેવીઓના નામ, ગજદંતાકાર વક્ષસ્કારના કૂટોની ચાર દેવીઓના નામ સાથે મળતા આવે છે અને ચાર નામ મળતા નથી આવતા. તેની અપેક્ષાએ આ આઠ દેવીઓને ક્યારેક ગજદંતા પર નિવાસ કરનારી દેવીઓ પણ કહેવામાં આવે છે. તથ્ય એ છે કે મૂળપાઠમાં નીચે લોકવાસિની કહેલ છે અને ગજદંતાકાર વક્ષસ્કારના વર્ણનમાં ક્યાંય મૂળપાઠમાં દિશાકુમારીઓ હોવાનું કોઈ સંકેત મળતો નથી. માત્ર ચાર નામ સરખા હોવા માત્રથી કોઈ કલ્પના કરવામાં આવી છે.

૬૪ ઈન્દ્ર :- ૧૦ ભવનપતિના ઉત્તરના ૧૦ અને દક્ષિણના ૧૦ = ૨૦ ઈન્દ્ર છે. ભૂત, પિશાચ આદિ આઠ, આણપન્ની આદિ આઠ એમ ૧૬ જાતના વ્યંતરદેવ ઉત્તર-દક્ષિણના ગણતા ૩૨ ઈન્દ્ર છે. જ્યોતિષીના ૨, વૈમાનિકના ૮ તે આઠ દેવલોકના, ઉપરાંત ૯મા ૧૦ દેવલોકના એક અને ૧૧ મા ૧૨ માના એક ઈન્દ્ર મળીને વૈમાનિકના ૧૦ ઈન્દ્રો. આરીતે ૨૦ + ૩૨ + ૨ + ૧૦ = ૬૪ ઈન્દ્ર થાય.

ઈન્દ્રના ઘંટ :- વૈમાનિક દેવોના ઈન્દ્રના વિમાનમાં જે ઘંટ હોય તેમા, પહેલા, ત્રીજા, પાંચમા, સાતમા અને નવમા દેવલોકના વિમાનમાં જે ઘંટ હોય છે તેને સુધોષા ઘંટ કહે છે અને તેના સેનાપતિ દેવને હરિણેગમેસી દેવ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ દેવોનો દેવલોકમાંથી તિરછા લોકમાં આવવાનો માર્ગ (નિર્યાણ માર્ગ) ઉત્તરમાંથી નીકળી દક્ષિણ પૂર્વમાં થઈ તિરછા લોકમાં રતિકર પર્વત-ઉપપાત પર્વત ઉપર આવે છે. ત્યાંથી પછી તિરછા લોકમાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાય છે.

તેવી જ રીતે બીજા, ચોથા, છઠ્ઠા, આઠમા, દશમા અને બારમા દેવલોકના વિમાનમાં રાખવામાં આવતા ઘંટને મહાઘોષ ઘંટ કહે છે. તેના સેનાપતિને લઘુપરાક્રમ સેનાપતિ કહે છે અને તેમનો નિર્યાણ માર્ગ દક્ષિણમાં ચાલી ત્યાંથી ઉત્તરમાં રતિકર પર્વત ઉપર આવે છે અને ત્યાંથી પછી તિરછા લોકમાં જાય છે.

વિમાનના નામ :- યાનવિમાન અને તેના અધિપતિ દેવના નામ ક્રમશઃ દશ ઈન્દ્રોના આ રીતે છે- (૧) પાલક (૨) પુષ્પક (૩) સોમનસ (૪) શ્રીવત્સ (૫) નંદાવર્ત (૬) કામગમ (૭) પ્રીતિગમ (૮) મનોરમ (૯) વિમલ (૧૦) સર્વતોભદ્ર.

અષ્ટમંગલ :- (૧) દર્પણ (૨) ભદ્રાસન (૩) વર્ધમાનક (૪) કલશ (૫) મત્સ્ય (૬) શ્રી વત્સ (૭) સ્વસ્તિક (૮) નંદાવર્ત. આ અષ્ટમંગલ વિમાનની સજાવટ રૂપે આગળ રાખવામાં આવે છે.

વક્ષસ્કાર-૬

પ્રશ્ન-૧ : આ વક્ષસ્કારમાં કયા કયા વિષયોનું વર્ણન છે ?

ઉત્તર- શરૂમાં જંબૂદ્વીપના ખંડ અને યોજન બે રીતે કુલ ખંડોની ગણતરી બતાવેલ છે. ત્યાર પછી પૂર્વે વક્ષસ્કારમાં વર્ણવેલ ક્ષેત્રીય વર્ણનમાંથી ક્ષેત્ર, કૂટ, તીર્થ, શ્રેણીઓ, વિજય, ગુફા, દ્રહ, નદી આદિનું સંકલન કરીને કુલ કરવાળો દર્શાવેલ છે. તે દર્શ વિષય આ પ્રકારે છે-

(૧) **ખંડ-** એક લાખ યોજન લાંબા-પહોળા જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્ર પ્રમાણ પહોળાઈવાળા ૧૯૦ ખંડ થઈ શકે છે. અર્થાત્ ૫૨૬-૬/૧૯×૧૯૦=એક લાખ થાય છે.

(૨) **યોજન-** જંબૂદ્વીપ ક્ષેત્રના એક યોજનના લાંબા પહોળા ખંડની કલ્પના કરવામાં આવે તો ૭૯૦૫૬૯૪૧૫૦, સાત અરબ, ૯૦ કરોડ, ૫૬ લાખ, ૯૪ હજાર, ૧૫૦ ખંડ થાય.

(૩) **વર્ષક્ષેત્ર-** સાત છે- ચોથા વક્ષસ્કારનો ચાર્ટ જુઓ.

(૪) **પર્વત-** આ ૨૬૯ છે. ચોથા વક્ષસ્કારનો ચાર્ટ જુઓ(પ્રશ્ન-૧૭)

(૫) **કૂટ-** આ ૪૬૭ છે. ચોથા વક્ષસ્કારનો ચાર્ટ પ્રશ્ન નં. ૧૭.

(૬) **તીર્થ-** માગધ, વરદામ અને પ્રભાસ આ ત્રણ જ તીર્થ છે અને તે ૩૨ વિજય અને ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં છે. ૩૪×૩=૧૦૨ છે, જેમાં-

ભરતક્ષેત્રના	૩ તીર્થ
ઐરવત ક્ષેત્રના	૩ તીર્થ
૩૨ વિજય દરેકના ૩ તીર્થ	૯૬ (૩૨×૩)
કુલ	૧૦૨ તીર્થ

(૭) **શ્રેણીઓ-** મહાવિદેહની ૩૨ વિજય ઉપરાંત ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્ર એમ ગણતા ૩૪ × ૨ વિદ્યાધર શ્રેણી + ૨ આભિયોગિકની શ્રેણી = ૩૪ × ૨ × ૨ = ૧૩૬ શ્રેણીઓ છે.

(૮) **વિજય, ગુફા, રાજધાની આદિ-** વિજય છે, ૩૪ રાજધાનીઓ છે, ૩૪ ઋષભ કૂટ છે. ૩૪ × ૨ = ૬૮ ગુફા છે અને ૬૮ તેના જ કૃતમાલક અને નૃતમાલક દેવ છે.

(૯) દ્રહ—૧૬ મહાદ્રહ છે. ૫ દેવકુઢ, ૫ ઉત્તરકુઢમાં ૬ વર્ષધર પર્વત પર છે. આ રીતે ૫ + ૫ + ૬ = ૧૬ દ્રહ.

(૧૦) નદી— ૬ વર્ષધર પર્વતમાંથી ૧૪ મહા નદીઓ નીકળે છે. ૩૨ વિજયમાંથી ૬૪ નદીઓ કુંડોમાંથી નીકળે છે અને ૧૨ આંતરનદીઓ પણ કુંડોમાંથી નીકળે છે. આમ કુલ ૧૪+૬૪+૧૨=૯૦ મહા નદીઓ છે.

૧૪ મહાનદીઓના નામ— (૧) ગંગા (૨) સિંધુ (૩) રક્તા (૪) રક્તવતી (૫) રોહિલા (૬) રોહિતાંશા (૭) સુવર્ણકૂલા (૮) રૂપ્યકૂલા (૯) હરિસલિલા (૧૦) હરિકાંતા (૧૧) નરકાંતા (૧૨) નારીકાંતા (૧૩) સીતા અને (૧૪) સીતોદા. આમ ક્રમશઃ ભરત, ઐરવત, હેમવય, હૈરણ્યવય, હરિવાસ, રમ્યકવાસ તેમજ મહાવિદેહની નદીઓ છે. ૬૪ નદીઓ ગંગા, સિંધુ, રક્તા, રક્તવાન આ ચારેય ૧૬-૧૬ ની સંખ્યામાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં છે. ૧૨ આંતર નદીઓના નામ, પહેલી વિજયથી ૩૨ મી વિજય સુધી આ પ્રમાણે છે— (૧) ગ્રાહાવતી (૨) દ્રહાવતી (૩) પંકાવતી (૪) તપ્તજલા (૫) મત્તજલા (૬) ઉન્મત જલા (૭) ક્ષીરોદા (૮) શીતમ્નોતા (૯) અંતરવાહિની (૧૦) ઉર્મિમાલિની (૧૧) ફેણમાલિની (૧૨) ગંભીરમાલિની.

આ બધી નદીઓનો કુલ પરિવાર, ૧૪,૫૬૦૦૦ (ચૌદ લાખ છપ્પન હજાર) છે. તેમાં ૭,૨૮,૦૦૦ નદી પૂર્વી સમુદ્રમાં મળે છે અને ૭,૨૮,૦૦૦ નદીઓ પશ્ચિમી લવણ સમુદ્રમાં મળે છે. પરિવારની અલગ-અલગ નદીઓ યોથા વક્ષસ્કારના ચાર્ટમાં આપેલ છે તે જોઈ જવું.

પ્રશ્ન-૧ : આ વક્ષસ્કારમાં કયા-કયા વિષયોનું નિરૂપણ છે ?

ઉત્તર— અહીં ચંદ્ર, સૂર્ય આદિ જ્યોતિષ મંડળ સંબંધી કેટલાક વિષયોનું સંક્ષિપ્તમાં કથન કરવામાં આવેલ છે. જમ્બૂદ્વીપ ક્ષેત્ર હોવાથી જમ્બૂદ્વીપને લગતા વિવિધ વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. તો જમ્બૂદ્વીપની ઉપર પરિભ્રમણ કરી રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર આદિને લગતી થોડી જાણકારી આપવામાં આવી છે. વિશેષ જાણકારી તો આગળના ઉપાંગ સૂત્રમાં અર્થાત્ જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ શાસ્ત્રમાં આપવામાં આવેલ છે. તે શાસ્ત્રના પ્રશ્નોત્તર પણ આ પુસ્તકમાં લેવામાં આવેલ છે. છતાં આ અધ્યાયમાં સંક્ષિપ્ત મુદાના રૂપમાં જાણકારી આપવામાં આવે છે.

(૧) જમ્બૂદ્વીપની અંતિમ સીમાથી ૧૮૦ યોજનમાં સૂર્યના ૬૫ મંડળો છે. આગળ લવણ સમુદ્રની સીમાના ૩૩૦ યોજનમાં સૂર્યના ૧૧૮ મંડળો છે. આ રીતે આપણા જમ્બૂદ્વીપના સૂર્યને ભ્રમણ કરવાના કુલ ૧૮૪ મંડળો છે. બધા દ્વીપસમુદ્રોથી અત્યંત નાના હોવાને લીધે તેમજ આ જમ્બૂદ્વીપના મેઢપર્વતને બધા સૂર્ય આદિ પરિક્રમા કરતા હોવાથી આ દ્વીપના સૂર્યના મંડળો લવણસમુદ્રની સીમાની ઉપર આવેલા છે. આગળના પ્રત્યેક દ્વીપસમુદ્રોના સૂર્યો પોતપોતાના દ્વીપ અથવા સમુદ્રની સીમામાં જ ઉપર ભ્રમણ કરે છે યા તો સ્થિર રહે છે.

(૨) સૂર્યનું પહેલું મંડળ મેઢ પર્વતથી ૪૪૮૨૦ યોજન દૂર છે અને છેલ્લું ૧૮૪ મું ૪૫૩૩૦ યોજન દૂર છે.

(૩) ચંદ્રના કુલ ૧૫ મંડળો છે. જેમાંથી પાંચ મંડળો જમ્બૂદ્વીપની સીમા ઉપર છે, બાકીના ૧૦ મંડળ લવણ સમુદ્રની સીમા ઉપર છે.

(૪) ચંદ્ર મંડળોના આયામ વિષ્કંભ, મુહૂર્ત, ગતિ, ચક્ષુસ્પર્શ :-

મંડલ	આયામ વિષ્કંભ	પરિધિ	મુહૂર્તગતિ	ચક્ષુસ્પર્શ
આભ્યંતર પહેલું	૯૯૬૪૦	૩૧૫૦૮૯	૫૦૭૩ $\frac{૭૭૪૪}{૧૩૭૨૫}$	૪૭૨૬૩ $\frac{૩૧}{૬૬}$
આભ્યંતરથી બીજું	૯૯૭૧૨ $\frac{૫૧}{૬૬}, \frac{૧}{૬}$	૩૧૫૩૧૯	૫૦૭૭ $\frac{૩૬૭૪}{૧૩૭૨૫}$	
આભ્યંતરથી ત્રીજું	૯૯૭૮૫ $\frac{૪૧}{૬૬}, \frac{૨}{૬}$	૩૧૫૫૪૯	૫૦૮૦ $\frac{૧૩૩૧૬}{૧૩૭૨૫}$	
બાહ્ય પહેલું	૧૦૦૬૬૦	૩૧૮૩૧૫	૫૧૫૨ $\frac{૬૯૯૦}{૧૩૭૨૫}$	૩૧૮૩૧
બાહ્યથી બીજું	૧૦૦૫૮૭ $\frac{૬૬}{૬૬}, \frac{૧}{૬}$	૩૧૮૦૮૫	૫૧૨૧ $\frac{૧૧૬૦}{૧૩૭૨૫}$	
બાહ્યથી ત્રીજું	૧૦૦૫૧૪ $\frac{૫૬}{૬૬}, \frac{૨}{૬}$	૩૧૭૮૫૫	૫૧૧૮ $\frac{૧૪૦૫}{૧૩૭૨૫}$	

નોંધ :- એક ચંદ્ર મંડળનું બીજા ચંદ્ર મંડળથી અંતર ૩૬ $\frac{૬૬}{૬૬}, \frac{૧}{૬}$ યોજન છે. એનાથી બે ગણો ૭૨ $\frac{૫૬}{૬૬}, \frac{૨}{૬}$ વિષ્કંભ વધે છે. આનાથી ત્રણ ગણી સાધિક પરિધિ અધિક અધિક હોય છે.

મુહૂર્ત ગતિ પ્રતિ મંડલમાં વધે છે. = $3 \frac{૯૬૫૫}{૧૩૭૨૫}$ યોજન

પ્રતિ મંડલમાં પરિધિ વધે છે. = ૨૩૦ યોજન.

(૫) નક્ષત્રના આઠ મંડલમાંથી જંબૂદ્વીપમાં બે છે અને લવણ સમુદ્રમાં છ છે.

(૬) નક્ષત્રના પહેલા મંડલોમાં મુહૂર્ત ગતિ = $૫૨૬૫ \frac{૧૮૨૬૩}{૨૧૯૬૦}$ યોજન છે.

નક્ષત્રના છેલ્લા મંડલમાં મુહૂર્ત ગતિ = $૫૩૧૯ \frac{૧૬૩૬૫}{૨૧૯૬૦}$ યોજન છે.

(૭) ચંદ્ર એક મુહૂર્તમાં મંડલ પાર કરે છે. = $\frac{૧૭૬૮}{૧૦૯૮૦૦}$ યોજન છે.

સૂર્ય એક મુહૂર્તમાં મંડલ પાર કરે છે. = $\frac{૧૮૩૦}{૧૦૯૮૦૦}$ યોજન છે.

નક્ષત્ર એક મુહૂર્તમાં મંડલ પાર કરે છે. = $\frac{૧૮૩૫}{૧૦૯૮૦૦}$ યોજન છે.

(૮) બૃહસ્પતિ મહાગ્રહ ૧૨ વર્ષોમાં બધા નક્ષત્રોની સાથે યોગ સમાપન કરે છે. શનિશ્ચર મહાગ્રહ ૩૦ વર્ષોમાં બધા નક્ષત્રોની સાથે યોગ સમાપન કરે છે.

(૯) કરણ ૧૧ હોય છે. યથા- ૧. બવ ૨. બાલવ ૩. કૌલવ ૪. સ્ત્રીવિલોચન ૫. ગરાદિ ૬. વણિજ ૭. વિષ્ટિ ૮. શકુનિ ૯. ચતુષ્પદ ૧૦. નાગ ૧૧. કિંસ્તુદન.

રાત્રિ-દિવસમાં કરણ :-

સુદી	દિવસમાં	રાત્રિમાં	વદી	દિવસમાં	રાત્રિમાં
૧	કિંસ્તુદન	બવ	૧	બાલવ	કૌલવ
૨	બાલવ	કૌલવ	૨	સ્ત્રીવિલોચન	ગરાદિ
૩	સ્ત્રીવિલોચન	ગરાદિ	૩	વણિજ	વિષ્ટિ
૪	વણિજ	વિષ્ટિ	૪	બવ	બાલવ
૫	બવ	બાલવ	૫	કૌલવ	સ્ત્રીવિલોચન
૬	કૌલવ	સ્ત્રીવિલોચન	૬	ગરાદિ	વણિજ
૭	ગરાદિ	વણિજ	૭	વિષ્ટિ	બવ
૮	વિષ્ટિ	બવ	૮	બાલવ	કૌલવ
૯	બાલવ	કૌલવ	૯	સ્ત્રીવિલોચન	ગરાદિ
૧૦	સ્ત્રીવિલોચન	ગરાદિ	૧૦	વણિજ	વિષ્ટિ
૧૧	વણિજ	વિષ્ટિ	૧૧	બવ	બાલવ
૧૨	બવ	બાલવ	૧૨	કૌલવ	સ્ત્રીવિલોચન
૧૩	કૌલવ	સ્ત્રીવિલોચન	૧૩	ગરાદિ	વણિજ
૧૪	ગરાદિ	વણિજ	૧૪	વિષ્ટિ	શકુનિ
૧૫	વિષ્ટિ	બવ	૧૫	ચતુષ્પદ	નાગ

નોંધ :- વદી ચૌદસ રાતમાં, અમાવસમાં દિવસમાં અને રાત્રિના તથા સુદી એકમમાં દિવસમાં ક્રમશઃ શકુનિ, ચતુષ્પદ, નાગ અને કિંસ્તુદન આ ચાર કરણ સ્થિર રહે છે. શેષ સાત ક્રમશઃ ચાર્ટ અનુસાર બદલતા રહે છે.

(૮) ચંદ્ર, ચંદ્ર, અભિવર્દિત, ચંદ્ર, અભિવર્દિત તેપાંચ સંવત્સરનો યુગ હોય છે. આ સંવત્સર ચંદ્રથી શરૂ થનારા હોય છે. અયન બે છે દક્ષિણાયન, ઉત્તરાયન. એમાં પ્રથમ દક્ષિણાયન હોય છે. પક્ષ બે હોય છે- કૃષ્ણ અને શુક્લ. એમાં કૃષ્ણ પક્ષ પહેલા હોય છે. એજ પ્રકારે કરણોમાં બાલવ, નક્ષત્રોમાં અભિજિત, અહોરાત્રમાં દિવસ અને મુહૂર્તમાં રૌદ્ર મુહૂર્ત એ બધાથી પહેલા હોય છે.

(૧૦) એક યુગમાં ૧૦ અયન, ૩૦ ઋતુ, ૬૦ મહિના, ૧૨૦ પક્ષ, ૧૮૩૦ દિવસ, ૫૪૯૦૦ મુહૂર્ત હોય છે.

(૧૧) નક્ષત્ર સંબંધી વર્ણન અહીં દસ દ્વારોથી છે- ૧. પ્રમદ આદિ યોગ ૨. દેવતા ૩. તારા ૪. ગોત્ર ૫. સંસ્થાન ૬. ચન્દ્ર સૂર્ય યોગ ૭. કુલ ૮. પૂનમ અમાસમાં કુલ ૯. પૂનમ અમાસના કુલોમાં મહિનાઓનો સંબંધ ૧૦. રાત્રિ-વાહક. આ દસે દ્વારોનું વર્ણન જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં જુઓ અન્ય પણ આ સાતમા વક્ષસ્કારનું વર્ણન તે સૂત્રમાં જોવું જોઈએ.

(૧૨) અષાઠ મહિનાના અંતિમ દિવસે બે પગની પોરસી છાયા થાય છે. એટલે કે પગના ઘૂંટણ પર્યંતની છાયા બે પગ જેટલી હોય છે. શ્રાવણ મહિનાના અંતિમ દિવસે બે પગ અને ચાર અંગુલ છાયા હોય છે. ત્યારે પોરસી આવે છે. આ રીતે પ્રતિ મહિના ૪ અંગુલ વધતા પોષ સુદી ૬ મહિનામાં ૨૪ અંગુલ = ૨ પગ છાયા વધી જાય છે. અર્થાત્ ૨ + ૨ = ૪ પગ જેટલી છાયા હોય છે. ત્યારે પોરસી આવે છે. આ પગના ઘૂંટણ સુધીના પગની છાયાના માપથી પોરસી જાણવાનું માપ બતાવવામાં આવેલ છે.

(૧૩) સોળ દ્વાર આ પ્રકારે છે- ૧. તારા અને સૂર્ય ચન્દ્રની અલ્પ અથવા સમ ઋદ્ધિ સ્થિતિ ૨. ચન્દ્રનો પરિવાર ૩. મેઢથી અંતર ૪. લોકાંતથી અંતર ૫. સમ-ભૂમિથી અંતર ૬. બધાથી ઉપર નીચે વગેરે ૭. વિમાનોના સંસ્થાન ૮. જ્યોતિષી દેવોની સંખ્યા ૯. વાહક દેવ ૧૦. શીઘ્ર મંદ ગતિ ૧૧. અલ્પદ્વિક મહદ્વિક ૧૨. તારાઓનું પરસ્પર અંતર ૧૩. અગ્રમહિષીઓ ૧૪. પરિષદ અને ભોગ ૧૫. આયુષ્ય ૧૬. અલ્પબહુત્વ. (આ બધા દ્વારોના વર્ણન માટે પુષ્પ ૨૮માં જોવું)

પ્રશ્ન-૨ : આખા જંબૂદ્વીપમાં એકી સાથે તીર્થંકર આદિ જઘન્ય કે ઉત્કૃષ્ટ કેટલા હોઈ શકે ?

ઉત્તર- જંબૂદ્વીપમાં તીર્થંકર વગેરેની સંખ્યા :-

નામ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	નામ	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ
તીર્થંકર	૪	૩૪	નિધિ રત્ન અસ્તિત્વ	-	૩૦૬
ચક્રવર્તી	૪	૩૦	નિધિ રત્ન ઉપભોગ	૩૬	૨૭૦
બલદેવ	૪	૩૦	પંચેન્દ્રિય રત્ન	૨૮	૨૧૦
વાસુદેવ	૪	૩૦	એકેન્દ્રિય રત્ન	૨૮	૨૧૦

પ્રશ્ન-૩ : આ સંપૂર્ણ શાસ્ત્રનો ઉપસંહાર કઈ રીતે કરવામાં આવેલ છે ?

ઉત્તર- જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજન લાંબો-પહોળો, ગોળ છે. ૩,૧૬,૨૨૭ યોજન, ૩ કોશ, ૧૨૮ ધનુષ ૧૩-૧/૨(સાડા તેર) આંગળ સાધિક એનો પરિઘ છે. એક હજાર યોજન ઉંડો છે(૨૪મી તથા ૨૫ મી વિજયની અપેક્ષા) ૯૯૦૦૦ યોજન સાધિક(મેઠ પર્વતની અપેક્ષા)ઉંચો છે. એક લાખ યોજન સાધિક સર્વાગ્ર છે.

વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિ પર્યવોની અપેક્ષા અશાશ્વત છે અને અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ સદા હતો અને સદા રહેશે એટલે કે શાશ્વત છે. આ જંબૂદ્વીપ પૃથ્વી, પાણી, જીવ તેમજ પુદ્ગલ પરિણામ રૂપ છે. બધા જીવ અહીં પાંચ સ્થાવર રૂપમાં અનંતવાર અથવા અનેકવાર ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યા છે.

આ દ્વીપમાં અનેક જંબૂવૃક્ષ છે, જંબૂવન છે, વનખંડ છે અને જંબૂ સુદર્શન નામનું શાશ્વત વૃક્ષ છે. જેની ઉપર જંબૂદ્વીપનો સ્વામી અનાદૃત દેવ રહે છે. એ કારણથી આ દ્વીપનું જંબૂદ્વીપ એ શાશ્વત નામ છે.

જૈનસિદ્ધાંત અને વર્તમાનની જાણીતી દુનિયા :- જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપિ સૂત્રમાં તેમજ જીવાભિગમ સૂત્રમાં એક જ દ્વીપનું સરળ અને પરિપૂર્ણ વર્ણન છે. તેનું જો ઉપયોગ પૂર્વક, ચિંતન સાથે અધ્યયન કરવામાં આવે તો મગજમાં આ ક્ષેત્રનો પરિપૂર્ણ નકશો અંકિત થઈ જાય છે.

દક્ષિણથી ઉત્તર અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રથી ઐરવત ક્ષેત્ર સુધી, પૂર્વથી પશ્ચિમ, સંપૂર્ણ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર તેમજ મધ્યમાં મંદર, મેઠ પર્વત આદિ નદી, પર્વત, ક્ષેત્ર, દ્રહ, કૂટ, ભવન, પુષ્કરણીયો, પ્રાસાદાવતંસક આદિ આંખોની સામે જાણે કે શ્રુત-જ્ઞાનના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન- આ શ્રુતજ્ઞાનની અંદર એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક ઉઠે છે કે વર્તમાનની જોવામાં આવતી પૃથ્વી અને સિદ્ધાંતોના જ્ઞાનમાં કહેલ પૃથ્વી સાથે સુમેળ કઈ રીતે થાય છે ? **સમાધાન-** આ માટે સમાધાન એ પ્રકારે લેવું જોઈએ કે આજના વૈજ્ઞાનિક સાધનો અને વૈજ્ઞાનિક મંતવ્યો કંઈક સીમિત છે. તેથી તે અનુસાર જ બોધ કે જાણકારી તેમજ આવ-જા થઈ શકે છે. પરંતુ જ્યાં આવજાનો અભાવ છે તેવા બાકીના સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર તો અજ્ઞાત-અજાણ્યા જ રહેવાના.

આજે આપણે દક્ષિણવર્તી ભરતક્ષેત્રના પહેલા મધ્યવર્તી ખંડની કોઈક સીમિત ભૂમિ ક્ષેત્રમાં રહીએ છીએ. લવણ સમુદ્રના પ્રવેશોલા પાણીના કિનારે છીએ. આમ ભરતક્ષેત્ર ત્રણ દિશાઓમાં લવણ સમુદ્રથી કે તેના પ્રવેશોલા પાણીથી ઘેરાયેલ છે. આ સમુદ્રીજળ સેંકડો કે હજારો માઈલ જવાથી આવી જ જાય છે. આપણી ઉત્તરની એક દિશા સમુદ્રના જળથી રહિત છે. આ દિશામાં પર્વત કે સમભૂમિ છે પરંતુ હજુ ઉત્તરમાં પણ ૯-૧૦ લાખથી કંઈક વધારે માઈલ જવાથી વૈતાહ્ય પર્વત ૨ લાખ માઈલ ઉંચો છે. હવે તેથી આટલે ઉંચે જઈ આ વૈતાહ્ય પર્વતને ઓળંગી ઉત્તરમાં આગળ જવું એ આજના માનવીની કે યાંત્રિક શક્તિની બહાર છે. જંબૂદ્વીપમાં વર્ણવેલા બધા ક્ષેત્રો, પર્વતો આદિ આ વૈતાહ્ય પર્વત પછી જ ઉત્તરમાં આવે છે. તેથી તેની જાણકારી કે પ્રત્યક્ષીકરણ થવું એ ચક્ષુગમ્ય હોવું અસંભવ જેવું રહી જાય છે.

દક્ષિણ ભારતનું પણ અપ્રત્યક્ષીકરણ શા માટે ? :- શાશ્વત ગંગા, સિંધુ નદીઓ, માગધ, વરદામ, પ્રભાસ તીર્થો, સિંધુ નદીનું ભવન તેમજ બંને ગુફાના દ્વાર તો આ ખંડમાં છે. છતાં પણ આ સ્થળોનું પ્રત્યક્ષીકરણ આજના માનવથી થઈ શકતું નથી. તેનું કારણ પણ એ છે કે (૧) કહેલા સ્થાનોનું આગમીય વર્ણન સમજીને ક્ષેત્રીય નિર્ણય કરવામાં આવતો નથી. (૨) આ સ્થળોને તથા આપણે રહીએ છીએ તે જ્ઞાત દુનિયાની વચ્ચે વિકટ પર્વત કે જળનો ભાગ થઈ ગયો હોય તો પણ ત્યાં પહોંચવું ઓછું સંભવ છે. (૩) આપણા નિવાસ સ્થાનના ક્ષેત્રથી એ ક્ષેત્રોના સ્થળનું અંતર આપણી આવવા જવાની શક્તિની બહાર હોય, ત્યાં પણ પહોંચવું સંભવ નથી.

સંભવતઃ ત્રણ તીર્થો જળના અવરોધને કારણે અગમ્ય હોવાની સ્થિતિમાં છે. તે સિવાયના બધા સ્થાન આપણા નિવાસ ક્ષેત્રથી અતિ દૂર રહેલા છે.

આપણી વર્તમાન દુનિયા, આગમિક વિનીતા નગરી, અયોધ્યા, વારાણસી, હસ્તિનાપુર આદિથી નજીકની ભૂમિ છે. તેથી આ પ્રથમ ખંડનો મધ્ય સ્થાનીય ભાગ

છે. જે ૩-૪ યોજન પ્રમાણ છે. આ સ્થાનથી શાશ્વત યોજનની અપેક્ષા માગધ તીર્થ તેમજ પ્રભાસતીર્થ ૪૮૭૪ યોજન છે. વરદામ તીર્થ ૧૧૪ યોજન છે. બંને શાશ્વત નદીઓનો નજીકનો ભાગ ૧૦૦૦ યોજન છે. ગુફાઓ ૧૨૫૦ યોજન છે. હવે એક યોજન = ૮૦૦૦ માઈલ થાય. તેથી યોજનના માઈલ આ પ્રમાણે થાય.

નામ	માઈલ	કિ.મી.
માગધ તીર્થ	૩,૮૯,૧૨,૦૦૦	૫૮૪૮૮૦૦૦
વરદામ તીર્થ	૯,૧૨,૦૦૦	૧૩૬૮૦૦૦
પ્રભાસ તીર્થ	૩,૮૯,૧૨,૦૦૦	૫૮૪૮૮૦૦૦
ગંગા સિંધુ નદી	૮૦,૦૦,૦૦૦	૧૨૦૦૦૦૦૦
બંને ગુફા	૧,૦૦,૦૦,૦૦૦	૧૫૦૦૦૦૦૦
વૈતાલ્ય પર્વત	૯,૧૨,૦૦૦	૧૩૬૮૦૦૦

વર્તમાન દેખાતી દુનિયાનો ક્ષેત્રાવબોધ- આપણી આ વર્તમાન ભ્રમણ, સંચરણ-શીલ દુનિયા વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા ૨૪૦૦૦ માઈલ સાધિક પરિઘિવાળી માનવામાં આવેલ છે. જે આગમની અપેક્ષાએ વધારેમાં વધારે ત્રણ યોજનની માત્ર છે. અથવા તો જેટલા યોજનની માનવામાં આવે છે તેનો ૮૦૦૦ વડે ભાગવાથી આગમ મુજબના ક્ષેત્રીય યોજન નીકળી જશે. તેથી ૩-૪ કે ૫-૧૦ યોજનમાં ગમે તેમ ફેરવી ફેરવીને, શોધ કરનારા આ વૈજ્ઞાનિકો ૧૧૪ કે ૧૦૦૦ અને ૧૨૫૦ યોજનની કલ્પના માટે કે જાણવા, પુઠ્ઠાપાર્થ માટે પણ તૈયાર નહીં થાય.

આ પૃથ્વી હકીકતમાં ચંદ્રની સમાન કે પ્લેટ-થાળી સમાન ચપટી ગોળ છે, દડા જેવી ગોળ નથી. આ માટે વૈજ્ઞાનિકોએ દડા જેવી ગોળ હોવાની કલ્પના કરી લીધી છે કે જે ચર્મચક્ષુથી સ્વાભાવિક રીતે થતો એક ભ્રમ માત્ર છે.

વૈજ્ઞાનિક માનસની સ્થિતિ- વૈજ્ઞાનિકોની માન્યતા અને સંશોધનોનો હજુ કોઈ અંત કે છેડો આવ્યો નથી. અર્થાત્ તેમને ભ્રમણ કરતાં બીજીપૃથ્વીનો કોઈ ભાગ મળી જાય તો તેને પણ માન્ય કરી દેશે. ઉત્તર દિશાનો છેડો પામવા માટેના પ્રયાસને તેઓ મૂર્ખતા ગણે છે અર્થાત્ ઉત્તર દિશામાં તેમને પહાડો, બર્ફીલી વિકટ ભૂમિ અને ત્યાં જતા પડતી અત્યંત મુશ્કેલી કે અવરોધો, તેમને ત્યાં જતા અટકાવે છે. બાકીની ત્રણ દિશામાં સમુદ્રનો જળવિભાગ જ છે. તેમાં આગળ ને આગળ જવામાં

તેમને હતાશા અને નિરાશાના ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે. પરિણામે આ વૈજ્ઞાનિકો પોતાએ કલ્પેલી ૨૪૦૦૦ માઈલવાળી પૃથ્વીના ઘેરાવામાં જ ફ્યા કરે છે. કારણ કે લાખો કરોડો માઈલ દૂરનું અંતર પગપાળા, વાયુયાન, વિમાન કે રોકેટ વગેરેથી પાર કેવી રીતે કરી શકાય ? આ કારણોથી લાખો કરોડો માઈલ દૂર રહેલા આ તીર્થ વગેરેનો પત્તો મેળવવો કે ત્યાં જવું અત્યંત મુશ્કેલ થઈ ગયું છે.

આથી આ શાશ્વત સ્થાનો દક્ષિણ ભરત ક્ષેત્રમાં આવેલા હોવા છતાં આપણા માટે એ સ્થાનોએ જવા આવવાનું અડચણભર્યું છે. કેમ કે જેટલી (૫-૧૦) યોજનની જાણીતી પૃથ્વી છે તેના કરતા સેંકડો ગણું ક્ષેત્ર તો ત્યાંથી આગળ જવા પર છે અને ત્યાં આગળ શાશ્વત તીર્થો છે જે આપણા માટે અજ્ઞાત રૂપ છે.

પરિણામ સાર- આ રીતે આ ભરતક્ષેત્ર જ એટલું વિશાળ છે કે તેનો પાર આપણે પામી શકીએ નહીં તો પછી એક લાખ યોજનના જંબૂદ્વીપ અથવા બીજા દ્વીપ-સમુદ્રોનો પાર પામવાની તો વાત જ થઈ શકે નહીં. આ કારણથી જ્ઞાત દુનિયાનું આ ક્ષેત્ર અને અજ્ઞાત ભરતક્ષેત્ર વચ્ચે પણ કેટલાયે ગણું અંતર છે. ત્યારે અન્ય દ્વીપ સમુદ્રોની અપેક્ષાએ તો આપણી આ જ્ઞાત દુનિયા અત્યંત નાની લાગે છે.

જ્ઞાત દુનિયાની સામે આગમ વર્ણિત દુનિયાનું સ્વરૂપ રાખીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન- આ ચર્મચક્ષુનો ભ્રમ એ વળી શું ચીજ છે ?

ઉત્તર- માનવની આંખોની કીકી (આંખનું મધ્યબિંદુ જેનાથી દ્રશ્ય અંદર જાય છે) ગોળ છે. દરેક વ્યક્તિનું પોતાનું સ્વતંત્ર દષ્ટિક્ષેત્ર મર્યાદિત હોય છે. હવે તેના દષ્ટિક્ષેત્રથી કોઈ મોટી વસ્તુ તેની સામે રાખવામાં આવે તો તેને પોતાની દષ્ટિક્ષેત્રની મર્યાદા સુધી જ ગોળાકારે જોઈ શકાશે. બાકીની વસ્તુને તે જોઈ શકશે નહીં. તેની જગ્યાએ તેને શૂન્ય રૂપ આકાશ જ દેખાશે. જે રીતે આપણે એક ઈંચના વ્યાસવાળી અને બે ઈંચ લાંબી ગોળ નળીમાંથી આંખોથી જોઈશું તો એ નળીની ગોળાઈથી જે કંઈ દેખાશે તે માત્ર તે નળીની ગોળાઈથી પ્રાપ્ત થતું ક્ષેત્ર જ નજર સમક્ષ દેખાશે અર્થાત્ એ નળીમાંથી તેની ગોળાઈ જેટલું જ જોઈ શકાશે બાકીનું દેખાશે નહીં.

પહાડો ઉપર ઉભેલા વ્યક્તિઓનું દષ્ટાંત- આ રીતે કેટલીક વ્યક્તિઓ એક પહાડી ઉપર ઉભેલ છે તેમની જોવાની શક્તિ ૫-૧૦-૧૨-૧૫ માઈલની છે. તેમાં પહેલી વ્યક્તિને ચારે બાજુ પાંચ માઈલનું ક્ષેત્ર જ દેખાશે બાકીનું ક્ષેત્ર માત્ર આકાશ કે ખાડા રૂપ ખાલી ક્ષેત્ર જ દેખાશે. તે જ સમયે બીજી વ્યક્તિ કે જે

ચારે બાજુ ૧૦ માઈલ જોઈ શકે છે તેને એ આકાશ કે ખાડો સાચી ભૂમિક્ષેત્ર રૂપે દેખી શકશે. એ જ રીતે ત્રીજી કે ચોથી વ્યક્તિ ૧૨ કે ૧૫ માઈલનું ભૂમિક્ષેત્ર ગોળાકારે ચારે બાજુ જોઈ શકાશે. હવે એ સમયે તેમને દૂરદર્શક યંત્ર આપવામાં આવે તો પાંચ માઈલનું દેખાય છે, તેવી વ્યક્તિ આગળ પચાસ માઈલનું જોઈ શકશે. તેથી હકીકતમાં પૃથ્વી તો પાંચ માઈલ કે ૧૦-૧૨-૧૫ માઈલના ઘેરાવાની તેમજ ૫૦ માઈલના ઘેરાવાની પણ નથી જ. કારણ કે પાંચ માઈલની દૃષ્ટિવાળાને ૫૦ માઈલ દેખાય છે તો વધારે જોઈ શકતી વ્યક્તિ તે યંત્રથી પણ આગળ જોઈ શકશે. તેની જગ્યાએ એક વૃદ્ધ મંદ દૃષ્ટિવાળાને પૃથ્વી એક માઈલની માત્ર દેખાશે અને ત્યાર પછી પૃથ્વીનો છેડો જ લાગશે.

આવો આપણા ચર્મચક્ષુનો ધ્રુવ સ્વભાવ છે. પોતાની દૃષ્ટિ સીમામાં આવતા પદાર્થને ચારે તરફથી ગોળ જોઈને દૃષ્ટિની સમાપ્તિ કરી દે છે. આ જ ભ્રમને વશ થઈને આજના માનવને પૃથ્વીનો છેડો દેખાય છે અને તે દડા જેવી ગોળ માનવાને તૈયાર થઈ જાય છે. આને જ ચર્મચક્ષુનો ભ્રમ કહ્યો છે.

આથી વૈજ્ઞાનિકોની શોધના મૂળમાં જ ભ્રમ ભરેલો સિદ્ધાંત હોવાને કારણે તેઓ આગળના ભૂમિભાગને શોધવામાં સફળ થતા નથી. જેમ કે પહેલેથી જ સાચું લક્ષ્ય હોય તો તેના તરફની ગતિ સાચી બની શકે. વળી જો સાચું લક્ષ્ય બાંધેલું હોય પણ તે તરફની ગતિનું સામર્થ્ય ન હોય તો પણ સફળતા મળતી નથી. જેમ કે કોઈની ચાલવાની શક્તિ એક દિવસમાં બે માઈલની હોય તો તે એક લાખ માઈલ ચાલવાનો સાચો માર્ગ જાણતો હોવા છતાં હિંમત જ ન કરે અને કોઈ તાવથી પીડાતો માણસ માર્ગ જાણતો હોવા છતાં લક્ષ્ય સાચું હોવા છતાં ૫-૧૦ પગલા પણ ચાલી શકે નહીં.

આ વૈજ્ઞાનિકો તેમની મૂળ માન્યતામાં રહેલા ભ્રમ અને સત્યની શોધમાં ચાલવામાં સામર્થ્યનો અભાવ હોવાના કારણે જૈન સિદ્ધાંતોમાં કહેલા એ ક્ષેત્રો કે સ્થળોને પામી શકતા નથી. વળી જૈન લોકો પોતાના સિદ્ધાંતોને માનનારા કે જાણનારા હોવા છતાં સામર્થ્યના અભાવથી ત્યાં સુધી પહોંચી શકતા નથી.

પ્રશ્ન— શું આ વૈજ્ઞાનિકોને એવા મૂર્ખ માની શકાય કે તેઓ ભ્રમને સમજી શકતા નથી ?

ઉત્તર— મોટા-મોટા વિદ્વાનોના મત ક્યારેક જુદા-જુદા થઈ જાય છે. તેથી આ વિદ્વાનો બધા મૂર્ખ છે તેમ કહી શકાય નહીં. એ તો દરેકની પોતપોતાની ચિંતન દૃષ્ટિ હોય છે. આજે કંઈ કેટલાયે ધર્મો પૃથ્વીને પ્લેટ-થાળી આકારે અને અતિ

વિસ્તારવાળી માને છે. જ્યારે વૈજ્ઞાનિકો પૃથ્વીને સીમીત તેમજ દડાના આકારે માને છે. તો શું આ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રણેતાઓને બધાને મૂર્ખ માનવા ? ના. આવું કથન કરવું એ વિવેકપૂર્ણ ન લાગે. તેથી તેને દૃષ્ટિભ્રમ, ચિંતન ભ્રમ વગેરે ભ્રમ શબ્દથી જ કહેવું યોગ્ય ગણાશે.

સાર— આ આપણી પૃથ્વી અતિ વિશાળ, અરબો, ખરબો માઈલની છે એટલે કે અસંખ્ય માઈલની લાંબી પહોળી અને પ્લેટ-થાળી આકારે છે. માનવ તેમજ વૈજ્ઞાનિકો પાસે સાધનશક્તિ અલ્પ છે. તેથી મેળવવાની કે જાણવાની વાત રહેતી નથી. તેમને માટે જે જાણેલી ભૂમિ છે તે આ પૃથ્વીનો અતિ અલ્પ ભાગ કે ક્ષેત્ર છે અને ચક્ષુસીમા ભ્રમથી દડા જેવી ગોળ માની રહ્યા છે. પહાડો અને સમુદ્રીજળથી અવરોધિત તેમજ અતિ દૂર હોવાથી જૈન આગમોમાં કહેલ સ્થળોને જોઈ કે જાણી શકવા તેમજ ત્યાં પહોંચવામાં અક્ષમ છે.

પરિશિષ્ટ-૨

સિદ્ધાયતનોના પ્રક્ષેપ પ્રવૃત્તિનું જ્વલંત ઉદાહરણ :- કોઈ પણ શાશ્વત સ્થાનોના માલિકદેવનું તે ક્ષેત્રમાં યોગ્ય સ્થાને નિવાસ સ્થાન હોય છે. બધા દ્રહોની અધિપતિ દેવીના, તેના ક્ષેત્રની મધ્યમાં રહેલા પદ્મ ઉપર ભવન હોય છે. ત્યાં તેનું મુખ્ય નિવાસ સ્થાન હોય છે. કૂટોના તેમજ ગોળ પર્વતોના માલિકદેવ તેના શિખર ઉપર રહેલા સ્થાનમાં રહે છે ત્યાં જ તેમના ભવન હોય છે. દ્રહોની જેમ જ શાશ્વત વૃક્ષોના માલિક દેવના ભવન તેના મધ્ય સ્થાનમાં અર્થાત્ ચારે શાખાઓની વચમાં હોવું જોઈએ. અર્થાત્ જંબૂ સુદર્શન વૃક્ષ અને સમગ્ર જંબૂદ્વીપના માલિકદેવનું નિવાસ સ્થાન પણ જંબૂ સુદર્શન વૃક્ષની ચાર શાખાઓની મધ્યમાં હોવું જોઈએ. આ રીતે કૂટ શાલ્મલી વૃક્ષના માલિકદેવનું પણ નિવાસ સ્થાન ચાર શાખાઓની મધ્યમાં હોવું જોઈએ. ગોળ પર્વતોને અનુસાર મેઢ પર્વતના અધિપતિ દેવનું સ્થાન મેઢની ચૂલિકા ઉપરના શિખર ઉપર હોવું જોઈએ.

પરંતુ સિદ્ધાયતનના પાઠના પ્રક્ષેપ (નાખવું-ઉમેરવું)ની સત્તાવાળા આ પરિવર્તન કરાવવાની ધુનમાં આ મંદરપર્વત-મેઢપર્વતના માલિક દેવનું નિવાસ સ્થાન જ ગાયબ કરી દીધું. મેઢ પર્વતના આ વિસ્તૃત વર્ણનમાં ક્યાંય પણ મેઢ પર્વતના સ્વામી અધિપતિ દેવના ભવનનું નામોનિશાન નથી. કોઈ પણ વિદ્વાન આ વાતની શોધ કરવી હોય તો કરી શકે છે.

મેઢપર્વતના ચારેય વનોની પૂર્વી આદિ ચારેય દિશાઓમાં ૧૬ સિદ્ધાયતન કહેલ છે. વિદિશાઓમાં ઈન્દ્રોના પ્રાસાદાવતંસક કહેલ છે. ભદ્રશાલવનની આઠ દિશાઓના હસ્તિકૂટો ઉપર આઠ અન્ય દેવો કહ્યા છે. નંદનવનના આઠ કૂટો ઉપર દેવીઓ છે. બલકૂટ પર બલદેવ છે. મેઢ ચૂલિકા ઉપર સિદ્ધાયતન કહી દીધું. હવે આપણે ચોકસાઈ પૂર્ણ દષ્ટિથી જોઈએ તો પણ મેઢ-મંદર પર્વતના સ્વામીદેવ માટે એક પણ સ્થાન રહેવાનું બચવા પામેલ નથી.

હકિકતમાં મેઢ પર્વતની ચૂલિકા જ તેના માલિકદેવનું નિવાસ સ્થાન આગમોમાં હતું ત્યાં આપણા આ વિદ્વાનોએ પ્રક્ષેપના નશામાં અને પરિવર્તનની સત્તાની ધુનમાં ત્યાં પણ સિદ્ધાયતન બનાવી દીધું. આ જ પ્રક્ષેપકારોની દાનતનો સ્પષ્ટ પર્દાફાસ છે.

આ રીતે આ મહારથીઓએ જંબૂદ્વીપના માલિક દેવ તેમજ જંબૂવૃક્ષના અધિપતિ દેવના વૃક્ષોમાં તેના મધ્યકેન્દ્રમાં સિદ્ધાયતન બેસાડી દીધું છે અને સમગ્ર જંબૂદ્વીપના માલિકદેવના નિવાસ સ્થાનને ક્યાંય રહેવા દીધું નથી.

જૈન સિદ્ધાંતમાં આવા પ્રક્ષેપ કરનારા, સુધારા-વધારા કરનારા પુરૂષો જેને આગમચોર કહીએ તો પણ ખોટું નથી. આવા જ્ઞાની પુઢ્ધો મધ્યકાલ યુગમાં થયા છે. જેઓએ સત્ય આગમોને પણ વિકૃતિઓથી ભરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

જૈનધર્મમાં મૂર્તિપૂજાને માનવા અને મનાવવાની મનોવૃત્તિ-

વાળાની મોહાંધ દશાનું આ કડવું ફળ છે. ધર્મી બનીને પણ આવા મહાપાપના કૃત્યો કરનારા સ્વયં તો ડૂબે અને બીજાને પણ ડૂબાડે. જિન-શાસન પામીને પણ દુર્ગતિના ભાગીદાર બન્યા હોય તેમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી.

સાર- શાશ્વત સ્થાનોમાં વર્ણિત સિદ્ધાયતન અનાવશ્યક છે તેમજ કલ્પિત છે. તેથી સિદ્ધાયતન તરીકે વર્ણવેલ કોઈ સ્થાન તો રિક્ત-ખાલી થઈ જશે. તેમજ કોઈ સ્થાન માલિક દેવના ભવનથી યુક્ત છે. જેમ કે દીર્ઘ વૈતાલ્ય, વર્ષધર, વક્ષસ્કાર આદિ પર્વતના તે સિદ્ધાયતનોના સ્થાનો રિક્તતાને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વતંત્ર કૂટ, વૃતપર્વતના શિખર, પુષ્કરણીઓના મધ્યસ્થાન, વૃક્ષોના મધ્યસ્થાન, મેઢ ચૂલિકા આદિ સ્થાનો, માલિક દેવના નિવાસ સ્થાન તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. (રિક્ત=ખાલી જગ્યા).

શાશ્વત સ્થાનોમાં કોઈ વ્યક્તિ કે સિદ્ધનો સંબંધ થઈ જ ન શકે. તેથી શાશ્વત સ્થાનોના સિદ્ધાયતન સાથે જિનાલય કે મૂર્તિ-પ્રતિમાં સાથે સંબંધ જોડવો એ વ્યર્થ પ્રયત્ન છે અને અરણ્યઢ્ઢન સમાન નિરર્થક છે.

॥ જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર સંપૂર્ણ ॥

જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર : પરિચય

પ્રશ્ન-૧ : આ સૂત્રનું વાસ્તવમાં શું નામ છે અને તે સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ શું છે ?

ઉત્તર— કાલાંતરે અંગબાહ્ય સૂત્રોની રચનાના ક્રમમાં ચૌદ પૂર્વ શાસ્ત્રોના આધારે આ જ્યોતિષગણ-રાજપ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર ની સંકલના બહુશ્રુત આચાર્યો દ્વારા કરવામાં આવી. આ સૂત્રની પ્રારંભિક ગાથાઓમાં નામ નિર્દેશ પૂર્વક વિગત આપવામાં આવી છે. તેનાથી સુસ્પષ્ટ થાય છે કે આ આગમ જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર અથવા જ્યોતિષરાજ પ્રજ્ઞપ્તિસૂત્ર નામથી બનાવવામાં આવેલ છે, રચવામાં આવેલ છે.

જ્યોતિષ મંડળના રાજા અર્થાત્ ઈન્દ્ર રૂપે ચંદ્ર અને સૂર્ય બંનેને સ્વીકારેલ છે. તેથી વ્યવહારમાં અને પરિચયમાં ક્યારેક આ સૂત્ર સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ તો ક્યારેક ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ સંજ્ઞાના નામે પ્રયુક્ત થવા લાગ્યું. કારણ કે જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય બંને સંબંધી લગભગ બધા વિષયોનું સંકલન કરવામાં આવેલ છે.

કોઈ વ્યક્તિના એક કે અનેક નામ હોય તો કાલાંતરે, ભ્રમથી તેને બે ભિન્ન વ્યક્તિ માનવામાં આવે અને ક્યારેક એવું પણ બને કે સમાન નામવાળી અલગ-અલગ વ્યક્તિઓને કાલાંતરે ભ્રમના કારણે એક જ માનવામાં આવે. આવો ભ્રમ થવો સ્વાભાવિક છે અને કેટલાયે ઐતિહાસિક તત્ત્વોમાં આવું બનવા પામેલ છે.

આ રીતે આગમ પ્રમાણિત સુસ્પષ્ટ નામવાળા જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ શાસ્ત્ર, સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ કે ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ એવા જુદા જુદા નામે પ્રચલિત થયું અને આવા પ્રચલનના પરિણામે આ સૂત્રનું સ્પષ્ટ નામ ઉપલબ્ધ હોવા છતાં ભૂલી જવામાં આવ્યું અને તેના પર્યાય રૂપે આ પ્રચલિત નામોએ પોતાનું સ્થાન પૂર્ણ રૂપે જમાવી દીધું. વળી કાલાંતરે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ અને ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ એમ બે સૂત્રો પણ માનવા આવ્યા. આ બધી પરંપરા, પ્રવાહ અને લિપિદોષના પ્રભાવે થઈ છે. હકિકતમાં આ સૂત્રની જ પ્રારંભિક ગાથાઓ પોતે જ બતાવે છે કે મારું નામ જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ છે. અહીં ક્યાંય ન તો સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ લખેલ છે કે ન તો ચંદ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ એવું નામ લખેલ છે.

જ્યારે આ આગમમાં પૂર્ણપણે સમન્વય કરીને સૂર્ય, ચંદ્ર સંબંધી બંને પ્રકારના વિષયોનું સાંગોપાંગ પ્રસ્તુતિકરણ કરવામાં આવેલ છે તો પછી એને માત્ર સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ માનીને, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિનું અલગ અસ્તિત્વ માનવું એ ભ્રમ માત્ર છે. જે કંઈ પણ આજે એક બે પાનાનો અલગ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં પણ માત્ર વિષય-પરિચયને લગતી ગાથાઓ અને એવા જ પાઠ માત્ર છે અને લગભગ ત્યાં આપેલા સૂચિત વિષયો આ સૂત્રમાં વર્ણવેલ છે. તેથી બે સૂત્રોની કલ્પના અને અસ્તિત્વ, પર્યાય નામ તેમજ તેના પ્રચલનની પરંપરાથી અને કાલવ્યાઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલો ભ્રમ માત્ર છે. તેથી આ જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ એક જ સૂત્ર પૂર્વાચાર્ય રચિત છે. તેને પછી સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ કહેવામાં આવે કે ચંદ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ. આ રીતે આ ત્રણેય નામ એક જ સૂત્રના પરિચયવાચક છે.

પ્રશ્ન-૨ : આ સૂત્રનો સામાન્ય પરિચય શું છે ?

ઉત્તર— આ સૂત્રની પહેલાના પાંચ ઉપાંગ સૂત્રોનો પરિચય પ્રશ્નોત્તર ભાગ ૬-૭-૮માં દેવામાં આવેલ છે. તે પરિચયના અનુસંધાને આ આગમ પણ અનામી બહુશ્રુતની રચના છે. અર્થાત્ લેખનકાળમાં દેવર્દિગણિના નેતૃત્વમાં તેની પણ રચના કરવામાં આવી તેમ સ્વીકારવું રહ્યું. તે સંબંધી સ્પષ્ટ મંતવ્ય, એ પાંચ ઉપાંગોના શરૂના પ્રશ્નોમાં કરી દેવામાં આવેલ છે. નંદીસૂત્રની આગમ સૂચિમાં તેનું એક મૂળભૂત નામ હોવાને બદલે પરંપરાથી પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ બે નામ ઉપલબ્ધ થાય છે, જેમાંનું એક નામ કાલિકસૂત્રની સાથે છે અને બીજું ઉત્કાલિકસૂત્રોની સાથે છે. નંદીસૂત્રની યાદીમાં આવા ૨-૪ નામ નંદીસૂત્રની રચના પછી કાલાંતરે ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષ પછી સંપાદિત થયા છે એવું તટસ્થ અનુપ્રેક્ષા-ચિંતન કરવાથી સહજ રીતે સમજી શકાય છે. ગમે તે હો, મૂળ પાઠમાં જ એક સ્પષ્ટ નામવાળું આ શાસ્ત્ર પોતાનું એક જ સ્પષ્ટ નામ ગુમાવીને બે નામોથી અથવા બે આગમોથી પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ એવું થઈ ચુક્યું છે કે આગમ પ્રમાણ હોવા છતાં તેના બે નામ છોડીને એક નામને સ્વીકારવાનું લગભગ કોઈ ઈચ્છતું નથી. કારણ કે આવી પરંપરાનો પાયો ઉંડો ઉતરી ગયેલ છે તે એટલે સુધી કે સ્થાનકવાસીના ૩૨ આગમોમાં અને મંદિરમાર્ગીના ૪૫ આગમોમાં પણ તેની બે આગમોના રૂપમાં ગણતરી થઈ છે. જે ગણના આજે પોતપોતાની પ્રતિષ્ઠા રૂપે થઈ ગયેલ છે. હવે જ્યાં શાન કે પ્રતિષ્ઠાની વાત આવે ત્યાં એક કે અનેક આગમ પ્રમાણ આપવામાં આવે તો પણ તેનું કાંઈ પરિણામ આવી શકતું નથી.

આકાર-સ્વરૂપ—આ સૂત્ર એક શ્રુતસ્કંધ રૂપ છે. તેના અધ્યયન-વિભાગોને

પાહુડ-પ્રાભૃત એવી સંજ્ઞાથી કહેવામાં આવેલ છે. તેના અધ્યયનોમાં પેટા વિભાગ પણ છે. જેને પાહુડ પાહુડ અર્થાત્ પ્રતિપ્રાભૃત કહેવામાં આવેલ છે. આ શાસ્ત્ર પૂર્ણ રૂપથી પ્રશ્નોત્તર શૈલીમાં છે. પ્રશ્નની અને ઉત્તરની એક જુદી ભાષાશૈલી રૂપે વિલક્ષણ રીતે તકાર નો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે. ભાષા તેમજ શૈલી, રચનાકારના તત્કાલીન-તે સમયના તેમના માનસ ઉપર નિર્ભર કરતી હોય છે. અનેક પ્રકારની ભાષા, શૈલી તેમજ પદ્ધતિઓના જાણકાર વિદ્વાન પણ પોતાના તે સમયના માનસ અનુસાર રચના કરતા હોય છે. તેથી આગમની ભાષા કે શૈલીથી કોઈ પણ એક પ્રકારની એકાંતિક કલ્પના કરવી જોઈએ નહીં.

આ સૂત્રમાં ૨૦ પ્રાભૃત છે. કેટલાક પ્રાભૃતમાં પ્રતિપ્રાભૃત છે. દશમા પ્રાભૃતમાં ૨૨ પ્રતિપ્રાભૃત છે ત્યાર પછીના ૧૧ થી ૨૦ સુધીમાં પ્રતિપ્રાભૃત નથી.

ગણિતનો વિષય સ્વાભાવિક રીતે જ બહુ થોડી વ્યક્તિઓને ઢચિકર હોય છે અને તેથી આ આગમનું અધ્યયન ઓછું પ્રચલિત છે. પરિણામે આ સૂત્રના અર્થ પરમાર્થને જાણવા વધારે મુશ્કેલ બની ગયેલ છે. સાથે જ આ વિષયનો પરિચય-જાણકારી ઓછી હોવાથી તથા ભાષાની વિચિત્રતાને કારણે લિપિકાળમાં ક્યાંક સ્મલનાઓ-ભૂલ હોવાની સંભાવના સ્વભાવિક છે. આવા જ કારણથી વર્તમાન યુગના સંપાદક વિદ્વાનો આ સૂત્રને વ્યવસ્થિત પ્રકાશિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોવા છતાં તેના પાઠો સંબંધી અનેક શંકા-કુશંકાઓ ઉભી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બધું હોવા છતાં તે બધી સ્મલનાઓ સુસાધ્ય છે અને તે શંકાઓનું સમાધાન પણ સંભવિત છે. જેનો અનુભવ આ પ્રશ્નોત્તર પુસ્તકમાંથી ઘણું બધું મેળવી શકાય તેમ છે. જેવા રૂપમાં આ જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ ઉપલબ્ધ છે તેમાં તેનું ૨૨૦૦ શ્લોકોનું પરિમાણ માનવામાં આવેલ છે.

સૂત્ર વિષય- આ સૂત્રનો વિષય સીમિત છે. તે છે એક જ્યોતિષ મંડળનો ગણિત વિષય તેમજ તેનો પરિચય અર્થાત્ આચાર કે ધર્મકથા અહીં નથી. આ સૂત્રમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા એમ પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષગણનું વર્ણન છે. સૂર્ય, ચંદ્રની ગતિ, ભ્રમણ મંડળ, દિન-રાત્રિમાન-દિવસરાત્રિ તેમજ તેની વૃદ્ધિ-હાનિ, પ્રકાશ ક્ષેત્ર, નક્ષત્રોના યોગ, યોગકાલ, પાંચ પ્રકારના સંવત્સર સંબંધી વિવિધ વિચારણાઓ, ચંદ્રની કળા, વૃદ્ધિ-હાનિ, રાહુ વિમાન એમ પાંચ જ્યોતિષગણની સંખ્યા, તેમજ સમભૂમિથી તેનું અંતર આદિનું સાંગોપાંગ વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. વિશેષ જાણકારી તો ક્રમિક પ્રશ્નોત્તરથી જ થઈ શકશે.

આ સૂત્રના દશમા પ્રાભૃતનો સત્તરમો પ્રતિપ્રાભૃત જૈન સમાજમાં ચર્યાનો તેમજ સંદિગ્ધતાનો વિષય બની ગયેલ છે. જે આજે નહીં પણ સેંકડો વર્ષોથી એક પ્રશ્નાર્થ ચિન્હ બની ગયેલ છે. જ્યાં આવીને પ્રત્યેક સંપાદક કે વિવેચક કાં તો વિસ્મય પામે છે અને કાં તો કલ્પનાઓમાં ઉતરી જાય છે. બાબત એ છે કે માંસ આદિ અખાદ્ય પદાર્થો વિશે પ્રેરક વાક્યોવાળા પાઠો, સૂત્રકાર કે ગણધર, બહુશ્રુત રચનાકાર રચી શકે નહીં. આ વાત લિપિકાળના સમયમાં વિકૃત બુદ્ધિવાળા માણસો દ્વારા પ્રક્ષેપ(ઉમેરેલ)કે વિકૃત રૂપે રજૂ કરવામાં આવી છે. અન્ય સૂત્રોમાં પણ આવા તત્ત્વો કોઈપણ રૂપે જોઈ શકાય છે. જૈન શાસ્ત્રોના નિર્માણ કરનારા બહુશ્રુત આવા ભ્રમ ઉભા કરે તેવા શબ્દપ્રયોગ, પ્રેરણાત્મક વાક્યોના રૂપમાં કે કોઈ અન્ય અર્થના લક્ષમાં પણ કરી શકે નહીં. કારણ કે તેવું કરવું તેમના માટે યોગ્ય નથી તેમજ તેમના સંયમને પણ ઉચિત નથી.

સૂત્ર સંસ્કરણ- આ સૂત્રની ઉપરની આચાર્ય મલયગિરિની ટીકા, છપાયેલી ઉપલબ્ધ છે. નિર્ચુકિતકાર શ્રી બીજા ભદ્રબાહુ સ્વામીએ પણ આ સૂત્ર ઉપર નિર્ચુકિત, વ્યાખ્યા કરેલ હતી એવા સંકેતો મળે છે. આચાર્ય ઘાસીલાલજી મહારાજ સાહેબે પણ પોતાની, બધા જ આગમોની ટીકા કરવાની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર આ સૂત્રની પણ ટીકા લખી છે જે છપાયેલી હિન્દી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત ત્રણેય ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ છે. તેમની પહેલાના આચાર્ય અમુલખત્રષ્ટિજી મ.સા. એ પણ ઉર આગમોને હિન્દી ભાષામાં અનુવાદિત કરેલા. તેમાં આ સૂત્રના અનુવાદની સાથે આવશ્યક ગણિત વિસ્તાર તેઓએ આ સૂત્રમાં કરેલ છે.

વર્તમાન યુગની આધુનિક પદ્ધતિથી આકર્ષક સંસ્કરણમાં ઉર આગમો, આગમ પ્રકાશન સમિતિ, બ્યાવરથી પણ પ્રકાશિત થયેલ છે. જે સૂત્રોના અર્થ, વિવેચન અને ટિપ્પણી વગેરેથી સુસજ્જિત છે. ઉર આગમોના આવા સર્વાંગી મુદ્રણ પૂર્ણ થઈ ચુકેલ છે અને તે જૈનસમાજ માટે એક અનુપમ ઉપલબ્ધિ છે. આ શૃંખલામાં આ સૂત્રનું સંપાદન, પૂજ્ય પં. રત્ન શ્રી કનેયાલાલજી 'કમલ' મહારાજ સાહેબે સૂત્રના અર્થ, પરમાર્થ અને ટિપ્પણીની સાથે અથાક પ્રયત્ન કરીને કરેલ છે પરંતુ કંઈક પરંપરાની મુખ્યતાને લઈને આ સૂત્ર માત્ર મૂળપાઠના રૂપમાં જ મુદ્રિત થયેલ છે. છતાં તેમાં ટિપ્પણ અને પરિશિષ્ટો દ્વારા સૂત્રનો અલ્પાંશ સ્પષ્ટ કરેલ છે.

પ્રસ્તુત સંસ્કરણ- આ બધા સંસ્કરણો, વિચારો તેમજ કલ્પનાઓને નજર સમક્ષ રાખીને યોગ્ય પ્રસંગે જરૂરી સમાધાનો આપીને અમોએ આ સંસ્કરણ પ્રશ્નોત્તર

રૂપે તૈયાર કરેલ છે અને આપ સુધી પહોંચાડવામાં આવેલ છે. જેનું મૂલ્યાંકન, પાઠક સામાન્ય સ્વાધ્યાયી હોય કે વિદ્વાન મનીષી હોય પોતે જ કરી શકશે.

પ્રાભૃત-૧ : પ્રતિપ્રાભૃત-૧

પ્રશ્ન-૧ : આ શાસ્ત્રના ૨૦ પ્રાભૃતોનો મુખ્ય વિષય શું છે તેમજ પ્રાભૃત ૧,૨,૧૦ના પ્રતિપ્રાભૃતના મુખ્ય વિષય શું છે ? તેમજ પ્રથમ પાહુડના પ્રથમ પ્રતિપાહુડના પ્રથમ સૂત્ર અને તેનો આશય શો છે ?

ઉત્તર- આ સૂત્રના પ્રારંભમાં ઉત્થાનિકા પછી ગૌતમ સ્વામીએ પૂછેલ પાંચ ગાથાઓ દ્વારા ૨૦ પ્રશ્નો કરવામાં આવેલ છે. એ ૨૦ પાહુડોનો મુખ્ય વિષય છે.

ત્યાર પછી ગાથા ૬ થી ૮માં પ્રથમ પાહુડના પ્રતિપાહુડોના મુખ્ય વિષયો સૂચિત કરવામાં આવેલ છે. પછી ગાથા ૯ થી ૧૧ સુધીમાં બીજા પાહુડના પ્રતિ-પાહુડોનો વિષય નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. ત્યાર પછીની ગાથા ૧૨ થી ૧૫ સુધી ૧૦મા પાહુડના ૨૨ પ્રતિપાહુડનો વિષય દર્શાવેલ છે અને ત્યાર પછી મૂળ પ્રથમ પાહુડના પ્રતિપાહુડનો વિષય શરૂ કરેલ છે.

તે મુજબ પ્રથમ પાહુડનો મુખ્ય વિષય છે— કેટલા મંડલોમાં, કયા પ્રકારે સૂર્યનું ગમનાગમન(આવવા જવાનું) થાય છે. ત્યાર પછી તેના પ્રથમ પ્રતિપાહુડનો વિષય છે— મુહૂર્તોની ન્યૂનાધિકતા અર્થાત્ સૂર્યમાસ, ઋતુમાસ, ચંદ્રમાસ અને નક્ષત્રમાસમાં મુહૂર્તોની સંખ્યા વધતી ઓછી થાય છે. તેને દર્શાવવા માટે પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રકારે છે— તા કહં તે વુહોવુહી મુહુતાણં આહિએતિ વએજજા ? તા, એવમેવ વુહોવુહી મુહુતાણં આહિએતિ વએજજા, તં જહા— તા સૂરમાસેણ વણ્ણરસ્સ મુહુતસએ આહિએતિ વએજજા. તા ઉઉ માસે નવ મુહુતસએ આહિએતિ વએજજા. તા ચંદ્રમાસે અદ્દ પંચાસીએ મુહુતસએ, તીસં ચ બાવદ્દી ભાગે મુહુતસસ આહિએતિ વએજજા. તાણ્ણમ્મત માસે અદ્દ અંગૂણ્ણવીસે મુહુતસએ સત્તાવીસં ચ સત્તદ્દિઠ ભાગે મુહુતસસ આહિએતિ વએજજા.

આ સૂત્રનું તાત્પર્ય—એક યુગમાં ૧૮૩૦ દિવસ × એક દિવસના મુહૂર્ત ૩૦ = ૫૪૮૦૦ મુહૂર્ત થાય. ૧ યુગમાં સૂર્યમાસ—૬૦, નક્ષત્રમાસ—૬૭, ચંદ્રમાસ—૬૨ અને ઋતુમાસ—૬૧ હોય છે. યુગના મુહૂર્તને પ્રત્યેકના યુગ માસ વડે ભાગવાથી એક-એક માસના મુહૂર્તો નીકળે છે. મૂળ પ્રશ્ન તો એ છે કે સૂર્ય આદિના પ્રત્યેક

માસમાં મુહૂર્તની હીનાધિકતા કેટલી હોય છે ? જવાબમાં નક્ષત્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર અને ઋતુમાસના મુહૂર્તની સંખ્યા દર્શાવેલ છે. તેમાં થોડીઘણી હીનાધિકતા જોવા મળે છે, એ વાત સ્પષ્ટ છે. આ પ્રશ્નનો આશય બધાનો માસિક મુહૂર્તોની સંખ્યા દર્શાવીને તેમાં થતી વધઘટ સ્પષ્ટ કરવાનો છે. સહુથી વધુ સૂર્યમાસના મુહૂર્તો છે તેનાથી ઋતુમાસના ઓછા, તેનાથી ચંદ્રમાસના ઓછા, તેનાથી નક્ષત્રમાસના ઓછા છે. આ રીતે સૌથી ઓછા નક્ષત્ર માસના મુહૂર્તો છે. સૂત્રમાં તેને લગતો પાઠ આપેલ છે. બાકીના ત્રણનો પાઠ ક્યારેક લિપિદોષથી છૂટી ગયો છે જેનાથી સૂત્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર અસ્પષ્ટ લાગે છે.

સૂત્ર અનુસાર એક સૂર્ય માસના મુહૂર્તની સંખ્યા ૮૧૫ છે. ઋતુમાસના મુહૂર્તોની સંખ્યા ૮૦૦ છે. ચંદ્રમાસના મુહૂર્તોની સંખ્યા ૮૮૫ છે અને નક્ષત્ર માસના મુહૂર્તોની સંખ્યા ૮૧૯ છે. આ રીતે બધી સંખ્યા પરસ્પર વધતી ઓછી છે પરંતુ સમાન નથી. સૂત્રનો પ્રશ્ન છે મુહૂર્તોની હીનાધિકતા કયા પ્રકારે છે ? તેનો જવાબ એ છે કે સૂર્ય આદિ ચાર માસોની મુહૂર્તોની સંખ્યામાં વધતા ઓછાપણું આવી રીતે થાય છે.

પ્રશ્ન-૨ : સૂર્યના મંડલો(ગોળાકારે ચાલવાનો માર્ગ) કેટલા છે અને તેમાં કયા પ્રકારે પરિભ્રમણ કરે છે ?

ઉત્તર- સૂર્યના ૧૮૪ મંડલો છે.(ભ્રમણ માર્ગ) પહેલું મંડલ મેઢ પર્વતની તરફ અંદરમાં છે અને છેલ્લું ૧૮૪મું મંડલ બહારની તરફ લવણ સમુદ્રની સીમા ઉપર છે. એક વર્ષમાં બે અયન હોય છે અને તે ૬-૬ મહિનાના હોય છે. સૂર્ય બહારની તરફ જતી વખતે પહેલા દિવસે બીજા મંડલની પરિક્રમા શરૂ કરે છે અને છેલ્લા ૧૮૪માં મંડલમાં ૧૮૩ દિવસે એક અયનની પરિક્રમા પૂર્ણ કરે છે. ત્યાંથી ફરી પાછો અંદર તરફ આવે છે. જેના પહેલા દિવસે ૧૮૩ મા મંડલમાં ચાલીને બરાબર ૧૮૩ દિવસે પ્રથમ મંડલમાં પરત આવે છે. ત્યારે એક વર્ષ સૂર્યના ૧૮૩+૧૮૩=૩૬૬ દિવસ પૂરા થાય છે.

આ રીતે સૂર્ય એક વર્ષમાં પહેલા અને છેલ્લા ૧૮૪મા મંડલમાં એક વાર ચાલે છે અને બાકીના બીજા મંડલથી ૧૮૩મા મંડલ સુધીમાં તે બે વાર ચાલે છે. જેનાથી ૧+(૧૮૨×૨)+૧=૩૬૬ મંડલ પરિક્રમા એક વર્ષમાં પૂર્ણ કરે છે. ૧૮૪ મા મંડલમાં એકવાર ૧૮૩ મા દિવસે ચાલે છે અને પહેલા મંડલમાં પણ એકવાર ૩૬૬ મા દિવસે ચાલે છે.

પહેલા દિવસે સૂર્ય બીજા મંડલમાં અને ૧૮૨ મા દિવસે ૧૮૩ મા

મંડલમાં તે પહેલી વખત ચાલે છે. ફરી પાછા ૧૮૪ મા દિવસે ૧૮૩ મા મંડલમાં ચાલે છે અને ૩૬૫ મા દિવસે ફરી બીજા મંડલમાં ચાલે છે. આ રીતે વચ્ચેના ૧૮૨ મંડલોમાં જતી અને આવતી વખતે બે વાર ચાલે છે અને પહેલા મંડલમાં તે અંદર આવતી વખતે એક જ વાર ચાલે છે.

આ રીતે સૂર્ય, વર્ષનો પ્રારંભ બીજા મંડલથી કરીને વર્ષના અંતે ૩૬૬ મા દિવસે પ્રથમ મંડલમાં પૂર્ણ કરે છે અને પ્રથમ અયનને અર્થાત્ ૬ ટૂંકા મહિનાને ૧૮૪ મા મંડલમાં પૂર્ણ કરે છે.

સાર :- સૂર્ય પ્રથમ અયન બીજા મંડલથી શરૂ કરીને ૧૮૪ મા મંડલમાં પૂર્ણ કરે છે અને બીજું અયન ૧૮૩ મા મંડલથી શરૂ કરીને પ્રથમ મંડલમાં પૂર્ણ કરે છે. આ રીતે પ્રત્યેક અપેક્ષાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સૂર્ય પહેલા અને છેલ્લા મંડલમાં એકવાર અને બાકીના ૧૮૨ મંડલોમાં આવતા અને જતા એમ બે વાર, એક વર્ષમાં ચાલે છે.

પ્રશ્ન-૩ : ૧૮ મુહૂર્તોનો દિવસ અને ૧૨ મુહૂર્તોની રાત્રિ વગેરે ક્યારે થાય છે ?

ઉત્તર- વર્ષનાં અંતિમ દિવસે સૂર્ય જ્યારે પ્રથમ મંડલમાં રહે છે ત્યારે તે દિવસે ૧૮ મુહૂર્તોનો સૌથી મોટો દિવસ અને ૧૨ મુહૂર્તોની સૌથી નાની રાત્રિ થાય છે. ૧૮૩ મા દિવસે સૂર્ય જ્યારે ૧૮૪ મા મંડલમાં ચાલે છે. ત્યારે ૧૨ મુહૂર્તોનો દિવસ(નાનો) અને ૧૮ મુહૂર્તોની રાત્રિ(મોટી) હોય છે. વર્ષના પહેલા દિવસે સૂર્ય બીજા મંડલમાં ચાલે છે તે દિવસે ૨/૬૧ મુહૂર્તના દિવસ નાનો થાય છે અને ૨/૬૧ ભાગની રાત્રિ મોટી થાય છે. ૧૮૩ દિવસ ચાલીને સૂર્ય ૧૮૪ મા મંડલમાં આવે ત્યારે $૨/૬૧ \times ૧૮૩ = ૬$ મુહૂર્ત દિવસ નાનો થઈ જાય અને રાત મોટી થઈ જાય છે. તેથી ૧૮૪ મા મંડલમાં રાત્રિ સૌથી મોટી અને દિવસ સૌથી નાનો હોય છે. અર્થાત્ ૧૮ મુહૂર્તોની રાત અને ૧૨ મુહૂર્તોનો દિવસ હોય છે.

૧૮૪ નો અર્ધો ભાગ ૯૨ થાય. તેથી ૯૨ મા અને ૯૩ મા મંડલમાં જ્યારે સૂર્ય ચાલતો હોય ત્યારે ૧૫ મુહૂર્તોનો દિવસ અને ૧૫ મુહૂર્તોની રાત્રિ (સરખા) થાય છે. પરંતુ ગણિત યોગથી ૧૫ મુહૂર્ત પરિપૂર્ણ ન થતા ૧૫ ૧/૬૧ મુહૂર્તનો સંયોગ આવે છે. તેથી સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પૂર્ણ ૧૫ (Exact) મુહૂર્તોનો દિવસ થતો નથી. સૂક્ષ્મ(અનુપાત ગતિ) થી ૯૨ મા મંડલમાં વચમાં- અર્ધા રસ્તે સૂર્ય હોય ત્યારે ૧૫ મુહૂર્તોનો પૂર્ણ સંયોગ થાય છે. છતાં પણ તે ૯૨ મો પૂરો દિવસ તો ૧૫ મુહૂર્ત ૧/૬૧ મુહૂર્ત વધારે થાય છે.

આ રીતે ૧ વાર મોટો દિવસ + ૧ વાર નાનો દિવસ + ૧૮૨ મધ્યમ

દિવસ બે વાર = ૩૬૬ દિવસ એક વર્ષમાં થાય છે. એટલે કે સૂર્ય વર્ષ ૧ + ૧ + ૧૮૨ $\times$ ૨ = ૩૬૬ દિવસનું હોય છે.

આ દિવસ-રાત્રિની વધ-ઘટ સૂર્યના તાપક્ષેત્રની વધ-ઘટથી હોય છે. બહાર જતી વખતે સૂર્યનો તાપ(પ્રકાશ) ક્ષેત્ર ઘટવાથી દિવસ નાનો થાય છે અને બહારથી અંદર આવતા સમયે સૂર્યનું તાપ ક્ષેત્ર વધવાથી દિવસ ક્રમશઃ મોટો થાય છે.

પ્રાભુત-૧ : પ્રતિપ્રાભુત-૨

પ્રશ્ન-૧ : જમ્બૂદ્વીપમાં બે સૂર્ય છે અને મંડલ ૧૮૪ છે તો બંને કઈ રીતે ચાલે છે ?

ઉત્તર- બંને સૂર્ય હંમેશાં અર્ધુ-અર્ધુ મંડલ ચાલે છે અને ત્યારે બંને મળીને એક મંડલ પૂરો કરે છે. બીજે દિવસે આગલા મંડલને પણ બંને મળીને પૂરું કરે છે. તે આ પ્રકારે સમજવું -

વર્ષના અંતિમ દિવસે બંને સૂર્ય પ્રથમ મંડલમાં પરિભ્રમણ કરીને છેવટે ભારતીય સૂર્ય પૂર્વમાં રહે છે અને ઐરવતીય સૂર્ય પશ્ચિમમાં રહે છે. બીજા વર્ષની શરૂમાં બંને બીજા મંડલ ઉપર ભ્રમણ કરે છે. ભારતીય સૂર્ય પૂર્વથી શરૂ કરીને દક્ષિણમાં ભ્રમણ કરીને છેવટે પશ્ચિમમાં પહોંચે છે અને ઐરવતીય સૂર્ય પશ્ચિમથી રવાના થઈ ઉત્તરમાં ભ્રમણ કરી અંતે પૂર્વમાં પહોંચે છે. આ રીતે વર્ષનાં પહેલા દિવસે ઐરવતીય સૂર્ય ઉત્તરનું અર્ધ મંડલ પાર કરે છે. ત્યારે ભારતીય સૂર્ય દક્ષિણનું અર્ધ મંડલ પાર કરે છે. વર્ષના બીજા દિવસે બંને ત્રીજા મંડલમાં ચાલે છે. ત્યારે ભારતીય સૂર્ય ઉત્તરાર્ધમાં ચાલે છે અને ઐરવતીય સૂર્ય દક્ષિણાર્ધમાં ચાલે છે. આ રીતે બંને મળીને બીજા દિવસે ત્રીજું મંડલ પૂરું કરે છે.

આ રીતે પહેલા દિવસે ભારતીય સૂર્ય દક્ષિણાર્ધમાં ચાલે છે તો ૧૮૩ મા દિવસે ૧૮૪ મા મંડલના દક્ષિણાર્ધમાં ચાલીને છેવટે પશ્ચિમમાં પહોંચે છે. ત્યારે ઐરવતીય સૂર્ય ૧૮૪ મા મંડલનો ઉત્તરાર્ધ ચાલીને અંતે પૂર્વમાં પહોંચે છે. અહીં ૬ મહિનાનું પ્રથમ અયન પૂરું થાય છે.

બીજા અયનના પ્રથમ દિવસે બંને સૂર્ય ૧૮૩ મા મંડલમાં ચાલે છે. ત્યારે જે ભારતીય સૂર્ય પશ્ચિમમાં પહોંચેલ હોય છે તે ઉત્તરાર્ધમાં ચાલે છે અને ઐરવતીય સૂર્ય જે પૂર્વમાં પહોંચેલ હોય છે તે દક્ષિણાર્ધ મંડલમાં ચાલે છે. ૧૮૩મું

મંડલ જે ઉત્તરાર્ધમા ચાલે છે તે અંતમાં પહેલા મંડલમાં પણ ઉત્તરાર્ધમાં ચાલશે. તેવી જ રીતે ૧૮૩ મું મંડલમા જે દક્ષિણાર્ધમાં ચાલે છે. તે પહેલા મંડલમાં પણ દક્ષિણાર્ધમાં ચાલશે. તેથી ઐરવતીય સૂર્ય પહેલા મંડલને દક્ષિણમાં ચાલીને તે દિવસના અંતમાં પશ્ચિમમાં પહોંચી જાય છે અને ભારતીય સૂર્ય ઉત્તરાર્ધમાં ચાલીને દિવસના અંતે પૂર્વમાં પહોંચે છે. આ પ્રકારે બંને સૂર્ય વર્ષના અંતમાં પહેલા જ્યાં હતા ત્યાં પહોંચી જાય છે અને બીજા વર્ષે ફરી પહેલા વર્ષની શરૂમાં જે બાજુ ચાલેલા તે બાજુ જ પહેલા દિવસે ચાલે છે. અર્થાત્ ભારતીય સૂર્ય પહેલા દિવસે દક્ષિણમાં બીજા મંડલમાં ચાલે છે અને ઐરવતીય સૂર્ય ઉત્તરમાં બીજા મંડલમાં ચાલે છે. આ રીતે પ્રતિ વર્ષના પ્રારંભ અને અંત તથા બીજા અયનના પ્રારંભ અને અંત યથા સ્થાને થી જ કરે છે.

આમ, અર્ધુ-અર્ધુ મંડલ બંને ૩૦-૩૦ મુહૂર્તમાં પાર કરે છે. જેનાથી ૩૦ મુહૂર્તમાં એક મંડલ પુરું થઈ જાય છે. પછી બીજા ૩૦-૩૦ મુહૂર્તમાં અર્થાત્ આગળના દિવસે બંને આગળના મંડલમાં ચાલે છે. આ રીતે ૧૮૪ મંડલ હોવા છતાં બંને સૂર્ય તેની પરિક્રમા કરતા રહે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે ભારતીય સૂર્ય વર્ષના પ્રથમ દિવસે બીજું મંડલ અર્ધુ દક્ષિણાર્ધ પાર કરે છે. બીજે દિવસે તે ત્રીજું મંડલ અર્ધુ ઉત્તરાર્ધ પાર કરે છે.

આમ, એક સૂર્ય, એક પૂઠં ચક્કર બે દિવસમાં બે અર્ધા મંડલો કરીને પૂરુ કરે છે. આ અપેક્ષાથી ૩૬૬ દિવસમાં એક-એક સૂર્ય ૧૮૩-૧૮૩ પૂરા ચક્કર લગાવે છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક સૂર્ય મેરુ પર્વતની પ્રદક્ષિણા એક વર્ષમાં ૧૮૩ વાર કરીને ૩૬૬ દિવસ અને રાત્રિ બનાવે છે. પ્રત્યેક સૂર્ય ૧૮૩ દિવસ-રાત ઉત્તરાર્ધ ક્ષેત્રમા અને ૧૮૩ દિવસ-રાત દક્ષિણાર્ધ ક્ષેત્રમાં બનાવે છે. ઉત્તરાર્ધ ક્ષેત્ર-પશ્ચિમ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના ઉત્તરી કિનારેથી ચાલે છે અને પૂર્વી મહાવિદેહના દક્ષિણી કિનારા સુધી પાર કરે છે. દક્ષિણાર્ધ ક્ષેત્ર-પૂર્વ મહાવિદેહના અંતિમ દક્ષિણી છોડાથી શરૂ કરી. પશ્ચિમી મહાવિદેહ પાર કરી તેના ઉત્તરી કિનારે પહોંચે છે. અર્થાત્ ઉત્તરાર્ધમાં ચાલવાવાળો સૂર્ય ઐરવત ક્ષેત્ર અને પૂર્વ મહાવિદેહમાં ચાલે છે અને દક્ષિણાર્ધમાં ચાલવાવાળો સૂર્ય ભરત ક્ષેત્રમાં થઈને પશ્ચિમી મહાવિદેહને પાર કરે છે.

આ બે સૂર્યની ૧૮૪ મંડલ ચાલવાની વિધિ વ્યવસ્થિત ચાલતી રહે છે. વર્ષના છેલ્લા દિવસને અંતે પોતાના ધ્રુવ સ્થાને પહોંચી જાય છે. ભારતીય સૂર્યનું ધ્રુવ સ્થાન પૂર્વમાં છે અને ઐરવતીય સૂર્યનું ધ્રુવ સ્થાન પશ્ચિમમાં છે. પશ્ચિમ

વાળો સૂર્ય નવા વર્ષના પ્રથમ દિવસે નીલ પર્વતના ઉપરી ભાગથી ચાલવાનું શરૂ કરે છે અને પૂર્વવાળો સૂર્ય નિષધ પર્વતના ઉપરી ભાગથી ચાલવાનું શરૂ કરે છે.

સૂર્યવર્ષનો પ્રથમ દિવસ ૧૪ જૂન હોય છે અને બીજા અયનનો પ્રથમ દિવસ ૧૪ જાન્યુઆરી હોય છે. સૂર્યની પરિક્રમાનું વર્ષ ૧૩ જૂનના રોજ પૂરું થાય છે અને સૂર્યનું પ્રથમ અયન ૧૩ જાન્યુઆરીએ પૂરું થાય છે. સૂર્ય વર્ષનો પ્રારંભ અને અંતિમ દિવસ, તારીખથી નિશ્ચિત(નક્કી) ચાલે છે. તે અપેક્ષાએ તિથિમાં અને મહિનામાં થોડો થોડો તફાવત આવે છે. અર્થાત્ ૧૪ જૂનના દિવસે કોઈ પણ તિથિ, સાતમ, એકમ આદિ હોઈ શકે છે. ક્યારેક અષાઠ કે જેઠ માસમાં પણ ૧૪ જૂન આવી શકે છે. એ રીતે વદી પક્ષ કે સુદી પક્ષ પણ બંનેમાંથી કોઈ ૧૪ મી જૂન ના હોઈ શકે છે.

કારણ કે તિથિવાળો વર્ષ ચંદ્ર વર્ષ છે. તે ૩૫૫-૩૫૬ દિવસનો હોય છે. જ્યારે સૂર્ય વર્ષ ૩૬૬ દિવસનો હોય છે. આથી તારીખ અને તિથિમાં તફાવત ચાલતો રહે છે.

પ્રાભુત-૧ : પ્રતિપ્રાભુત-૩

પ્રશ્ન-૧ : બંને સૂર્ય બહાર જતાં સમયે જે માર્ગથી ચાલે છે, પાછા અંદર આવતા એ જ માર્ગથી ચાલે છે કે એક બીજાના ચાલેલા માર્ગ ઉપર ચાલે છે ?

ઉત્તર- જમ્બૂદ્વીપમાં બે સૂર્ય છે- (૧) ભારતીય સૂર્ય (૨) ઐરવતીય સૂર્ય. જે સૂર્ય પશ્ચિમને કેન્દ્ર સ્થાને રાખીને વર્ષનો પ્રારંભ કરે છે અને પ્રથમ દિવસે ઐરવતીય ક્ષેત્રમાં ચાલે તે ઐરવતીય સૂર્ય છે અને જે પૂર્વી સ્થાનના કેન્દ્ર સ્થાનેથી વર્ષની શરૂઆત કરી ભરત ક્ષેત્રમાં પ્રથમ દિવસે ચાલે છે તે ભારતીય સૂર્ય છે.

બહાર જતા સમયે બંને સૂર્ય ૧૮૩ અર્ધ મંડલમાં સ્વતંત્ર રૂપથી ચાલે છે. કોઈના ચાલેલા માર્ગ ઉપર ચાલવાનું પ્રયોજન બનતું નથી. પરંતુ પાછા ફરતી વખતે, ક્યારેક પોતે ચાલેલા માર્ગ પર તો ક્યારેક બીજાના ચાલેલા માર્ગ પર ચાલવાનું જરૂરી બની જાય છે. સૂર્યનો ચાલવાનો માર્ગ ગોળાકાર છે. પણ બંગડી આકારે નથી. પરંતુ જલેબી આકારે છે. જાતા સમયે જલેબી અંદરથી બહાર બનાવવા જેવી હોય છે અને બહારથી અંદર આવતા સમયે જલેબી, જેમ કોઈ કુશળ કારીગર બહારથી અંદર-અંદર ઘુમાવતો બનાવે તેમ બંને સૂર્ય ગતિ કરતા યથા સમયે આપોઆપ આગલા મંડલ ઉપર પહોંચી જાય છે. કારીગર

હાથને એવી રીતે ફેરવે છે કે એક ચક્કર પૂરું થયે આપોઆપ હાથ આગળના ચક્કરના માર્ગ ઉપર આવી જાય છે. પૂરા ઘેરાવામાં કારીગર હાથને આ રીતે ફેરવતો હાથને આગળ વધારતો હોય છે. બરાબર આ જ રીતે બંને સૂર્ય પૂરા એક દિવસમાં અર્ધા ઘેરાવામાં આગળ વધતા પરિક્રમા કરે છે કે અર્ધ મંડલ પૂરા થતાં જ બે યોજન આગળના મંડળમાં પહોંચી જાય છે.

કેમ કે પ્રત્યેક મંડલ વચ્ચે બે યોજનનું અંતર હોય છે અને ૪૮/૬૧ યોજન ખુદ સૂર્યનો આયમ-વિષ્કંભ(ઘેરાવો) હોય છે. તેથી સૂર્ય એક મંડલ ચાલવામાં ૨-૪૮/૬૧ યોજન આગળ સરકે છે. તો ૧૮૩ મંડલ ચાલવા માટે ૨-૪૮/૬૧ × ૧૮૩ = ૫૧૦ યોજન ક્ષેત્ર આગળ બસે છે. આમ, સૂર્યનું ભ્રમણક્ષેત્ર કુલ, પહેલા મંડલથી છેલ્લા મંડલ સુધીનું ૫૧૦ યોજનનું અર્થાત્ ૧૮૦ યોજન જમ્બૂદ્વીપમાં અને ૩૩૦ યોજન લવણ સમુદ્રમાં હોય છે.

જલેબી આકારે ચાલવાથી અને પાછા આવતા સમયે બંને સૂર્યની દિશા ઉલટી થઈ જવાથી બંને સૂર્ય ક્યાંક થોડો સમય પોતાના ચાલેલા માર્ગ પર ચાલે છે, ક્યાંક બીજાના ચાલેલા માર્ગ પર ચાલે છે અને ક્યાંક નવા માર્ગ ઉપર ચાલે છે. બહાર જતી વખતની જલેબી અને બહારથી અંદર આવતા વખતની જલેબીના બધા વળાંકો અને સ્થળો બદલી જાય છે. તેથી જૂના ઉપર થોડું ચાલીને પછી માર્ગને કાપતા ચાલે છે.

ચલિત-અચલિત તથા સ્વચલિત-પરચલિત માર્ગનું ગણિત કરીને બતાવવા માટે શાસ્ત્રકારે એક પૂરા મંડલના ૧૨૪ ભાગની કલ્પના કરી છે. તેથી અર્ધા મંડલના ૬૨ ભાગ થાય. તેથી એક સૂર્ય એક અર્ધા મંડલમાં એકવાર ૧૮/૧૨૪ ભાગ સ્વચલિત માર્ગ પર ચાલીને એ મંડલને કાપીને આગળ ચાલે છે અને ૧૮/૧૨૪ ભાગ પરના ચલિત માર્ગ પર ચાલીને તે કાપી આગળ વધે છે. આ રીતે એક અર્ધ મંડલમાં સૂર્ય ૩૬/૧૨૪ કુલ ચાલેલા માર્ગ પર ચાલીને બેવાર માર્ગને કાપે છે અને ૬૨-૩૬ = ૨૬ /૧૨૪ ભાગ નવા માર્ગ પર અર્થાત્ કોઈના નહીં ચાલેલા માર્ગ ઉપર ચાલે છે.

આ રીતે પ્રતિદિન બંને સૂર્ય, એક અર્ધ મંડલ પાર કરવામાં ૩૬ ભાગ ચાલેલા માર્ગ પર અને ૨૬ ભાગ નવા માર્ગ પર ચાલે છે. તેમાં પણ સ્વચલિત ૧૮ ભાગ અને પરચલિત ૧૮ ભાગ પર ચાલે છે. કુલ એક દિવસમાં એક અર્ધ મંડલના ૧૮+૧૮+૨૬=૬૨ ભાગ એક સૂર્ય અને ૬૨ ભાગ બીજો સૂર્ય ચાલે છે. આમ ૬૨ + ૬૨ = ૧૨૪ ભાગ બંને મલીને એક મંડલ પૂર્ણ પરિપૂર્ણ એક દિવસમાં ચાલે છે.

પ્રશ્ન-૨ : ક્યાં અને કઈ જગ્યાએ, કયા મંડલ પર સ્વચલિત, પરચલિત અને અચલિત માર્ગ પર બંને સૂર્ય ચાલે છે ?

ઉત્તર- ભારતીય સૂર્ય :-

જંબૂદ્વીપના	દક્ષિણ પૂર્વ ભાગમાં	૯૨ મંડલોમાં	સ્વચલિત પર
જંબૂદ્વીપના	ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં	૯૧ મંડલોમાં	સ્વચલિત પર
જંબૂદ્વીપના	ઉત્તર પૂર્વ ભાગમાં	૯૨ મંડલોમાં	પર ચલિત પર
જંબૂદ્વીપના	દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં	૯૧ મંડલોમાં	પર ચલિત પર

ઐરવતીય સૂર્ય :-

જંબૂદ્વીપના	ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં	૯૨ મંડલોમાં	સ્વચલિત પર
જંબૂદ્વીપના	દક્ષિણ પૂર્વી ભાગમાં	૯૧ મંડલોમાં	સ્વચલિત પર
જંબૂદ્વીપના	દક્ષિણ પશ્ચિમ ભાગમાં	૯૨ મંડલોમાં	પર ચલિત પર
જંબૂદ્વીપના	ઉત્તર પૂર્વ ભાગમાં	૯૧ મંડલોમાં	પર ચલિત પર

આ રીતે બંને સૂર્ય મળીને ૧૮૩ દિવસમા ૭૩૨ જગ્યાએ ૧૮૩ મંડળને કાપે છે. તો ૧ દિવસમાં ૧ મંડલને ૪ જગ્યાએ કાપે (૭૩૨÷૧૮૩=૪) ૪ જગ્યાએ બંને સૂર્ય મળીને કાપે તો એક સૂર્ય, એક અર્ધ મંડલને ૧ દિવસમાં ૨ જગ્યાએ કાપીને આગળ વધે છે. જેનાથી તે ૧૮/૧૨૪ ભાગ ચાલીને પછી માર્ગને કાપીને આગળ વધે છે. અર્થાત્ ચાલ્યા વિના કોઈ માર્ગને કાપતો નથી. ૧૮ ભાગ ચાલીને પછી નવા માર્ગ ઉપર ચાલવા લાગે છે, પછી ૧૩ ભાગ અચલિત માર્ગ પર ચાલીને, પછી ૧૮ ભાગ ચલિત પર ચાલે છે. આમ, અર્ધુ મંડલ ૧૮ ચલિત + ૧૩ અચલિત + પાછો ૧૮ ચલિત + પાછો ૧૩ અચલિત આમ કુલ અર્ધ મંડલમાં ૧૮ + ૧૩ + ૧૮ + ૧૩ = ૬૨ ભાગનો થાય છે. કેમ કે પૂરા મંડલના ૧૨૪ ભાગની કલ્પના કરેલી છે. આ રીતે પ્રથમ અયનમાં બહાર જાતી વખતે બંને સૂર્ય નવા સ્વતંત્ર માર્ગ પર ચાલે છે અને અંદર આવતી વખતે ૧૮૩ મંડલોના બંને મળીને ૭૩૨ જગ્યાએ ચાલતા કાપીને આગળ વધે છે. આ પ્રકરણને સમજવામાં જલેબી બનાવવાની બે રીતને બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી. જેથી સમજવામાં કઈ મુંઝવણ ન થાય.

પ્રાભુત-૧ : પ્રતિપ્રાભુત-૪

પ્રશ્ન-૧ : બંને સૂર્ય એકબીજાથી કેટલા દૂર રહે છે ?

ઉત્તર- બંને સૂર્ય હંમેશાં ૭૨ સમયે સામસામા જ રહે છે. વર્ષના છેલ્લા દિવસને

અંતે ભારતીય સૂર્ય પૂર્વમાં નિષેધ પર્વતની પાસે હોય છે. ત્યારે ઐરવતીય સૂર્ય પશ્ચિમમાં નીલ પર્વતની પાસે હોય છે. આ રીતે હંમેશાં બરાબર ચાલવાથી સામ-સામા જ રહે છે. બંને સૂર્યને મેળવતી કોઈ રેખા જો ખેંચવામાં આવે તો જમ્બૂદ્વીપના બરાબર બે વિભાગ પડી જાય છે. આ રીતે આ બંનેની સીધી રેખા હંમેશાં કાયમ રહે છે, પરંતુ અંતર વધતું ઘટતું રહે છે. પોતાના ધ્રુવ સ્થાન પર જ્યારે બંને હોય છે. ત્યારે વર્ષનો અંતિમ દિવસ પ્રથમ મંડલના અંતમાં બંનેનું અંતર ૯૯૬૪૦ યોજનનું હોય છે. આ પૂર્વ-પશ્ચિમનું અંતર છે. ગોળાઈની અપેક્ષાએ બંનેની વચ્ચેનું અંતર જમ્બૂદ્વીપની જગતીના માપ કરતાં અર્ધાથી કંઈક ઓછું છે. કારણ કે જમ્બૂ-દ્વીપની પહોળાઈ એક લાખ યોજનની છે અને આ બંને વચ્ચેનું અંતર ૯૯૬૪૦ યોજન એટલે કે ૩૬૦ યોજન ઓછું છે. ૩૬૦ ની ૩.૧૬ ગણો પરિઘ ગણીએ તો તેટલા યોજન એ મંડલોનો પરિઘ ઓછો થઈ જાય છે. તેથી ગોળાઈની અપેક્ષાએ તેમની વચ્ચેનું અંતર જગતીની ગોળાઈ કરતા અર્ધાથી કંઈક ઓછું કહેવામાં આવેલ છે.

જ્યારે બંને પોતાના ધ્રુવ સ્થાનેથી નવા વર્ષમાં આગળ વધે છે. ત્યારે બંનેનું અંતર હંમેશા વધતું જાય છે અને અંદર આવતા સમયે આ અંતર ફરી ઘટવા લાગે છે અને વર્ષના અંતિમ દિવસે ફરીથી ૯૯૬૪૦ યોજનનું અંતર થઈ જાય છે.

બંને વચ્ચેનું અંતર વધવાનું કારણ એ છે કે જલેબીના આકારની જેમ બંને સૂર્ય આગળ વધે છે. એક મંડળથી બીજા મંડળનું બે યોજનનું અંતર હોય છે અને ખુદ સૂર્ય બે યોજનથી આગળ ચાલે છે તો તેના વિમાનની પહોળાઈ ૪૮/૬૧ છે તે પણ હંમેશ પ્રતિદિન દરેક મંડલની સાથે વધતી જાય છે. તેથી એક દિવસમાં એક સૂર્ય ૨-૪૮/૬૧ યોજન આગળ વધે છે. તેવી જ રીતે બીજો સૂર્ય પણ તેટલો જ આગળ વધે છે તો પ્રથમ દિવસના અંતે બંને વચ્ચેનું અંતર ૫-૩૫/૬૧ યોજન, ૯૯૬૪૦ માં વધી જાય છે. આમ, ૧૮૩ મંડલ, ૧૮૩ દિવસમાં પાર કરે છે તો બંને મળીને $૫-૩૫/૬૧ \times ૧૮૩ = ૧૦૨૦$ યોજનનું અંતર વધી જાય છે. જેનાથી ૧૮૪ ના મંડલના અંતમાં, ૧૮૩ માં દિવસને અંતે બંને સૂર્ય વચ્ચેનું અંતર $૯૯૬૪૦ + ૧૦૨૦ = ૧૦૦૬૬૦$ યોજનનું થઈ જાય છે. આ ગણિત સ્થૂલ દ્રષ્ટિથી છે. સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિએ બંને સૂર્ય પોતાની પહોળાઈ જેટલા ક્ષેત્રનું અવગાહન, ૧૮૪ મા મંડલથી આગળના ક્ષેત્રનું કરે છે. તેથી બંને સૂર્યોના વિમાન છેલ્લા કિનારેથી છેલ્લા કિનારા $૧૦૬૬૦ + (૪૮/૬૧ \times ૨) = ૧૦૬૬૧-૩૫/૬૧$ યોજન વધારે હોય છે.

ટૂંકમાં એક સૂર્ય છ મહિનામાં ૫૧૦ યોજન અને ૪૮/૬૧ યોજન આગળ વધે છે અને ૬ મહિને પાછો એટલો જ અંદર આવે છે. બંને સૂર્ય મળીને $૫૧૦-૪૮/૬૧ + ૫૧૦-૪૮/૬૧ = ૧૦૨૧-૩૫/૬૧$ ક્ષેત્ર અવગાહન વધારે છે અને બંને વચ્ચેનું અંતર તો $૫૧૦+૫૧૦ = ૧૦૨૦$ યોજન જ વધે છે. ૧-૩૫/૬૧ છેલ્લા મંડલની બહાર વિમાનનું અવગાહન ક્ષેત્ર ગણવામાં આવેલ છે. કેમ કે તે બંને ૧૮૪ મું મંડલ તો પાર કરી લે છે અને છેલ્લા બે યોજન પાર કરીને પોતાના આગળની જગ્યાનું ક્ષેત્ર અવગાહન કરે છે. તેથી અવગાહન ક્ષેત્ર $૪૮/૬૧ + ૪૮/૬૧ = ૧-૩૫/૬૧$ યોજન વધારે થાય છે.

પ્રશ્ન-૨ : બંને સૂર્ય વચ્ચેના અંતર માટે જગતમાં અન્ય માન્યતાઓ પણ છે ખરી ?

ઉત્તર- આ સંબંધમાં અનેક મિથ્યા માન્યતા ભ્રમથી ચાલી આવે છે- (૧) બંને સૂર્ય વચ્ચેનું અંતર ૧૧૩૩ યોજનનું રહે છે. (૨) ૧૧૩૪ યોજન (૩) ૧૧૩૫ યોજન (૪) એક દ્વીપ સમુદ્ર જેટલું (૫) બે દ્વીપ સમુદ્ર જેટલું (૬) ત્રણ દ્વીપ સમુદ્ર જેટલું અંતર બંને સૂર્ય વચ્ચે હંમેશાં રહે છે. આ બધી કલ્પિત અને ભ્રમથી ચલાવેલી મિથ્યા માન્યતાઓ છે. સાચી માન્યતા આગમકારે બતાવી દીધી છે. જે ઉપર મુજબની છે.

પ્રાભૂત-૧ : પ્રતિપ્રાભૂત-૫

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્યનું ભ્રમણ ક્ષેત્ર કેટલું છે ?

ઉત્તર- સૂર્ય ૫૧૦ યોજન ક્ષેત્રમાં પ્રથમ મંડલથી ૧૮૪ મા મંડલમાં અને ફરી પાછો પ્રથમ મંડલમાં આવે છે. હંમેશાં આ ૫૧૦ યોજનના પહોળાઈવાળા ક્ષેત્રમાં રહીને મેઢ પર્વતની પરિક્રમા કરે છે. આ ૫૧૦ યોજનમાં ૧૮૦ યોજન જમ્બૂ-દ્વીપની સીમા મર્યાદાના છે. પછીના ૩૩૦ યોજન લવણ સમુદ્રની સીમાના છે. અર્થાત્ પ્રથમ મંડલમાં સૂર્ય ૧૮૦ યોજન જમ્બૂદ્વીપના કિનારાની અંદર રહે છે અને અંતિમ મંડલમાં જમ્બૂદ્વીપના કિનારેથી ૩૩૦ યોજન લવણ સમુદ્રમાં હોય છે. આ કુલ ૫૧૦ યોજનના ભ્રમણનો આકાર બંગડી આકારે છે. આ સીમામાં રહીને બંને સૂર્ય ભ્રમણ કરતા રહે છે. ક્યારેય પણ જમ્બૂદ્વીપના ૧૮૦ યોજનથી વધારે અંદર જતાં નથી. અર્થાત્ મેઢ પર્વતથી બંને સૂર્ય (૧ લાખ-૧૦ હજાર યોજન = $૯૦,૦૦૦ \div ૨ = ૪૫૦૦૦-૧૮૦$) = ૪૪૮૨૦ યોજન ઓછામાં ઓછા દૂર રહે

છે અને વધારેમાં વધારે અંતર $૪૪૮૨૦ + ૫૧૦ = ૪૫૩૩૦$ યોજન મેઢ પર્વતથી દૂર હોય છે. ઓછામાં ઓછું અંતર પ્રથમ મંડલમાં હોય છે અને અધિકતમ અંતર ૧૮૪મા મંડલમાં હોય છે.

પ્રશ્ન-૨ : આ વિષયમાં જગતમાં અન્ય માન્યતાઓ કેટલી છે ?

ઉત્તર- પાંચ અન્ય માન્યતાઓ છે- (૧) ૧૧૩૩ યોજન દ્વીપમાં અને તેટલી જ સમુદ્રના ક્ષેત્રમાં આવ-જા કરે છે. (૨) ૧૧૩૪ યોજન (૩) ૧૧૩૫ યોજન (૪) અર્ધાદ્વીપમાં અને અર્ધા સમુદ્રમાં આવ-જા કરે છે. (૫) ક્યારેય પણ દ્વીપ સમુદ્રોનું અવગાહન કરતા નથી. આ બધી અયથાર્થ માન્યતાઓ છે. સાચી માન્યતા ઉપરના પ્રશ્ન ૧ મુજબ છે.

પ્રાભૂત-૧ : પ્રતિપ્રાભૂત-૬

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્ય ગોળાકાર (જલેબીના આકારે) ભ્રમણ કરે છે, તો કેટલું વિકંપન અર્થાત્ કેટલો આગળ વધે છે ?

ઉત્તર- દરેક સૂર્ય એક દિવસ-રાતમાં ભ્રમણ કરતા થકા $૨-૪૮/૬૧$ યોજન ક્ષેત્ર આગળ વધે છે. જેમાં બે યોજન એક-એક મંડલ વચ્ચેના અંતરનું અને $૪૮/૬૧$ ખુદ પોતાના વિમાનનો આયામ વિષ્કંભનો એમ કુલ મળીને પ્રતિદિન $૨-૪૮/૬૧$ યોજન ક્ષેત્ર વિષ્કંપન કરે છે. અર્થાત્ જલેબીના આકારે ચાલતા એક ચક્કરમાં આટલો આગળ વધી જાય છે અને એમ બહાર જતી વખતે ૧૮૩ દિવસમાં ૫૧૦ યોજન આગળ વધે છે અને ૧૮૪ મા મંડલને પાર કરી લે છે. આવી જ રીતે ૧૮૪મા મંડલથી ફરી પાછો વળીને અંદર પ્રથમ મંડલમાં પહોંચતા સુધીમાં ૧૮૩ દિવસમાં ૫૧૦ યોજન પાર કરી લે છે.

આ વિષયમા મિથ્યા માન્યતાઓ સાત છે. જે ૨.૩.૪. યોજન કે તેનાથી કંઈક સાધિક યોજનનું વિકંપન માને છે. આ બધી માન્યતાઓ મિથ્યા છે. સાચી માન્યતા ઉપર બતાવી તે છે.

પ્રાભૂત-૧ : પ્રતિપ્રાભૂત-૭

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્ય-ચંદ્ર આદિના વિમાનનો આકાર કેવો છે ?

ઉત્તર- સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા બધા જ્યોતિષીના વિમાન છત્રી આકારે છે.

અર્ધા કોઠાના ફળના આકારે છે. અર્થાત્ નીચેથી સમતળ અને ઉપરથી ગોળાઈમાં અને ચારે તરફ ગોળાકારે છે. જેમ કે મોસંબીને અર્ધી કાપી જમીન ઉપર છત્રી આકારે રાખીએ તેવા આકારનાં વિમાનો છે.

આનાથી વધારે સ્પષ્ટીકરણ પાઠમાં મળતું નથી. અહીં અનુમાન કે અનુભવથી સમજી લેવું કે કાંતો ઉપરથી કોઈક ભાગ ખુલ્લો હશે અથવા બંધ હોય તો ક્યાંક ને ક્યાંક એક કે વધારે માર્ગ, આવવા જવા માટેના હશે. ચિત્ર કે આકૃતિ બનાવવામાં પૂર્વ પરંપરાથી ઉપરથી ખુલ્લો માર્ગ બતાવીને તેમાં અંદર તે જ્યોતિષી દેવોના પરિવારને રહેવાના ભવન-મહેલ વગેરે બતાવે છે અને તે મહેલોના ગુંબજથી ઉપર ગોળાકાર બતાવે છે. આ પણ ચિત્ર કે આકૃતિ પરંપરા માત્રથી છે.

આ વિષયમાં પણ આઠ માન્યતાઓ છે- (૧) સમ ચોરસ (૨) વિષમ ચોરસ (૩) સમકોણ (૪) વિષમકોણ (૫) સમ ચક્રવાલ (૬) વિષમ ચક્રવાલ (૭) અર્ધ ચક્રવાલ (૮) શાસ્ત્ર પ્રમાણેની સાચી માન્યતાવાળા એટલે કોઠાના અર્ધા ફળ આકારે અથવા છત્રી આકારે. આઠમી માન્યતાના મતાંતરને ધરાવતા અન્ય મતો આ આકાર માટે જિનમત સાથે સમ્મત થાય છે.

પ્રાભૂત-૧ : પ્રતિપ્રાભૂત-૮

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્યને ચાલવાનો જે ગોળાકાર માર્ગ-મંડલ છે, તેનો વિષ્કંભ કેટલો છે અને પરિઘ કેટલો હોય છે ?

ઉત્તર- સૂર્યના પ્રત્યેક મંડળની પહોળાઈ $૪૮/૬૧$ યોજનની હોય છે. કારણ કે સૂર્ય વિમાનની પહોળાઈ આટલી જ હોય છે. મંડલ-મંડલનું અંતર $૨-૨$ યોજન હોય છે. પૂરા મંડલનો વિષ્કંભ એક દિશામાં $૨-૪૮/૬૧$ યોજન વધે છે. બંને દિશામાં મળીને $૫-૩૫/૬૧$ યોજન કુલ વિષ્કંભ પ્રતિ મંડલમાં (એક મંડલથી આગળના મંડલ)નું વધી જાય છે. પરિઘ ત્રણ ગણો સાધિક હોય છે. તેથી $૫-૩૫/૬૧ \times ૩$ સાધિક (૩.૧૬ સાધિક) = $૧૭-૩૮/૬૧$ યોજન દરેક મંડલમાં પરિઘ વધે છે. જેથી સ્થૂળ દષ્ટિએ ૧૮ યોજન પરિઘ વધવાનું કહેવામાં આવે છે. હકિકતમાં દેશોન ૧૮ યોજન પરિઘ વધે છે.

બધા આભ્યંતર મંડલ જમ્બૂદ્વીપના એક કિનારે (છેડા)થી ૧૮૦ યોજન અંદર છે. બીજા કિનારેથી પણ ૧૮૦ યોજન અંદર છે. આમ, કુલ એક લાખ યોજનના આયામ વિષ્કંભ (વ્યાસ)માંથી ૩૬૦ યોજન ઓછા થાય છે. તેનાથી સાધિક ત્રણ

ગણો કરવાથી ૧૧૩૮ યોજન થાય છે. જમ્બૂદ્વીપના પરિઘમાંથી આટલા યોજન ઓછા કરવાથી અર્થાત્ ૩,૧૬,૨૨૭-૧૧૩૮=૩૧૫૦૮૮ યોજન થાય છે. આ પહેલા મંડલનો પરિઘ છે. આ પરિઘમાં દરેક મંડલમાં દેશોન ૧૮ યોજન ઉમેરવાથી આગળના મંડલનો પરિઘ નીકળે છે.

મંડલ વિષ્કંભ પરિધિ અને સ્થૂલ કથન ચાર્ટ :-

મંડલ	વિષ્કંભ યો.	પરિધિ	સ્થૂલ પરિધિ
પહેલું મંડલ	૮૮૬૪૦	૩૧૫૦૮૮ યો. સાધિક	૩૧૫૦૮૮ યો.
બીજું મંડલ	૮૮૬૪૫ $\frac{૩૫}{૬૬}$	૩૧૫૧૦૬ $\frac{૩૬}{૬૬}$	૩૧૫૧૦૭ યો.
ત્રીજું મંડલ	૮૮૬૫૧ $\frac{૬}{૬૬}$	૩૧૫૧૨૪ $\frac{૧૫}{૬૬}$	૩૧૫૧૨૫ યો.
છેલ્લું મંડલ	૧૦૦૬૬૦	૩૧૮૩૧૫ યો. સાધિક	૩૧૮૩૧૫ યો.
છેલ્લેથી બીજું	૧૦૦૬૫૪ $\frac{૨૬}{૬૬}$	૩૧૮૨૮૭ $\frac{૨૩}{૬૬}$	૩૧૮૨૮૭ યો.
છેલ્લેથી ત્રીજું	૧૦૦૬૪૮ $\frac{૫૨}{૬૬}$	૩૧૮૨૭૯ $\frac{૪૬}{૬૬}$	૩૧૮૨૭૯ યો.
જમ્બૂદ્વીપ	૧૦૦૦૦૦	૩૧૬૨૨૭ સાધિક	૩૧૬૨૨૭ યો.
જમ્બૂદ્વીપના ૬૫ મંડલ	૧૮૦×૨=૩૬૦	૧૧૩૮ સાધિક	૧૧૩૮ યો.
કુલ ૧૮૪ મંડલ	૫૧૦×૨=૧૦૨૦	૩૨૨૬ સાધિક ૧૭ $\frac{૩૬}{૬૬}$	૩૨૨૬ યો.
પ્રતિમંડલ વૃદ્ધિ	૫ $\frac{૩૫}{૬૬}$	૧૭ $\frac{૩૬}{૬૬}$	૧૮ યો.

સૂર્યનું વિમાન જ્યારે અંતિમ મંડલમાં ચાલે છે તો તે ૫૧૦ યોજનના મંડલ ક્ષેત્રની બહાર હોય છે. તેથી તે અપેક્ષાએ આભ્યંતર છેડાથી બહારના અવગાહ છેડો ૫૧૦-૪૮/૬૧ યોજન અંતરવાળું કહેલ છે. આભ્યંતર અને બાહ્ય બંને તરફ સૂર્ય વિમાનના અવગાહનને નહીં ગણીને માત્ર મંડલના ક્ષેત્રને ગણવામાં આવે તો $૪૮/૬૧ \times ૨ = ૧-૩૫/૬૧$ ઓછા કરવાથી ૫૧૦- ૪૮/૬૧-૧-૩૫/૬૧ = ૫૦૯-૧૩/૬૧ યોજન થાય છે.

નોંધ :- આ વિષયમાં પણ કેટલીક મિથ્યા માન્યતાઓ સૂત્રમાં બતાવેલ છે. જે અસંગત છે.

પ્રાભૂત-૨ : પ્રતિપ્રાભૂત-૧

પ્રશ્ન-૧ : બંને સૂર્ય ભ્રમણ કરાતાં કરતાં ક્યાં અને કઈ રીતે સૂર્યોદય કરે છે અને ક્યાં દિવસ-રાત કરે છે ?

ઉત્તર- ભારતીય સૂર્ય પૂર્વ દિશાને પાર કરી પોતાના પૂર્વી કેન્દ્ર સ્થાનેથી દક્ષિણની

તરફ આગળ વધે છે. ત્યારે દક્ષિણી ક્ષેત્રોમાં સૂર્યોદય કરે છે. તે સમયે ઐરવતીય સૂર્ય પશ્ચિમ દિશા પાર કરીને પોતાના પશ્ચિમી કેન્દ્ર સ્થાનેથી ઉત્તરની તરફ આગળ વધે છે. ત્યારે તે ઉત્તરી ક્ષેત્રમાં સૂર્યોદય કરે છે. પછી આ બંને સંપૂર્ણ ઉત્તર દિશા અને સંપૂર્ણ દક્ષિણ દિશા સાથે સાથે પાર કરે છે અને બંને ક્ષેત્રોમાં દિવસ કરે છે.

જ્યારે આ બંને સૂર્ય ઉત્તર દક્ષિણને પ્રકાશિત કરીને ત્યાં દિવસ કરે છે. ત્યારે પૂર્વી-પશ્ચિમી ક્ષેત્રો મહાવિદેહમાં રાત્રિ કરે છે. જ્યારે ઉત્તર દિશાને પાર કરનાર ઐરવતીય સૂર્ય ઉત્તર પૂર્વમાં આવે છે અને પછી પૂર્વ દિશાને પ્રકાશિત કરે છે. ત્યારે ભારતીય સૂર્ય, દક્ષિણ દિશાને પાર કરી દક્ષિણ પશ્ચિમમાં આવે છે અને પશ્ચિમ દિશાને પ્રકાશિત કરે છે. આ સમયે બંને સૂર્ય પૂર્વ પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં દિવસ કરે છે અને દક્ષિણી-ઉત્તરી ક્ષેત્રોમાં રાત્રિ કરે છે.

આ રીતે આ બંને સૂર્યો બે ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરીને અને બે ક્ષેત્રોમાં રાત્રિ કરીને મંડલ-પરિભ્રમણ કરે છે અને તેથી ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રોમાં દિવસ હોય છે. ત્યારે બંને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં રાત્રિ હોય છે અને જ્યારે બંને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં દિવસ હોય છે, ત્યારે ભરત-ઐરવત ક્ષેત્રમાં રાત્રિ હોય છે. આ રાત્રિ અને દિવસ એ સૂર્યના અભાવ કે સદ્ભાવથી થાય છે. વાસ્તવમાં આ સૂર્યોના અભાવ અને સદ્ભાવથી સ્વતઃ રાત્રિ અને દિવસ તથા સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત થાય છે.

આ વિષયમાં પણ મિથ્યા માન્યતાઓ છે- (૧) સૂર્ય, સવારે પૂર્વમાં કિરણના સમૂહ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને સાંજે પશ્ચિમમાં નાશ પામે છે. (૨) પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થઈને સાંજે પૃથ્વીમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. (૩) પાણીમાં ઉત્પન્ન થઈને સાંજે પાણીમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. (૪) સાંજે પૃથ્વી આદિમાં પ્રવેશ કરીને નીચે ચાલ્યો જાય છે અને નીચેના લોકને પ્રકાશિત કરી, ફરીથી પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામી ઉપર આવી જાય છે અને પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામે છે. (૫) કોઈ જમ્બૂદ્વીપના બે વિભાગની કલ્પના કરી બતાવે છે કે સૂર્ય પૂર્વમાં ઉદય પામીને પશ્ચિમમાં અસ્ત થઈ જાય છે. ત્યારે બીજા વિભાગમાં ઉદય થાય છે. ત્યાં દિવસભર રહીને અસ્ત પામે છે અને ફરી ફરી પ્રથમ વિભાગમાં ઉદય થાય છે. આ બધા કથન કલ્પિત છે, ભ્રમિત છે.

પ્રાભૂત-૨ : પ્રતિપ્રાભૂત-૨

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્ય એક મંડળમાંથી બીજા મંડળમાં સંક્રમણ કેવી રીતે કરે છે ?

ઉત્તર- દરેક મંડળની વચ્ચે ૨-૨ યોજનનું અંતર હોય છે. આ બે યોજન ક્ષેત્રને

બે રીતે પાર કરી શકાય છે- (૧) કોઈ એક નિશ્ચિત સ્થાન ઉપર આવીને બે યોજન સીધું ચાલી પછી આગળના મંડળમાં પ્રવેશ કરવો અને ત્યાંથી ભ્રમણ કરવું. ફરી આ સ્થાને આવીને બે યોજન સીધું ચાલી આગલા મંડળમાં પ્રવેશ કરવો. આ રીતને ભેદઘાત ગતિ કહે છે જે સદોષ છે. કારણ કે બે યોજન ચાલવાનો સમય કોઈ મંડળમાં કહી શકાતો નથી (૨) કર્ણકલા ગતિ છે જે જલેબીના આકાર જેવી છે. તેમાં મંડળ ભ્રમણની સાથે જ બે યોજનનું સંક્રમણ કરી લેવામાં આવે છે. આ કર્ણકલા ગતિ નિર્દોષ છે. તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

પ્રાભૃત-૨ : પ્રતિપ્રાભૃત-૩

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્યની મુહૂર્ત ગતિ શું છે ? અર્થાત્ એક મુહૂર્ત(૪૮ મિનીટ)માં સૂર્ય કેટલા યોજન પાર કરે છે ?

ઉત્તર- સૂર્યની કોઈ એક નિશ્ચિત ગતિ હોતી નથી. દરેક મંડળમાં તેની મુહૂર્તગતિ બદલે છે. અર્થાત્ સૂર્યની ૧૮૪ પ્રકારની મુહૂર્ત ગતિ છે. જે તે મંડળ માટે નક્કી જ રહે છે. અર્થાત્ પ્રથમ મંડળમાં સૂર્ય ૫૨૫૧ યોજન અને ૨૮/૬૦ યોજન સાધિક મુહૂર્ત ગતિથી ચાલશે અને ૧૮૪મા મંડળમાં ૫૩૦૪ યોજન અને ૩૮/૬૦ સાધિક યોજન મુહૂર્ત ગતિથી ચાલશે. આ રીતે પ્રત્યેક મંડળની એક અલગ-અલગ પણ નિશ્ચિત ગતિ છે. આ બધી મળીને ૧૮૪ મુહૂર્ત ગતિ દરેક સૂર્યની હોય છે.

મુહૂર્ત ગતિ એવં ચક્ષુસ્પર્શ :-

મંડલ	મુહૂર્ત ગતિ	દષ્ટિ ક્ષેત્ર(યો.)
પ્રથમ મંડલ	૫૨૫૧ $\frac{૩૬}{૬૦}$ યોજન	૪૭૨૬૩ $\frac{૩૬}{૬૦}$
બીજું મંડલ	૫૨૫૧ $\frac{૪૦}{૬૦}$ યોજન	૪૭૧૭૮ $\frac{૪૦}{૬૦}$, $\frac{૧૬}{૬૦}$
ત્રીજું મંડલ	૫૨૫૨ $\frac{૪૪}{૬૦}$ યોજન	૪૭૦૮૬ $\frac{૪૪}{૬૦}$, $\frac{૨૦}{૬૦}$
છેલ્લું મંડલ	૫૩૦૫ $\frac{૫૪}{૬૦}$ યોજન	૩૧૮૩૧ $\frac{૫૪}{૬૦}$
છેલ્લેથી બીજું મંડલ	૫૩૦૪ $\frac{૫૦}{૬૦}$ યોજન	૩૧૮૧૬ $\frac{૫૦}{૬૦}$, $\frac{૧૬}{૬૦}$
છેલ્લેથી ત્રીજું મંડલ	૫૩૦૪ $\frac{૪૬}{૬૦}$ યોજન	૩૨૦૦૧ $\frac{૪૬}{૬૦}$, $\frac{૨૦}{૬૦}$

ચાર્ટ જોવાથી જાણી શકાય છે કે એક મંડળથી બીજા મંડળની મુહૂર્ત ગતિમાં ૧૮/૬૦ યોજનની વધઘટ થાય છે. આ ૧૮ ભાગ પણ સ્થૂલ દષ્ટિથી કહેવામાં આવેલ છે. સૂક્ષ્મ ગણિતથી દેશોન ૧૮ ભાગ સમજવા તેને અહીં ગૌણ

કરીને ૧૮ ભાગ કહેવામાં આવેલ છે. સૂર્યની એક મુહૂર્ત ગતિને ૩૦ વડે ગુણવાથી એક અહોરાત્રિનું સૂર્યનું ગમન ક્ષેત્ર નીકળી શકે છે. જે તે અર્ધા મંડળના પરિઘનું માપ પણ હોય છે. કારણ કે સૂર્ય ૩૦ મુહૂર્તમાં અર્ધું મંડળ પાર કરે છે.

પ્રશ્ન-૨ : સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્તના સમયે મનુષ્યોને સૂર્ય કેટલા અંતરેથી દેખાય છે ?

ઉત્તર- સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તના સમયે મનુષ્યોને સૂર્યને જોવાનું અંતર હંમેશા એક સરખું હોતું નથી. તે પણ ૧૮૪ મંડળમાં અલગ-અલગ હોવાથી ૧૮૪ પ્રકારનું હોય છે. તેને આગમ ભાષામાં ચક્ષુ સ્પર્શ, દષ્ટિક્ષેત્ર કે પુઢષ ણયા પણ કહે છે.

પ્રથમના ત્રણ અને છેવટના ત્રણ મંડલોનું ચક્ષુસ્પર્શ દષ્ટિ ક્ષેત્ર ઉપરના ચાર્ટમાં બતાવવામાં આવેલ છે. પહેલાથી બીજા અને આમ છેવટના મંડળ સુધી દષ્ટિ ક્ષેત્ર ઘટતું જાય છે. તે પ્રથમ મંડળથી બીજા મંડળમાં ૮૩ યોજન સાધિક કે ૮૪ યોજન દેશોન ઘટે છે. ત્યાર પછી આગળ ૬૮/૬૧ ચૂર્ણિયા ભાગ યોજન દરેક મંડળમાં વધતા અંતિમ મંડળમાં ૮૫ યોજન સાધિક ઘટી જાય છે. ફરી પાછા ૧૮૩ મા મંડળમાં ૮૫ યોજન સાધિક ૬૮/૬૧ યોજન સાધિક ચૂર્ણિયા ભાગ ઓછું થતું જાય છે. આમ, ફરી પ્રથમ મંડળમાં પહોંચતા સુધીમાં ૮૩ યોજન સાધિક ચક્ષુ સ્પર્શ બીજા મંડળથી પહેલા મંડળમાં ઓછું થાય છે.

આને સ્થૂલ દષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે ચક્ષુ સ્પર્શ પ્રત્યેક મંડળમાં ૮૪-૮૫ યોજન લગભગ વધતું-ઘટતું હોય છે. આ કથનમાં ૬૮/૬૧ ચૂર્ણિયા ભાગની વધ-ઘટનો સમાવેશ થઈ જાય છે. શુદ્ધ નયથી પ્રથમ મંડળથી બીજા મંડળમાં અને બીજાથી પ્રથમ મંડળમાં ૮૩ સાધિક કે ૮૪ યોજન લગભગ (દેશોન)ની ચક્ષુ સ્પર્શની વધઘટ હોય છે અને છેલ્લે ૧૮૩-૧૮૪ મંડળમાં ૮૫ યોજન લગભગ સ્થૂલ દષ્ટિથી વધઘટ થાય છે અને શુદ્ધ નયથી ૮૫ યોજન સાધિકની વધઘટ હોય છે. મૂળ ચક્ષુસ્પર્શ માટે બતાવવામાં આવેલ છે કે તે ઉત્કૃષ્ટતમ ૪૭૨૬૩ યોજન સાધિક અને જઘન્ય ૩૧૮૩૧ યોજન સાધિક હોય છે. અર્થાત્ મનુષ્યને પ્રથમ મંડળમાં ઉત્કૃષ્ટ ચક્ષુસ્પર્શ હોય છે અને અંતિમ મંડળના સમયે જઘન્ય ચક્ષુસ્પર્શ હોય છે. જઘન્ય ચક્ષુસ્પર્શમાં સૂર્યના બહારથી અંદર આવતા સમયે ૮૪-૮૫ યોજન લગભગ વૃદ્ધિ સ્થૂલ દષ્ટિથી થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટમાં સૂર્યના અંદરથી બહાર જવાના સમયે ચક્ષુસ્પર્શ ઓછું થાય છે(ઘટે છે). ૮૩ યોજન સાધિકથી લઈને ૮૫ સાધિક સુધી સૂક્ષ્મ વૃદ્ધિ અને હાનિને સૂત્રકારે સ્થૂલ દષ્ટિથી ૮૪-૮૫ યોજનના આસપાસની વધઘટ સંક્ષિપ્તમાં કહી દીધેલ છે.

૮૪-૮૫ ની લગભગ વધઘટ ૧૮૩ વખત સૂર્યની બહાર જતાં સમયે

અને અંદર આવતા સમયે થાય છે. આટલી વધઘટ હોવાથી ચક્ષુસ્પર્શ ૪૭૨૬૩ લગભગથી ઘટીને અંતિમ મંડલમાં ૩૧૮૩૧ લગભગ થઈ જાય છે. કુલ ૧૫૪૩૨ યોજન લગભગ ઓછું થઈ જાય છે. ચાર્ટમાં ૬ મંડલનો ચક્ષુસ્પર્શ દીધેલ છે. તેને ધ્યાનથી મગજમાં બેસાડી લેવું જોઈએ. આ વિષયમાં પણ અન્ય માન્યતાઓ (૧) સૂર્ય ૬૦૦૦ યોજન પ્રતિ મુહૂર્ત ચાલે છે. આમ, (૨) ૫૦૦૦ (૩) ૪૦૦૦ વગેરે અનેક અશુદ્ધ માન્યતાઓ છે.

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્ય વડે જમ્બૂદ્વીપનું કેટલું ક્ષેત્ર પ્રકાશિત થાય છે અને કેટલું અપ્રકાશિત રહે છે ?

ઉત્તર- જમ્બૂદ્વીપના પૂરા ક્ષેત્રના ૧૦ વિભાગ કલ્પવામાં આવે, તેમાંથી એક સૂર્ય, પ્રથમ મંડલમાં ૩/૧૦ ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે. બીજો સૂર્ય પણ એટલા જ ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ ૬/૧૦ કુલ ક્ષેત્ર પ્રકાશિત થાય છે. જ્યારે ૩/૧૦ એક સૂર્ય દક્ષિણમાં પ્રકાશ કરે છે ત્યારે બીજો સૂર્ય ૩/૧૦ ઉત્તરમાં પ્રકાશ કરે છે. તેથી પૂર્વના ૨/૧૦ ક્ષેત્ર અને પશ્ચિમમાં ૨/૧૦ ક્ષેત્ર અપ્રકાશિત રહે છે. આ જ્યારે સૂર્ય પ્રથમ મંડલમાં હોય ત્યારે જમ્બૂદ્વીપ પ્રકાશિત કે અપ્રકાશિત રહે છે.

ત્યારે પ્રથમ મંડલમાં કુલ ૬૦ મુહૂર્તનો ૩/૧૦ = ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે અને ૬૦ મુહૂર્તનો ૨/૧૦ = ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે અને જ્યારે અંતિમ મંડલમાં પ્રત્યેક સૂર્ય ૨/૧૦ ભાગને પ્રકાશિત કરે છે તેથી ૬૦ મુહૂર્તનો ૨/૧૦ = ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. ૩/૧૦ = ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે.

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્ય વડે પ્રકાશિત ક્ષેત્રનું સંસ્થાન કયા પ્રકારે હોય છે ?

ઉત્તર- અહીં સંસ્થાન બે પ્રકારના હોય છે- (૧) ચંદ્ર-સૂર્યનું સંસ્થાન (૨) સૂર્યના પ્રકાશ ક્ષેત્રનું સંસ્થાન. ચંદ્ર-સૂર્યનું સંસ્થાન પણ બે પ્રકારે હોય છે. (૧) તેના વિમાનનું સંસ્થાન (૨) યુગના પ્રારંભમાં ૨ ચંદ્ર, ૨ સૂર્યની સંસ્થિતિ રૂપ સંસ્થાન.

(૧) સૂર્ય-ચંદ્રના વિમાનની લંબાઈ-પહોળાઈ સમાન અને ગોળાકાર હોવાથી

સમચોરસ સંસ્થાન છે. (૨) યુગના પ્રારંભમાં બે ચંદ્ર, બે સૂર્ય, ચારેય વિદિશાઓમાં સમકોણમાં હોય છે. એક સૂર્ય દક્ષિણ-પૂર્વમાં, બીજો પશ્ચિમ-ઉત્તરમાં હોય છે. તે સમયે એક ચંદ્ર દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં બીજો ચંદ્ર ઉત્તર-પૂર્વમાં હોય છે. તેથી આ અપેક્ષાએ તે ચારેયની સંસ્થિતિ સમચોરસ હોય છે.

પ્રકાશ ક્ષેત્રનું સંસ્થાન- સૂર્યના પ્રકાશ ક્ષેત્રનું સંસ્થાન કદમ્બ વૃક્ષના પુષ્પ સમાન અથવા ગાડાની ધુંસરી સમાન (સગડુદ્ધિ સંસ્થાન) હોય છે. આ તાપ ક્ષેત્ર મેઢ પર્વતની પાસે સંકુચિત (પુષ્પના મૂળ સમાન) હોય છે અને લવણ સમુદ્ર તરફ વિસ્તૃત (પુષ્પના મુખસમાન) હોય છે.

પ્રથમ મંડલમાં સૂર્યનો પ્રકાશ મેઢ પર્વત પાસે, મેઢના પરિઘનો ૩/૧૦ ભાગ હોય છે અને લવણ સમુદ્રની તરફ અંતિમ પ્રકાશિત થનારા ક્ષેત્રના પરિઘનો ૩/૧૦ ભાગ પ્રકાશિત ક્ષેત્ર હોય છે. આ સંપૂર્ણ પ્રકાશ ક્ષેત્ર કદમ્બ વૃક્ષના પુષ્પના આકારનું હોય છે.

આ સંસ્થાનમાં ચાર બાહા (કિનારી) હોય છે. તેમાં બે લાંબી અને બે ગોળાઈવાળી હોય છે. તાપ ક્ષેત્રની પહોળાઈની બંને બાજુ લાંબી બાહા હોય છે અને તાપ ક્ષેત્રના મૂળ અને મુખ વિભાગની તરફ અર્થાત્ મેઢ અને સમુદ્ર તરફની બાહા ગોળાઈવાળી છે. જમ્બૂદ્વીપની અંદર એ બંને લાંબી બાહાઓ અરસ-પરસ સરખી ૪૫-૪૫ હજાર યોજનની અવસ્થિત હોય છે અને બંને ગોળ બાહાઓનું માપ પરસ્પર અસમાન હોય છે. તેમજ દરેક મંડલમાં બદલતો રહે છે. તે પ્રથમ મંડલમાં મેઢ પર્વતની પાસે ૮૪૮૬-૮/૧૦ યોજન હોય છે અને સમુદ્રની તરફ ૮૪૮૬૮-૪/૧૦ યોજન હોય છે. આ મેઢના પરિઘનું તેમજ જમ્બૂદ્વીપના પરિઘનો ૩/૧૦ ભાગ છે. આ જમ્બૂદ્વીપના અંદરના ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રથમ મંડલનું માપ કહેલ છે.

સૂર્યનું તાપક્ષેત્ર તો લવણ સમુદ્રમાં પણ જાય છે તેથી તાપક્ષેત્રની કુલ લંબાઈ ૪૫૦૦ + ૩૩૩૩૩-૧/૩ = ૭૮૩૩૩-૧/૩ યોજનની હોય છે. આ લંબાઈ પ્રથમ અને અંતિમ બંધા મંડલોમાં સમાન હોય છે.

અંધકાર સંસ્થાન :- તાપક્ષેત્રની જેમજ અંધકાર ક્ષેત્રનો આકાર પણ હોય છે. જમ્બૂદ્વીપની અંદરની બંને બાહાઓ પણ તાપ ક્ષેત્રની જેમ ૪૫-૪૫ હજાર યોજનની હોય છે. અંધકારની સંપૂર્ણ લંબાઈ તાપક્ષેત્રની જેમ ૭૮૩૩૩-૧/૩ યોજનની હોય છે. ગોળ આભ્યંતર બાહા પ્રથમ મંડલમાં મેઢની પાસે મેઢના પરિઘથી ૨/૧૦ હોય છે. અર્થાત્ ૬૩૨૪-૬/૧૦ યોજન હોય છે. બાહ્ય ગોળ

બાહ્ય જમ્બૂદ્વીપના પરિઘના $2/10 = 532845-5/10$ યોજન હોય છે.

આભ્યંતર મંડલમાં જે માપ કહેલ છે, બાહ્ય મંડલમાં પણ તેવી જ રીતે કહેવું, પરંતુ આભ્યંતર અને બાહ્ય ગોળાઈવાળી બાહ્યોમાં ફેર છે. તે એ છે કે આભ્યંતર મંડલમાં તાપ ક્ષેત્રનું જે માપ કરેલ છે તે બાહ્ય મંડલમાં અંધકારનું માપ સમજવું અને જે આભ્યંતર મંડલમાં અંધકારનું માપ કહેલ છે તે બાહ્ય મંડલમાં પ્રકાશનું માપ સમજવું.

સૂર્ય ઉક્ત તાપ સંસ્થાનમાં 100 યોજન ઉપર પ્રકાશ કરે છે. 1200 યોજન નીચે પ્રકાશ કરે છે. તેમજ તિરછા 89253-21/50 યોજન આગળ અને તેટલા જ યોજન પાછળ બંને બાજુમાં પ્રકાશ કરે છે. આ વિષયમાં પણ 15 મિથ્યા માન્યતાઓ સૂત્રમાં કહેવામાં આવી છે.

તાપક્ષેત્ર અને સ્થિર-અસ્થિર બાહ્ય :-

મંડલ	તાપક્ષેત્ર લંબાઈ	સ્થિરબાહ્ય જમ્બૂદ્વીપમાં	આભ્યંતર પ્રકાશ બાહ્ય	બાહ્ય પ્રકાશ બાહ્ય	ભાગ
આભ્યંતર	92333 $\frac{3}{4}$	84000	53284 $\frac{5}{10}$	53284 $\frac{5}{10}$	$\frac{3}{4} = \frac{1}{4}$
બાહ્ય	92333 $\frac{3}{4}$	84000	53284 $\frac{5}{10}$	53284 $\frac{5}{10}$	$\frac{3}{4}$ અથવા $\frac{1}{4}$

નોંધ :- પ્રકાશ ક્ષેત્રનું જે માપ આભ્યંતર મંડલમાં છે. તે જ બાહ્ય મંડલમાં અંધકારનું છે અને જે માપ પ્રકાશનું બાહ્ય મંડલમાં છે તે અંધકારનું આભ્યંતર મંડલમાં છે.

પ્રાભૃત-૫

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રતિહત ક્યાં અને કેવી રીતે થાય છે ? અર્થાત્ પ્રકાશ ક્યાં રોકાય છે, અટકી જાય છે ?

ઉત્તર- સૂર્યની લેશ્યા-પ્રકાશ-તાપ અંદરની તરફ મેઢ પર્વતના સૂક્ષ્મ-બાદર પુદ્ગલોથી પ્રતિહત થાય છે. બહાર અને બંને બાજુ પોતાના પ્રકાશ સીમાના છેડા પર ચરમ સ્પર્શિત પુદ્ગલોથી રોકાય છે અર્થાત્ ત્યાં સુધી જ જઈ શકે છે. સીમા સમાપ્ત થવાથી આગળ જઈ શકતા નથી. આ ઉપરાંત, પ્રકાશ ક્ષેત્રની વચમાં ક્યાંય પણ જે પદાર્થોથી રોકાય છે, છાયા પડે છે ત્યાં ત્યાં તે પુદ્ગલોથી

પ્રતિહત થાય છે. આ રીતે મેઢથી, ખુદની સીમાંતથી તેમજ અન્ય પદાર્થોથી સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રતિહત થાય છે, રોકાય છે.

પ્રાભૃત-૬

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્યની જે પ્રકાશ સંસ્થિતિ-સીમા સંસ્થાન છે તે શું વધે ઘટે છે ?

ઉત્તર- અંદરના મંડલથી બહારના મંડલ તરફ જતી સમયે પ્રકાશ સંસ્થિતિ ઘટે છે અને બહારના મંડલમાંથી અંદરના મંડલ તરફ સૂર્યના આવવાના સમયે પ્રકાશ ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રત્યેક મંડલને સૂર્ય 30 મુહૂર્તમાં પાર કરે છે તેથી દર 30 મુહૂર્તે સૂર્યની પ્રકાશ સંસ્થિતિ ઘટે છે, વધે છે. આ સ્થૂળ દ્રષ્ટિ છે. સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી તો હર સમય આગળના મંડલ તરફ કર્ણ ગતિએ આગળ વધતો રહે છે અને ગતિ પણ વધતી રહે છે. તેથી તાપ ક્ષેત્રમાં થોડો ઘણો ઘટાડો થાય છે. આથી સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી ઘડિયાળના કલાક અને તારીખના કાંટાની જેમ પ્રતિપલ તાપક્ષેત્ર એટલે પ્રકાશની સંસ્થિતિ ઘટતી-વધતી રહે છે.

આમ, 5 મહિના સુધી બહાર જતા સમયે પ્રકાશ ક્ષેત્ર ઘટતું રહે છે. તો 5 મહિના અંદર આવતા સમયે પ્રકાશ ક્ષેત્ર વધતું રહે છે. પ્રતિદિન મુહૂર્તનો 2/5 ભાગ વધતો ઘટતો રહે છે. તો 5 મહિનામાં 5 મુહૂર્ત દિવસ વધતો કે ઘટતો રહે છે. મંડલની અપેક્ષાએ 2/1230 ભાગ તાપ ક્ષેત્ર પ્રતિદિન વધતું-ઘટતું રહે છે. તો 123 દિવસ (5 મહિનામાં) $2/5 \times 1230 = 1/5 = 2/10$ તાપ ક્ષેત્ર મંડલની અપેક્ષાએ વધતું ઘટતું રહે છે. તેથી એક સૂર્યનું અર્ધ મંડલમાં 1/10 તાપક્ષેત્ર વધ-ઘટ થાય છે. પ્રથમ મંડલમાં એક સૂર્ય 3/10 પ્રકાશ કરે છે. અંતિમ મંડલમાં 2/10 પ્રકાશ કરે છે. ફરીથી 5 મહિને પહોંચીને પ્રથમ મંડલમાં 3/10 પ્રકાશ કરે છે. આ રીતે સૂર્યનું પ્રકાશ ક્ષેત્ર પહોંચાઈમાં હંમેશાં વધતું-ઘટતું રહે છે અર્થાત્ આગળ પાછળ નો પ્રકાશ વધતો કે ઘટતો રહે છે. મેઢથી લવણ સમુદ્રની લંબાઈ છે તે સ્થિર રહે છે અને ઉપર નીચેનું પ્રકાશ ક્ષેત્ર પણ 100 યોજન અને 1200 યોજન સ્થિર રહે છે.

પ્રાભૃત-૭

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્યનો પ્રકાશ કોને પ્રાપ્ત થાય છે ?

ઉત્તર- જ્યાં કોઈ અવરોધ ન હોય, જ્યાં સૂર્યના કિરણો પહોંચતા હોય તે બધા

જ પુદ્ગલો કે પદાર્થ દૃશ્ય કે અદૃશ્ય, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ, પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરે છે અને પ્રકાશિત થાય છે. આ સંબંધમાં પણ ૨૦ અન્ય માન્યતાઓ કહેલ છે. સૂર્યનો પ્રકાશ બધાને માટે પ્રાપ્ય છે, જો વચમાં અવરોધ ન હોય તો.

પ્રાભૃત-૮

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્યની ઉદય સંસ્થિતિ અને ગમન કયા પ્રકારે હોય છે ?

ઉત્તર- સૂર્યની ક્રમિક ઉદય સંસ્થિતિ ચાલુ રહે છે. તે ઉત્તરપૂર્વમાં ઉદય પામીને દક્ષિણપૂર્વમાં આવે છે. દક્ષિણપૂર્વમાં ઉદય પામીને દક્ષિણપશ્ચિમમાં આવે છે. આમ ક્રમશઃ આગળ વધતો ઉદય થાય છે.

જંબૂદ્વીપના સરખા ચાર ભાગની કલ્પના કરીને આ પ્રકારે કથન કરવું કે મેઢના દક્ષિણ વિભાગમાં સૂર્ય ઉદિત થાય છે ત્યારે ઉત્તરી વિભાગમાં પણ ઉદિત થાય છે. તેમજ પૂર્વી-પશ્ચિમી વિભાગમાં અસ્ત પામે છે. જ્યારે દક્ષિણી વિભાગમાં ૧૮ મુહૂર્તથી લઈને ૧૨ મુહૂર્ત સુધીનો દિવસ હોય છે ત્યારે ઉત્તરી વિભાગમાં પણ એવડો જ દિવસ હોય છે. પૂર્વી-પશ્ચિમી એમ બંને વિભાગોમાં એ સમયે રાત્રિ હોય છે. તે પણ બંનેમાં ૧૨ મુહૂર્તથી લઈને ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે.

જ્યારે દક્ષિણ વિભાગમાં વર્ષ કે ઋતુનો પ્રથમ-શરૂનો સમય હોય છે ત્યારે ઉત્તરમાં પણ વર્ષ કે ઋતુનો પ્રથમ કે શરૂનો સમય હોય છે પરંતુ પૂર્વ-પશ્ચિમમાં તેના પછીના સમયમાં વર્ષ કે ઋતુની શરૂઆત થાય છે.

જ્યારે જે વિભાગમાં પ્રારંભિક પ્રદેશોમાં સૂર્યોદય થાય છે ત્યારે તે પૂરા વિભાગનો પ્રથમ સમય અપેક્ષિત કરીને કહેવામાં આવેલ છે. તેથી ઉત્તર દક્ષિણ વિભાગના વર્ષ આદિના પ્રારંભથી અનંતર સમયમાં જ પૂર્વી પશ્ચિમ વિભાગમાં વર્ષ આદિનો પ્રારંભ કહેવામાં આવેલ છે. અહીં ચાર વિભાગોમાં તે પૂરેપૂરા વિભાગ અપેક્ષિત છે પરંતુ તેને ભરત કે ઐરવત આદિ સમજી લેવા નહીં. આવી જ રીતે લવણસમુદ્ર, ધાતકીખંડ આદિના ચાર વિભાગ કરીને તેમાં વર્ષ આદિનો પ્રારંભ તેમજ સૂર્યના ઉદયની સંસ્થિતિ એક-એક વિભાગમાં ક્રમિક સમજવું.

આ વિષયમાં પણ સૂત્રમાં અન્ય ત્રણ માન્યતાઓ કહેલ છે જે અશુદ્ધ છે. વર્ષ આદિના પ્રારંભનો આ વિષય ભગવતીસૂત્રમાં પણ એવી જ સ્પષ્ટતાથી કહેલ છે.

પ્રાભૃત-૯

પ્રશ્ન-૧ : સૂર્યની તાપ લેશ્યા કોને પ્રાપ્ત થાય છે ?

ઉત્તર- સૂર્યમાંથી જે તાપ લેશ્યા નીકળે છે તે સ્પર્શમાં આવતા પુદ્ગલોને આતાપિત (ગરમ) કરે છે. તેમજ આ તાપલેશ્યાના સ્પર્શમાં ન આવતા પુદ્ગલો પણ આતાપિત થાય છે. તે આ લેશ્યાઓમાંથી જે ઇન્ન લેશ્યાઓ નીકળે છે તેનાથી આતાપિત થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સૂર્યના કિરણો જે વસ્તુઓ ઉપર પડે છે તે તો ગરમ થાય જ છે પરંતુ જ્યાં તાપ નથી પહોંચતો તે પુદ્ગલ કે જમીન પણ ગરમ થયેલી જણાય છે તેને સૂર્યના સીધા કિરણોથી તાપ નથી મળતો પરંતુ કિરણોમાંથી જે અંતર કિરણો નીકળે છે તેનાથી તાપ મળે છે અર્થાત્ ઇયાવાળા ક્ષેત્રોને પણ કંઈક પ્રકાશ તેમજ ગરમી મળે છે. આ વિષયમાં પણ ત્રણ માન્યતાઓ દર્શાવેલ છે.

પ્રશ્ન-૨ : પોરસી ઇયાનો શો મતલબ છે ? અને તે સંબંધી અહીં શું વિશ્લેષણ કરવામાં આવેલ છે ?

ઉત્તર- પોરસી ઇયાનો મતલબ છે કે જે ચીજ જેવડી છે તેવડી જ તેની ઇયા (પડછાયો)હોવો તે એક પોરસી (પુઢષની પુઢષ પ્રમાણ) ઇયા હોવી. આ ઇયાનું માપ યુગના શરૂઆતના સમયનું અર્થાત્ શ્રાવણ વદ એકમની અપેક્ષાએ અહીં કહેવામાં આવેલ છે. તે આ પ્રકારે છે-

ઇયાનું માપદિવસનો સમય :-

	ઇયાનું માપ	દિવસનો સમય
૧	અપાર્ધ પોરસી(અડધી) ઇયા	ત્રીજો ભાગ દિવસ=૬ મુહૂર્ત વીતવા પર.
૨	પોરસી(પુઢષ પ્રમાણ) ઇયા	ચોથો ભાગ દિવસ = ૪ $\frac{૧}{૨}$ મુહૂર્ત વીતવા પર થાય છે. એટલો જ દિવસ શેષ રહેવા પર પોરસી ઇયા હોય છે.
૩	દોઢ પોરસી(દોઢગણી) ઇયા	પાંચમો ભાગ દિવસ = ૩ મુહૂર્ત ૩૦ મિનીટ વીતવા પર
૪	બે પોરસી ઇયા(બે ગણી)	છઠ્ઠો ભાગ દિવસ = ૩ મુહૂર્ત વીતવા પર
૫	અઢી પોરસી ઇયા(અઢી ગણી)	સાતમો ભાગ દિવસ = ૨ મુહૂર્ત ૨૭ મિનીટ વીતવા પર.

૬	૫૮ ૩/૪ પોરસી (૫૮ ૩/૪ ગણી) છાયા	૧૯૦૦મો ભાગ= ૨૭ ૩/૪ સેંકડ દિવસ વીતવા પર.
૭	ઓગણસાઠ પોરસી (૫૯ ગણી) છાયા	૨૨૦૦૦ મો ભાગ = ૨ ૩/૪ સેંકડ દિવસ વીતવા પર.
૮	સાધિક ઓગણસાઈઠ પોરસી છાયા	સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તનો પ્રારંભિક પ્રથમ સમય થાય છે. અર્થાત્ દિવસનો કોઈ પણ ભાગ વ્યતીત નથી થતો.

પ્રશ્ન-૩ : છાયાના કેટલા, કેવા આકાર બને છે ?

ઉત્તર- લાંબી, પહોળી, ગોળ, અનુકૂળ, પ્રતિકૂળ આદિ છાયાના ૨૫ પ્રકાર કહેલ છે અર્થાત્ વસ્તુનો ખુદનો આકાર, પ્રકાશમાન, વસ્તુની સંસ્થિતિ અને તેનાથી અંતર આદિને કારણે છાયાઓ અનેક પ્રકારની હોય છે. ગોળ છાયાના ફરીથી અર્ધોગોળ, પા ગોળ, સઘન ગોળ આદિ આઠ પ્રકાર કહેલ છે.

પ્રશ્ન-૪ : આ પ્રાભૃતના મૂળપાઠમાં ક્યાંક ક્યાંક લિપિદોષ કે અપૂર્ણતા છે ?

ઉત્તર- આ પ્રાભૃતનો વિષય તેમજ સૂત્ર સહજ સમજમાં આવે તેવા નથી. આગમ પ્રકાશન સમિતિ બ્યાવરથી પ્રકાશિત સૂર્યપ્રજ્વલિના સંપાદનકાર વિદ્વાન શ્રમણે મૂળપાઠ ઉપર તેમજ રચનાના સૂત્રો ઉપર શંકા ઊભી કરીને અસંગત હોવાની કલ્પના કરી છે. હકિકતમાં સૂત્રપાઠ કે રચનાની એવી કોઈ સ્થિતિ છે નહીં. છતાં કંઈક લિપિદોષને કારણે હસ્તપ્રતોમાં ફરક આવી શકે છે. જેનું સમાધાન પ્રતિયો કે ટીકાઓને જોવાથી થઈ શકે છે. પરંતુ એવું લાગે છે કે સંપાદકે ટીકા જોવા છતાં આ સૂત્રોનો સાચો આશય સમજી શક્યા નથી. અહીં ઉપર આ સૂત્રોનો સંક્ષિપ્ત અને સાચો સંગત અર્થ આપી દીધેલ છે. જેને બરાબર સમજી લીધા પછી કોઈ શંકા રહેશે નહીં.

આ જ રીતે તે સંપાદક મહોદયે ટિપ્પણોમાં કેટલીય જગ્યાએ સૂક્ષ્મ વિષયોના, સૂત્રોના આશય સમજ્યા વગર આવી અનેક શંકાઓ દોષ ઉભા કરેલ છે. જે હકિકતમાં લગભગ વ્યક્તિગત શંકાઓ છે. સૂત્રમાં આવો કોઈ દોષ છે જ નહીં. બ્યાવરની તે પ્રતમાં પરસ્પર એક બીજા સૂત્રોથી વિદ્વદ્ધ પણ કહેવામાં આવેલ છે. પરંતુ તેવી કલ્પના સંપાદકની પોતાની વ્યક્તિગત ભ્રમણાનું કારણ છે. તેમજ તે સંપાદનમાં મૂળ પાઠનો સરળ અર્થ પણ આપેલ નથી. જો સાચો અર્થ આપવામાં આવ્યો હોત તો આવી શંકાઓનું ત્યાં જ સમાધાન મળી જાત.

પ્રાભૃત-૧૦: પ્રતિપ્રાભૃત-૧

પ્રશ્ન-૧ : નક્ષત્ર કેટલા છે અને તેના નામ કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- નક્ષત્ર ૨૮ કહેલ છે, તેના નામ આ પ્રકારે છે- (૧) અભિજિત (૨) શ્રવણ (૩) ધનિષ્ઠા (૪) શતભિષક (૫) પૂર્વ ભાદ્રપદ (૬) ઉત્તર ભાદ્રપદ (૭) રેવતી (૮) અર્ષિની (૯) ભરણી (૧૦) કૃતિકા (૧૧) રોહિણી (૧૨) મૃગશીર્ષ (૧૩) આર્દ્રા (૧૪) પુનર્વસુ (૧૫) પુષ્ય (૧૬) અશ્લેષા (૧૭) મઘા (૧૮) પૂર્વા ફાલ્ગુની (૧૯) ઉત્તરા ફાલ્ગુની (૨૦) હસ્ત (૨૧) ચિત્રા (૨૨) સ્વાતિ (૨૩) વિશાખા (૨૪) અનુરાધા (૨૫) જ્યેષ્ઠા (૨૬) મૂલ (૨૭) પૂર્વાષાઢા (૨૮) ઉત્તરાષાઢા.

આ વિષયમાં પણ વિભિન્ન મત છે. જેમાં નક્ષત્રના ક્રમની શરૂઆત કૃતિકાથી, મઘાથી, ધનિષ્ઠાથી, અર્ષિનીથી, ભરણીથી કરવામાં આવે છે. અભિજિત નક્ષત્રથી જ ઉત્સર્પિણીકાળનો પ્રારંભ હોવાનું જંબૂદ્વીપ પ્રજ્વલિમાં બતાવેલ છે.

પ્રાભૃત-૧૦: પ્રતિપ્રાભૃત-૨

પ્રશ્ન-૧ : નક્ષત્રોનો ચંદ્રની સાથે સંયોગ કયા પ્રકારે થાય છે ?

ઉત્તર- નક્ષત્ર અને ચંદ્ર બધા પોતપોતાની ગતિથી ભ્રમણ કરતા રહે છે. ચંદ્ર અંદરથી બહાર અને બહારથી અંદર ૫૧૦ યોજન ક્ષેત્રમાં અને ૧૫ મંડલમાં ભ્રમણ કરે છે. જ્યારે નક્ષત્ર પોતાના એક જ મંડલમાં ભ્રમણ કરે છે. ચંદ્રની ગતિ મંદ છે તેનાથી નક્ષત્રોની ગતિ વધારે છે. તેથી એક એક નક્ષત્ર ચંદ્રની સીધમાં આવતું જતું રહે છે અને પછી કેટલોક સમય સીધમાં રહી આગળ વધી જાય છે. આ સીધમાં રહેવાને જ ચંદ્ર નક્ષત્રનો સંયોગ કહેલ છે. આ સંયોગ ચાર પ્રકારે છે- (૧) ૯ મુહૂર્ત સાધિકનું (૩૬ મુહૂર્ત અધિક) (૨) ૧૫ મુહૂર્ત (૩) ૩૦ મુહૂર્ત (૪) ૪૫ મુહૂર્ત.

નક્ષત્રોનો ચંદ્ર સંયોગ:- (૧) ૯ મુહૂર્ત- અભિજિત.

(૨) ૧૫ મુહૂર્ત- (૧) શતભિષક (૨) ભરણી (૩) આર્દ્રા (૪) અશ્લેષા (૫) સ્વાતિ (૬) જ્યેષ્ઠા

(૩) ૩૦ મુહૂર્ત- (૧) શ્રવણ (૨) ધનિષ્ઠા (૩) પૂર્વ ભાદ્રપદ (૪) રેવતી (૫)

અર્ચિની (૬) કૃતિકા (૭) મૃગશીર્ષ (૮) પુષ્ય (૯) મઘા (૧૦) પૂર્વા ફાલ્ગુની (૧૧) હસ્ત (૧૨) ચિત્રા (૧૩) અનુરાધા (૧૪) મૂલ (૧૫) પૂર્વાષાઢા.

(૪) ૪૫ મુહૂર્ત- (૧) ઉત્તરભાદ્રપદ (૨) રોહિણી (૩) પુનર્વસુ (૪) ઉત્તરા ફાલ્ગુની (૫) વિશાખા (૬) ઉત્તરાષાઢા

પ્રશ્ન-૨ : નક્ષત્રોનો સૂર્યની સાથે સંયોગ કયા પ્રકારે થાય છે ?

ઉત્તર- સૂર્ય પણ ૧૮૪ મંડલ પલટીને ચાલે છે અને સૂર્યની ગતિથી પણ નક્ષત્રની ગતિ વધારે હોય છે. ૨૮ નક્ષત્ર ક્રમથી આગળ વધતા રહે છે અને બધાને સૂર્યની સીધમાં ચાલવાનો ક્રમ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પણ ચાર પ્રકારે છે-

૧. ૪ દિન ૬ મુહૂર્ત અભિજિત
૨. ૬ દિન ૨૧ મુહૂર્ત શતભિષક આદિ ૬ ઊપરવત્
૩. ૧૩ દિન ૧૨ મુહૂર્ત શ્રવણ આદિ ૧૫ ઊપરવત્
૪. ૨૦ દિન ૩ મુહૂર્ત ઉત્તરાભાદ્રપદ આદિ ૬ ઊપરવત્

પ્રાભૂત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૂત-૩

પ્રશ્ન-૧ : નક્ષત્ર અને ચંદ્રનો સંયોગ કયા સમયે પ્રાપ્ત થાય છે ?

ઉત્તર- સમયની અપેક્ષાએ પણ સંયોગ ચાર પ્રકારે થાય છે.

૧	દિવસના પ્રથમ ભાગમાં શરૂઆત થાય અને ત્રીસ મુહૂર્ત રહે.	પૂર્વ ભાગ સમક્ષેત્ર
૨	દિવસના પશ્ચિમ ભાગમાં શરૂઆત થાય અને ત્રીસ મુહૂર્ત રહે.	પશ્ચાત્ ભાગ સમક્ષેત્ર
૩	રાત્રિમાં શરૂઆત થાય અને ૧૫ મુહૂર્ત રહે.	નક્ત ભાગ-અર્ધક્ષેત્ર
૪	રાત્રિ દિવસ બન્નેમાં શરૂઆત થાય અને ૪૫ મુહૂર્ત રહે.	ઉભય ભાગ-દોઢ ક્ષેત્ર

(૧) પૂર્વ ભાગમાં :- (૧) પૂર્વા ભાદ્રપદ (૨) કૃતિકા (૩) મઘા (૪) પૂર્વાફાલ્ગુની (૫) મૂલ (૬) પૂર્વાષાઢા.

(૨) પશ્ચિમ ભાગમાં :- (૧) અભિજિત (શ્રવણ નક્ષત્રના સંયોગથી ઉપચારથી માનવામાં આવ્યું છે.) (૨) શ્રવણ (૩) ઘનિષ્ઠા (૪) રેવતી (૫) અર્ચિની (૬) મૃગશીર્ષ (૭) પુષ્ય (૮) હસ્ત (૯) ચિત્રા (૧૦) અનુરાધા.

(૩) નક્ત ભાગમાં :- (૧) શતભિષક (૨) ભરણી (૩) આર્દ્રા (૪) અશ્લેષા (૫) સ્વાતિ (૬) જ્યેષ્ઠા.

(૪) ઉભય ભાગમાં :- (૧) ઉત્તરભાદ્રપદ (૨) રોહિણી (૩) પુનર્વસુ (૪) ઉત્તરાફાલ્ગુની (૫) વિશાખા (૬) ઉત્તરાષાઢા.

પ્રાભૂત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૂત-૪

પ્રશ્ન-૧ : નક્ષત્ર, ચંદ્રની સાથે યોગ મેળવીને પછી આગળના નક્ષત્રને યોગ-સમર્પણ કયારે કરે છે ?

ઉત્તર- ગયા પ્રાભૂતમાં સમુચ્ચય(સામાન્ય)રૂપથી કહેલ વિષયને અહીં એક નક્ષત્રના ક્રમથી સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવેલ છે. સાથે જ અભિજિત, શ્રવણ બંને નક્ષત્રોની એક સાથે સમ્મિલિત વિવક્ષા કરેલ છે. કારણ કે અભિજિતનો સમય ઓછો છે. (૧-૨) અભિજિત, શ્રવણ બંને નક્ષત્રો મળીને દિવસમાં યોગ શરૂ કરી ૩૯ મુહૂર્ત સાધિક રહીને બીજે દિવસે પાછળના ભાગમાં ઘનિષ્ઠાને સમર્પણ કરી દે છે. (૩) ઘનિષ્ઠા નક્ષત્ર પણ ૩૦ મુહૂર્ત રહીને બીજે દિવસે પશ્ચાત્ ભાગમાં શતભિષકને સંયોગ સમર્પિત કરી દે છે અર્થાત્ પહેલાના નક્ષત્રનો યોગ સમાપ્ત થતાં આગળના નક્ષત્ર સાથેનો સંયોગ શરૂ થઈ જાય છે.

આ પ્રકારે પ્રથમ પ્રતિપ્રાભૂતમાં કહેલ ક્રમથી જ અહીં તે બધા નક્ષત્રોનો સંયોગ સમજવો. કેમ કે એ જ ક્રમથી સંયોગ ચાલે છે. સંયોગના મુહૂર્તની સંખ્યા બીજા, ત્રીજા પ્રતિપ્રાભૂતમાં બતાવેલ છે. તેટલા સમય સુધી ચંદ્રની સાથે તે નક્ષત્ર સંયોગ કરે છે. પછી આગળના નક્ષત્રનો સંયોગ કહેવાય છે. આ પ્રકારે છેવટ સુધી પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર દિવસના પૂર્વ ભાગમાં સંયોગ કરીને ૩૦ મુહૂર્ત રહીને બીજા દિવસે પૂર્વ ભાગમાં ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રને સંયોગ સમર્પિત કરે છે.

ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર પણ પૂર્વ દિવસમાં સંયોગ પ્રારંભ કરીને ૪૫ મુહૂર્ત રહીને બીજા દિવસે સાંજે અભિજિત-શ્રવણ નક્ષત્રને યોગ સમર્પિત કરે છે. આ પ્રકારે પૂઢ ચક્ર યથાસમયે શરૂ થઈને યથાસમયે સમાપ્ત થાય છે અને ફરી યથાસમયે શરૂ થઈ જાય છે.

પ્રાભૂત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૂત-૫

પ્રશ્ન-૧ : ૨૮ નક્ષત્રોમાં કુલ, ઉપકુલ અને કુલોપકુલ કેવા પ્રકારે હોય છે ?

ઉત્તર— જે નક્ષત્રમાં માસની સમાપ્તિ હોય, જે માસના નામવાળું નક્ષત્ર હોય તેને કુલ કહે છે. તેના પૂર્વ ક્રમવાળા નક્ષત્રને ઉપકુલ કહે છે અને તેનાથી પણ પૂર્વ ક્રમવાળા નક્ષત્રને, કુલોપકુલ કહે છે, જેમ કે—

કુલ :— (૧) ધનિષ્ઠા (૨) ઉત્તરભાદ્રપદ (૩) અષ્ટિની (૪) કૃતિકા (૫) મૃગશીર્ષ (૬) પુષ્ય (૭) મઘા (૮) ઉત્તરા ફાલ્ગુની (૯) ચિત્રા (૧૦) વિશાખા (૧૧) મૂલ (૧૨) ઉત્તરાષાઢા.

અહીં ધનિષ્ઠા અને મૂલ આ બે નક્ષત્ર મહિનાના નામ સિવાયના લેવાયા છે. કારણ કે તે મહિનાની સમાપ્તિ કરવાવાળા એ જ નક્ષત્ર છે.

ઉપકુલ :— (૧) શ્રવણ (૨) પૂર્વા ભાદ્રપદ (૩) રેવતી (૪) ભરણી (૫) રોહિણી (૬) પુનર્વસુ (૭) અશ્લેષા (૮) પૂર્વા ફાલ્ગુની (૯) હસ્ત (૧૦) સ્વાતિ (૧૧) જ્યેષ્ઠા (૧૨) પૂર્વાષાઢા.

કુલોપકુલ :— (૧) અભિજિત (૨) શતભિષક (૩) આર્દ્રા (૪) અનુરાધા.

પ્રાભૃત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૃત-૬

પ્રશ્ન-૧ : પૂર્ણિમા અને અમાવસ્યાને દિવસે કયા નક્ષત્રનો ચંદ્ર સાથે સંયોગ થાય છે ?

ઉત્તર— શ્રાવણ, ભાદરવો, પોષ, જેઠ મહિનાના કુલ, ઉપકુલ અને કુલોપકુલ ત્રણેય નક્ષત્રોનો યોગ હોય છે. બાકીના મહિનાની બધી પૂર્ણિમામાં કુલ, ઉપકુલ એમ બંને નક્ષત્રોનો સંયોગ હોય છે. ૧૨ મહિનાની ૧૨ પૂર્ણિમા હોય છે. તે કુલ, ઉપકુલ કે કુલોપકુલ એમ ત્રણેય નક્ષત્રોમાંથી કોઈની પણ સાથે સંયોગ થતો હોય છે. મહિનાના નામવાળા કુલ તેમજ તેના ઉપકુલ અને કુલોપકુલ પાંચમા પ્રતિપ્રાભૃતમાં કહેલ છે તે અનુસાર તે અહીં ક્રમશઃ ૧૨ મહિનાની પૂર્ણિમામાં સમજી લેવું.

અમાવસ્યા તેમજ તેના નક્ષત્ર સંયોગ :— ૧૨ મહિનાની ૧૨ અમાવસ્યા હોય છે. જે મહિનાની અમાવસ્યાના નક્ષત્ર સંયોગ જાણવા હોય તો તેના ૬ મહિના પછીના મહિનાની કુલ, ઉપકુલ કે કુલોપકુલનો સંયોગ એ મહિનાના અમાવસ્યાનો સંયોગ હોય છે. જેમ કે શ્રાવણ મહિનાના ૬ મહિના પછી માહ મહિનો હોય છે. તેથી તે માહ મહિનાના કુલ-ઉપકુલ-મઘા અને અશ્લેષાનો સંયોગ શ્રાવણ માસની અમાવસ્યાના દિવસે હોય છે. આ રીતે માગસર, માહ, ફાગણ અને અષાઢ

મહિનાની અમાવસ્યાનો ક્રમશઃ જેઠ, શ્રાવણ, ભાદરવો, પોષ મહિનાના કુલ, ઉપકુલ, કુલોપકુલ ત્રણમાંથી કોઈ પણ નક્ષત્રનો સંયોગ હોવાથી તે અમાવસ્યા યુક્ત હોય છે. બાકીના આઠ મહિનાની અમાવસ્યામાં તે મહિનાની આગળના ૬ મહિના પછીના મહિનાના કુલ, ઉપકુલ, બેમાંથી કોઈ એકનો સંયોગ હોવાથી તે અમાવસ્યા યુક્ત હોય છે.

નોંધ— અહીં મૂળપાઠમાં ફાગણ મહિનાની અમાસમાં ભાદરવા મહિનાના કુલ નો પાઠ છૂટી ગયેલ છે. ત્રણ નક્ષત્રની જગ્યાએ બે નક્ષત્રના સંયોગ જ કહેલ છે. તથા પોષ માસથી લઈને અષાઢ મહિના સુધીની અમાસના સંયોગનો પાઠ અશુદ્ધ છે અર્થાત્ કુલને ઉપકુલ લખી દેવામાં આવેલ છે અને ઉપકુલને કુલ લખી દેવામાં આવેલ છે. આ લેખન સંપાદનની પરંપરાગત ભૂલ થઈ હોય તેમ લાગે છે.

પ્રાભૃત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૃત-૭

પ્રશ્ન-૧ : મહિનાની અમાસ-પૂનમના નક્ષત્રોનો યોગ સંબંધ કઈ રીતે હોય છે ?

ઉત્તર— મહિનાની અમાસ-પૂનમના નક્ષત્ર યોગથી સંબંધ :— છટ્ટા પ્રાભૃતમાં બતાવેલ છે કે શ્રાવણ મહિનાની અમાસના દિવસે માહ મહિનાના કુલ, ઉપકુલનો સંયોગ હોય છે અર્થાત્ ૬ મહિના પછીના કુલ ઉપકુલ તે છ મહિના પહેલાના મહિનાની અમાસના દિવસે યોગ જોડે છે અને તેથી આ બંને મહિનાને પરસ્પર સંબંધ હોય છે તે આ સાતમા પ્રતિપ્રાભૃતમાં બતાવવામાં આવેલ છે.

શ્રાવણ મહિનામાં માહ મહિનાની કુલ ઉપકુલવાળી અમાસ હોય છે અને શ્રાવણ મહિનાની પૂનમ હોય છે અને માહ મહિનામાં શ્રાવણની અમાસ હોય છે અને માહ મહિનાની પૂનમ હોય છે.

આ પ્રકારનો સંબંધ ક્રમશઃ (૨) ભાદરવા અને ફાગણ (૩) આસો અને ચૈત્રનો (૪) કારતક અને વૈશાખનો (૫) માગસર અને જેઠનો (૬) પોષ અને અષાઢનો હોય છે. અર્થાત્ પોષમાં અષાઢી અમાસ અને પોષી પૂનમ હોય છે. અષાઢમાં પોષી અમાસ અને અષાઢી પૂનમ હોય છે.

પ્રાભૃત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૃત-૮, ૯

પ્રશ્ન-૧ : નક્ષત્રોને તારા કેટલા હોય છે અને તેનો આકાર કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- આ બંને પ્રાભૃતમાં નક્ષત્રોના આકાર અને તારા (વિમાન) ની સંખ્યા કહેલ છે. જે ચાર્ટ દ્વારા બતાવેલ છે.

નક્ષત્ર, આકાર, યોગ આદિ :-

ક્રમ	નામ	આકાર	તારા	કુલ	પૂનમ સંયોગ	અમાસ સંયોગ	દૃશ્ય
૧	અભિજિત	ગોશીર્ષ	૩	કુલોપકુલ-૧			••
૨	શ્રવણ	કવડ	૩	ઉપકુલ			••
૩	ધનિષ્ઠા	પોપટનું પિંજર	૫	કુલ	શ્રાવણ	માઘી	•••
૪	શતભિષક	પુષ્પ ચંગેરી	૧૦૦	કુલોપકુલ-૨			•••••
૫	પૂર્વભાદ્રપદ	અર્ધ વાવ	૨	ઉપકુલ			••
૬	ઉ.ભાદ્રપદ	અર્ધ વાવ	૨	કુલ	ભાદરવા	ફાગણી	••
૭	રેવતી	નાવા	૩૨	ઉપકુલ			•••••
૮	અષ્ટિની	અસ્કંધ	૩	કુલ	આસો	ચૈત્રી	••
૯	ભરણી	ભગ	૩	ઉપકુલ			••
૧૦	કૃતિકા	ક્ષુર-ઘર	૬	કુલ	કારતક	વૈશાખી	•••
૧૧	રોહિણી	ધૂસઢં	૫	ઉપકુલ			•••
૧૨	મૃગશીર્ષ	મૃગનું શિર	૩	કુલ	માગસર	જ્યેષ્ઠી	•••
૧૩	આર્દ્રા	ઢધિરબિંદુ	૧	કુલોપકુલ-૩			•
૧૪	પુનર્વસુ	તુલા	૫	ઉપકુલ			•••
૧૫	પુષ્ય	વર્ધમાનક	૩	કુલ	પોષ	આષાઢી	••
૧૬	અશ્લેષા	પતાકા	૬	ઉપકુલ			••••
૧૭	મઘા	પ્રાકાર	૭	કુલ	મહા	શ્રાવણી	••••
૧૮	પૂર્વાફા.	પલિયંક	૨	ઉપકુલ			••
૧૯	ઉત્તરાફા.	પલિયંક	૨	કુલ	ફાગણ	ભાદરવી	••
૨૦	હસ્ત	હાથ	૫	ઉપકુલ			••••
૨૧	ચિત્રા	ખીલેલા પુષ્પ	૧	કુલ	ચૈત્ર	આસો	૦

૨૨	સ્વાતિ	ખીલા	૧	ઉપકુલ			•
૨૩	વિશાખા	દામણિ	૫	કુલ	વૈશાખ	કાર્તિકી	•••
૨૪	અનુરાધા	એકાવલી	૪(૫)	કુલોપકુલ-૪			•••
૨૫	જ્યેષ્ઠા	ગજદંત	૩	ઉપકુલ			••
૨૬	મૂલ	વીંછી	૧૧	કુલ	જ્યેષ્ઠ	માગસરી	•••••
૨૭	પૂર્વાષાઢા	હાથીનાં પગલાં	૪	ઉપકુલ			•••
૨૮	ઉત્તરાષાઢા	બેઠેલો સિંહ	૪	કુલ	આષાઢ	પૌષી	••

પ્રાભૃત-૧૦: પ્રતિપ્રાભૃત-૧૦

પ્રશ્ન-૧ : રાત્રિ વાહક નક્ષત્ર કોને કહે છે ? અહીં તે સંબંધી વર્ણન કેવા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- રાત્રિની શરૂઆત થતાં જ જે નક્ષત્ર પૂર્વમાં ઉદય થઈને સંપૂર્ણ રાત્રિ આકાશમાં રહે, રાત્રિ પૂરી થાય ત્યારે પશ્ચિમમાં અસ્ત પામે એ નક્ષત્રને આ રાત્રિનો રાત્રિવાહક નક્ષત્ર કહે છે. અર્થાત્ આખી રાત રહેવાવાળું દેખાવાવાળું નક્ષત્ર તે રાત્રિવાહક નક્ષત્ર છે.

જેવી રીતે સૂર્યથી કાળમાન, પોરસી આદિની જાણકારી મળે છે. તેવી જ રીતે રાત્રિવાહક નક્ષત્રને જોવાથી રાત્રિના સમયનું પોરસીનું અનુમાન કરી શકાય છે.

૨૮ નક્ષત્રમાંથી કોઈ નક્ષત્ર ૭ દિવસ સુધી રાત્રિવહન કરે છે. તો કોઈ ૮ દિવસ સુધી અને કોઈ ૧૫ દિવસ સુધી રાત્રિ વહન કરે છે. કોઈ મહિનામાં ત્રણ નક્ષત્ર તો કોઈ મહિનામાં ૪ નક્ષત્ર રાત્રિવહન કરે છે.

રાત્રિવાહક નક્ષત્ર :-

ક્રમ	મહીના	નક્ષત્ર નામ	રાત્રિ સંં	નક્ષત્ર	રાત્રિ સંં	નક્ષત્ર	રાત્રિ સંં	નક્ષત્ર	રાત્રિ સંખ્યા
૧	શ્રાવણ	ઉત્તરાષાઢા	૧૪	અભિજિત	૭	શ્રવણ	૮	ધનિષ્ઠા	૧
૨	ભાદરવો	ધનિષ્ઠા	૧૪	શતભિષક	૭	પૂ.ભાદ્રપદ	૮	ઉ.ભાદ્રપદ	૧
૩	આસો	ઉ.ભાદ્રપદ	૧૪	રેવતી	૧૫	અષ્ટિની	૧	-	-

ક્રમ	મહીના	નક્ષત્ર નામ	રાત્રિ સંં	નક્ષત્ર	રાત્રિ સંં	નક્ષત્ર	રાત્રિ સંં	નક્ષત્ર	રાત્રિ સંંખ્યા
૪	કારતક	અરિની	૧૪	ભરણી	૧૫	કૃતિકા	૧	-	-
૫	માગસર	કૃતિકા	૧૪	રોહિણી	૧૫	મૃગશીર્ષ	૧	-	-
૬	પોષ	મૃગશીર્ષ	૧૪	આર્દ્રા	૭	પુનર્વસુ	૮	પુષ્ય	૧
૭	મહા	પુષ્ય	૧૪	અશ્લેષા	૧૫	મઘા	૧	-	-
૮	ફાગણ	મઘા	૧૪	પૂ.ફાલ્ગુની	૧૫	ઉ.ફાલ્ગુની	૧	-	-
૯	ચૈત્ર	ઉ.ફાલ્ગુની	૧૪	હસ્ત	૧૫	ચિત્રા	૧	-	-
૧૦	વૈશાખ	ચિત્રા	૧૪	સ્વાતિ	૧૫	વિશાખા	૧	-	-
૧૧	જ્યેષ્ઠ	વિશાખા	૧૪	અનુરાધા	૭	જ્યેષ્ઠા	૮	મૂલ	૧
૧૨	અષાઢ	મૂલ	૧૪	પૂર્વાષાઢા	૧૫	ઉત્તરાષાઢા	૧	-	-

સૂચના :- ચાર્ટમાં- સંં = સંંખ્યા, ઉ. = ઉત્તરા, પૂ. = પૂર્વા.

દરેક મહિનામાં તેના કુલ નક્ષત્ર એક જ દિવસે, પૂનમની રાત્રિ વહન કરે છે. ચાર મહિનામાં કુલોપકુલ હોય છે. તે મહિનામાં ચાર નક્ષત્ર રાત્રિ વહન કરે છે અને બાકીના મહિનામાં ત્રણ નક્ષત્ર રાત્રિ વહન કરે છે.

દરેક મહિનાના કુલ નક્ષત્ર આગળના મહિનાના શરૂના ૧૪ દિવસ રાત્રિવહન કરે છે. બાકીના ૧૬ દિવસમાંથી તે મહિનાના અંતિમ એક દિવસે તે જ મહિનાના કુલ નક્ષત્ર વહન કરે છે. બાકી બધા ૧૫ દિવસોમાં જો તે મહિનાના ઉપકુલ અને કુલોપકુલ બંને હોય તો ક્રમશઃ ૮ અને ૭ રાત્રિ વહન કરે છે. તેમજ માત્ર ઉપકુલ હોય તો તે ૧૫ દિવસ સુધી રાત્રિ વહન કરે છે.

પ્રાભૂત-૧૦: પ્રતિપ્રાભૂત-૧૧

પ્રશ્ન-૧ : ચંદ્રની સાથે યોગ કરનારા નક્ષત્ર કઈ દિશામાં રહીને ચંદ્રની સાથે ચાલે છે ?

ઉત્તર- નક્ષત્રોનો ચંદ્ર સાથે ચાલવાનો આ યોગ પાંચ પ્રકારે હોઈ શકે છે- (૧) કોઈ નક્ષત્ર, ચંદ્રની દક્ષિણમાં રહીને યોગ કરે છે. (૨) કોઈ ઉત્તરમાં રહીને (૩) કોઈ ઉપર કે નીચે રહીને પ્રમર્દ યોગ કરે છે. (૪) કોઈ દક્ષિણથી અને પ્રમર્દયોગ બંનેથી સાથે ચાલે છે. (૫) કોઈ ઉત્તરમાં રહીને, દક્ષિણમાં અને પ્રમર્દ યોગ એમ ત્રણ યોગ કરીને સાથે ચાલે છે. ૨૮ નક્ષત્રોમાંથી કયો નક્ષત્ર કેવો યોગ કરે છે. તે આ પ્રકારે છે-

(૧) દક્ષિણથી- (૧) મૃગ (૨) આર્દ્રા (૩) પુષ્ય (૪) અશ્લેષા (૫) હસ્ત (૬) મૂલ. (૨) ઉત્તરથી- (૧ થી ૯) અભિજિતથી ભરણી સુધી (૧૦) પૂર્વા ફાલ્ગુની (૧૧) ઉત્તરા ફાલ્ગુની (૧૨) સ્વાતિ.

(૩) ત્રણેયથી- (૧) કૃતિકા (૨) રોહિણી (૩) પુનર્વસુ (૪) મઘા (૫) ચિત્રા (૬) વિશાખા (૭) અનુરાધા.

(૪) દક્ષિણથી અને પ્રમર્દથી- (૧) પૂર્વાષાઢા (૨) ઉત્તરાષાઢા.

(૫) પ્રમર્દ યોગથી- (૧) જ્યેષ્ઠા.

આમ કુલ ૬ + ૧૨ + ૭ + ૨ + ૧ = ૨૮ નક્ષત્ર હોય છે.

સ્પષ્ટીકરણ- (૧) છેલ્લા આઠમા મંડલમાં રહેવાવાળા મૃગશીર્ષ આદિ ૬ નક્ષત્રો દક્ષિણમાં રહીને હંમેશાં ચંદ્ર સાથે ચાલવાનો યોગ કરે છે. (૨) આભ્યંતર પ્રથમ મંડલમાં રહેવાવાળા ૧૨ નક્ષત્રો હંમેશાં એક ઉત્તર દિશામાંથી યોગ કરી સાથે ચાલે છે. (૩) કૃતિકા આદિ સાત નક્ષત્રોનો ચંદ્રની સાથે ચાલવાનો યોગ થાય ત્યારે ચંદ્ર ક્યારેક દક્ષિણમાં હોય છે તો ક્યારેક ઉત્તરમાં હોય છે. ક્યારેક ઉપર, નીચે કે સીધી લીટીમાં પણ આવી જાય છે. તેથી આ નક્ષત્ર ત્રણે રીતે ચંદ્રની સાથે ચાલી શકે છે. તેનું કારણ એ છે કે ચંદ્ર હંમેશા મંડલ બદલતો રહે છે. જ્યારે નક્ષત્ર હંમેશા એક જ મંડલમાં રહે છે. આ સાત નક્ષત્રો વચ્ચેના મંડલમાં હોવાથી ચંદ્ર ક્યારેક ઉત્તર, ક્યારેક દક્ષિણ કે ક્યારેક સીધી લીટીમાં હોય છે. (૪) પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રના ૪ તારા(વિમાન) છે તે છેલ્લા મંડલમાં છે છતાં પણ તેના ૨-૨ તારા અંતિમ મંડલની બહારની તરફ છે અને ૨-૨ અંદરની તરફ છે. તેથી બે ચંદ્રની સીધી લીટીમાં આવી જાય છે અને બે દક્ષિણમાં દૂર રહી જાય છે. તેથી આ બે નક્ષત્ર દક્ષિણ અને પ્રમર્દ એમ બે પ્રકારે યોગ કરે છે. (૫) જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રને સાથે ચાલવાનો યોગ થાય ત્યારે તે ઉપર નીચે રહીને જ યોગ કરે છે. તેથી તેનો એક પ્રમર્દ યોગ જ કહેલ છે.

પ્રશ્ન-૨ : ચંદ્ર અને નક્ષત્રના મંડલો કયા પ્રકારે આવેલા છે ?

ઉત્તર- ચંદ્રના ૧૫ મંડલ છે અને નક્ષત્રના ૮ મંડલ છે. આ આઠેય ચંદ્રના આઠ મંડલોની સીધી લીટીમાં રહે છે. ચંદ્રના એ આઠ મંડલ ૧, ૩, ૬, ૭, ૮, ૧૦, ૧૧ અને ૧૫ મું છે જે ક્રમશઃ નક્ષત્ર મંડલની સીધમાં છે. ચંદ્રના બાકીના ૭ મંડલોની સીધમાં નક્ષત્રના મંડલો નથી. તે આ છે - ૨-૪, ૫, ૯, ૧૨, ૧૩, ૧૪.

સૂર્ય મંડલની સીધમાં ચંદ્ર ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫ આ

દશ ચંદ્ર મંડલો, સૂર્ય મંડલની સીધમાં(સીધી લીટીમાં) રહે છે. બાકીના પાંચ સીધમાં નથી, આગળ-પાછળ છે.

ચંદ્રનો ૧, ૩, ૧૧ અને ૧૫ મો આમ ચાર મંડલ એવા છે જેની સીધમાં સૂર્ય મંડલ પણ છે અને નક્ષત્ર મંડલ પણ છે.

નક્ષત્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય મંડલ સીધાણ :-

સંયોગ	ચંદ્ર મંડલ	નક્ષત્ર મંડલ	સૂર્ય મંડલ
ત્રણે સાથે	૧	૧	૧
બે સાથે	૨	×	૧૪
ત્રણે સાથે	૩	૨	૨૭
બે સાથે	૪	×	૪૦
બે સાથે	૫	×	૫૩
બે સાથે	૬	૩	× (૬૬-૬૭)
બે સાથે	૭	૪	× (૭૯-૮૦)
બે સાથે	૮	૫	× (૯૨-૯૩)
સાથે નહીં	૯	×	× (૧૦૫-૧૦૬)
બે સાથે	૧૦	૬	× (૧૧૮-૧૧૯)
ત્રણે સાથે	૧૧	૭	૧૩૨
બે સાથે	૧૨	×	૧૪૫
બે સાથે	૧૩	×	૧૫૮
બે સાથે	૧૪	×	૧૭૧
ત્રણે સાથે	૧૫	૮	૧૮૪

નોંધ :- આ કોષ્ટકની સમજૂતી ઉપર પ્રશ્ન-૨માં અને આગળ પ્રશ્ન-૩માં આપી છે.

પ્રશ્ન-૩ : અમુક મંડલ સીધમાં અને અમુક નહી તેનું કોઈ કારણ છે ?

ઉત્તર- ચંદ્રના છટ્ટાથી દસમા સુધીના મંડલ ૬૬, ૭૯, ૯૨, ૧૦૫ અને ૧૧૮ સૂર્ય મંડલથી કંઈક આગળ થઈ જવાથી તેની સીધ છૂટી જાય છે. જે ૧૩૨ મંડલ સુધી જતા એક સૂર્ય મંડલ જેટલું આગળ વધી જવાથી ચંદ્રમંડલ આગળ થઈ જાય છે અને પરિણામે ૧૩૧ મા મંડલના સ્થાને ૧૩૨ મા મંડલમાં સાથે થઈ જાય છે અને ત્યાંથી ફરી ૧૧ થી ૧૫ મંડલ સુધી સાથે ચાલે છે.

ચંદ્ર મંડલની વચ્ચે સૂર્ય મંડલ સમવતાર :- એક ચંદ્રમંડલની વચ્ચે ૧૨ સૂર્ય મંડલ હોય છે અને ૧૩ મું સાથે હોય છે અને આમ ૧૩-૧૩ મંડલ પછી

સાથે થાય છે. તેથી ૧૩-૧૩ ઉમેરતા જવાથી આગળના ચંદ્રમંડલ અને સૂર્ય મંડલનું સંગમ સ્થાનનું "સંગમ મંડલ" આવી જાય છે. આ ક્રમ પાંચ મંડલ સુધી ચાલે છે. પછી ૧૩ મું મંડલ કંઈક પાછળ રહી જાય છે અને ૧૪ મા સૂર્ય મંડલ સુધી ૬ અને ૭ મું ચંદ્રમંડલ પહોંચી શકતું નથી. તેથી ૧૩માંથી આગળ અને ૧૪માંથી પહેલા, વચ્ચે ૪ રહી જાય છે. આ ક્રમ ચંદ્રના ૧૦ મા મંડલ સુધી ચાલે છે. ૧૧ મા મંડલમાં સૂર્યના એક મંડલનું અંતર પાર કરી જવાથી ૧૪ મા મંડલના અંતરમાં જઈને ચંદ્ર અને સૂર્યના મંડલ ફરીથી સીધી લીટીમાં આવી જાય છે. ૧૧ થી ૧૫ મા મંડલ સુધી જતા સુધીમાં દેશોન એક મંડલ સુધીનું અંતર થઈ જવાથી બંનેના વિમાન સીધમાં આવી જાય છે. જો કલ્પના કરીએ ચંદ્રનું ૧૬ મું મંડલ હોય તો ફરી પાછો સૂર્ય ચંદ્રનો સાથ છૂટી જાય.

આથી ચંદ્રના ૧૫ મંડલમાં ૧૪ અંતર છે અને પ્રત્યેકમા ૧૩ સૂર્ય મંડલ સાધિકનું અંતર છે. $૧૪ \times ૧૩ = ૧૮૨$ થયા એટલે કે એક મંડલ જેટલું અંતર ૧૧ મા મંડલમાં વધી ગયું. તેથી ૧૮૩ સૂર્ય મંડલનું અંતર ચંદ્રના પહેલા મંડલથી ૧૫ મા મંડલની વચ્ચે આવી જાય છે. કુલ ૧૮૪ સૂર્ય મંડલ છે અને તેનું અંતર ૧૮૩ જ હોય છે.

ચંદ્રમંડલ અંતર :- પ્રત્યેક ચંદ્ર મંડલમાં ૩૫-૩૦/૬૧, ૪/૭ યોજનનું અંતર છે અને ૫૬/૬૧ યોજનનું વિમાન હોય છે. તેથી અંતર અને વિમાનને મેળવીને ૧૪ આંતરાથી ગુણીને તેમાં ૫૬/૬૧ ઉમેરવાથી ૫૧૦ યોજનનું ક્ષેત્ર નીકળી આવે.

સૂર્ય મંડલ અંતર :- દરેક સૂર્ય મંડલનું અંતર ૨ યોજન છે અને ૪૮/૬૧ યોજનનું વિમાન છે. આ બંનેને મેળવવાથી અને ૧૮૩ આંતરા વડે ગુણવાથી તેમજ ૪૮/૬૧ ઉમેરવાથી ૫૧૦ યોજન નીકળી આવે.

નક્ષત્ર મંડલ અંતર :- નક્ષત્ર મંડલોના અંતર, એક સરખું માપ કે ક્રમિક હિસાબવાળું નથી. કોઈ સ્થિર કે સ્થાયી હિસાબ વગરનું માપ છે. તેના ૮ મંડલ છે જેના ૭ અંતર, વિમાન સહિત આ પ્રકારે છે-

(૧) ૭૨-૫૧/૬૧, ૧/૭ (૨) ૧૦૧-૧૫/૬૧, ૫/૭ (૩) ૩૬-૨૫/૬૧, ૪/૭ (૪) ૩૬-૨૫/૬૧, ૪/૭ (૫) ૭૨-૨૫/૬૧, ૪/૭ (૬) ૩૬-૨૫/૬૧, ૪/૭ (૭) ૧૪૫-૪૧/૬૧, ૨/૭ આ સાત અંતરને મેળવવાથી લગભગ ૫૧૦ યોજન થઈ જાય છે.

નોંધ :- આ મેળવણીમાં ૫૧૦ યોજન હોવાથી સૂક્ષ્મતમ ફેર આવી શકે છે.

કારણ કે સમ ભિન્ન હોવાથી વધારે કે ઓછા અંશ રહી જાય છે.

પ્રાભૃત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૃત-૧૨, ૧૩, ૧૪

પ્રશ્ન-૧ : આ ત્રણ પ્રાભૃતમાં શેનું વર્ણન છે ?

ઉત્તર- પ્રત્યેક નક્ષત્રના સ્વામી દેવ(અધિપતિ) હોય છે. તેના નામ પ્રાભૃત-૧૨ માં બતાવેલ છે. એક દિવસ-રાતમાં ૩૦ મુહૂર્ત હોય છે. એ ૩૦ ના દરેકના નામ સ્વતંત્ર હોય છે. જે પ્રાભૃત-૧૩ માં કહેલ છે અને તિથિઓ ૧૫ હોય છે. તેના રાત્રિના અને દિવસના એમ અલગ-અલગ નામ છે. જે પ્રાભૃત ૧૪ માં કહેલ છે. નામ પરિચય માટે હોય છે અને આ બધા નામ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હોય છે.

૩૦ મુહૂર્તના નામ :- (૧) રૂદ્ર (૨) શ્રેયાન (૩) મિત્ર (૪) વાયુ (૫) સુપ્રિત (૬) અભિચંદ્ર (૭) માહેન્દ્ર (૮) બલય (૯) બ્રહ્મ (૧૦) બહુસત્ય (૧૧) ઈશાન (૧૨) ત્યષ્ટા(સ્રષ્ટા) (૧૩) ભાવિતાત્મા (૧૪) વૈશ્રમણ (૧૫) વાઢણ (૧૫) આનંદ (૧૭) વિજય (૧૮) વિશ્વસેન (૧૯) પ્રજાપત્ય (૨૦) ઉપશમ (૨૧) ગંધર્વ (૨૨) અગ્નિસેન (૨૩) શતવૃષભ (૨૪) આતપ (૨૫) અમમ (૨૬) ઋણવાન (૨૭) ભૌમ (૨૮) વૃષભ (૨૯) સર્વાર્થ (૩૦) રાક્ષસ. આ મુહૂર્તની ગણતરી સૂર્યોદયથી શરૂ કરી રાત્રિના છેલ્લા મુહૂર્ત સુધીની છે. સમવાયંગ-૩૦ માં પણ આ નામ છે.

પક્ષના ૧૫ દિવસના લોકોત્તર નામ :- એકમ, બીજ આદિ એ ૧૫ દિવસના લૌકિકનામ છે. તેના લોકોત્તર નામ આ પ્રમાણે છે- (૧) પૂર્વાંગ (૨) સિદ્ધમનોરમ (૩) મનોહર (૪) યશોભદ્ર (૫) યશોધર (૬) સર્વકામ સમૃદ્ધ (૭) ઈન્દ્રમૂર્ધા-ભિષિક્ત (૮) સોમનસ (૯) ધનંજય (૧૦) અર્થસિદ્ધિ (૧૧) અભિજાત (૧૨) અત્યસન (૧૩) શતંજય (૧૪) અગ્નિવેશ (૧૫) ઉપશમ.

પક્ષની ૧૫ રાત્રિના નામ :- (૧) ઉત્તમા (૨) સુનક્ષત્રા (૩) એલાપત્યા (૪) યશોધરા (૫) સોમનસા (૬) શ્રી સંભૂતા (૭) વિજયા (૮) વૈજયંતી (૯) જયંતિ (૧૦) અપરાજિતા (૧૧) ઈચ્છા (૧૨) સમાહારા (૧૩) તેજા (૧૪) અતિતેજા (૧૫) દેવાનંદા.

પ્રાભૃત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૃત-૧૫, ૧૬

પ્રશ્ન-૧ : ૧૫ તિથિઓના વિશિષ્ટ ગુણ સૂચક નામ પણ છે ?

ઉત્તર- ચૌદમાં પ્રાભૃતમાં ૧૫ તિથિના દિવસ-રાત્રિના નામ સૂચિત કરેલ છે.

અહીં ૧૫ તિથિના દિવસ રાત્રિના ૫-૫ વિશિષ્ટ નામ બતાવવામાં આવેલ છે.

પ્રસિદ્ધ તિથિ			દિવસની તિથિના નામ	રાતની તિથિના નામ
એકમ	છટ્ટ	અગિયારસ	નંદા	ઉગ્રવતી
બીજ	સાતમ	બારસ	ભદ્રા	ભોગવતી
ત્રીજ	આઠમ	તેરસ	જયા	જશવતી
ચોથ	નોમ	ચૌદસ	તુચ્છા	સર્વ સિદ્ધા
પાંચમ	દસમ	અમાસ	પૂર્ણા	શુભનામા

પ્રશ્ન-૨ : શું નક્ષત્રના ગોત્ર પણ હોય છે ?

ઉત્તર- પ્રાભૃત-૧૬ માં ગોત્ર બતાવેલ છે. તે માલિક દેવના નામ સાથે ચાર્ટમાં જુઓ.

નક્ષત્ર	દેવનામ	ગોત્ર	નક્ષત્ર	દેવનામ	ગોત્ર
૧	બ્રહ્મા	મદ્ગલાયન	૧૫	બૃહસ્પતિ	ઉદાયન
૨	વિષ્ણુ	શંખાયન	૧૬	સર્પ	માંડવ્યાયન
૩	વસુ	અગ્નિતાપસ	૧૭	પિતૃ	પિંગલાયન
૪	વઢણ	કર્ણલોચન	૧૮	ભગ	ગોપાલ્યાયન
૫	અજ	જાતુકર્ણ	૧૯	અર્યમ	કાશ્યપ
૬	અભિવૃદ્ધિ	ધનંજય	૨૦	સવિતા	કોશિક
૭	પુષ્ય	પુષ્યાયન	૨૧	તુષ્ઠ	દર્ભિયાયન
૮	અ✓	આ✓ાદન	૨૨	વાયુ	ચામરક્ષા
૯	યમ	ભગ્નવેશ	૨૩	ઈન્દ્રાગ્નિ	સુંગાયણ
૧૦	અગ્નિ	અગ્નિવેશ	૨૪	મિત્ર	ગોલવ્યાયણ
૧૧	પ્રજાપતિ	ગૌતમ	૨૫	ઈન્દ્ર	ચિકિત્સ્યાયન
૧૨	સોમ	ભારદ્વાજ	૨૬	નિરતિ(નૈઋતિ)	કાત્યાયન
૧૩	ઢદ્ર	લોહિત્યાયન	૨૭	જલ	વર્ધિતાયન
૧૪	અદિતિ	વાશિષ્ઠ	૨૮	વિ✓	વ્યાઘ્રાવૃત્ય

પ્રાભૃત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૃત-૧૭

આ પ્રાભૃતમાં કંઈક વિકૃતિ થઈ ગઈ છે. તેની જાણકારી માટે આ આગમના સારાંશ પુસ્તકમાં પરિશિષ્ટ જુઓ.

પ્રાભૃત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૃત-૧૮

પ્રશ્ન-૧ : એક યુગમાં નક્ષત્રોનો ચંદ્ર-સૂર્ય સાથે યોગ કેટલી વાર થાય છે ?

ઉત્તર- ૫ વર્ષનો એક યુગ થાય છે. આ યુગમાં ચંદ્રની સાથે પ્રત્યેક નક્ષત્ર ૬૭ વાર યોગ કરે છે. અર્થાત્ સાથે સાથે ચાલે છે. તેમજ સૂર્યની સાથે પાંચ વર્ષમાં પ્રત્યેક નક્ષત્ર ૫-૫ વાર યોગ કરે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે પાંચ વર્ષમાં ૬૭ નક્ષત્ર માસ હોય છે. એક નક્ષત્ર માસ, ૨૮ જ નક્ષત્રોનો ચંદ્રની સાથે એક એક વાર યોગ બનવાથી થાય છે. તેથી તેને ૬૭ નક્ષત્ર મહિનામાં ૬૭ વાર ચંદ્રની સાથે યોગ કરવાનો સંયોગ થાય છે. સૂર્યની સાથે એક નક્ષત્રનો એક વર્ષમાં એક વાર યોગ કરવાનો(સાથે ચાલવાનો) સંયોગ થાય છે. તેથી પાંચ વર્ષમાં બધા નક્ષત્રોના પાંચ પાંચવાર યોગ થાય છે.

પ્રાભૃત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૃત-૧૯

પ્રશ્ન-૧ : ૧૨ મહિનાના લૌકિક, લોકોત્તર નામ કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- શ્રાવણ, ભાદરવો આદિ એ ૧૨ નામ લૌકિક છે. લોકોત્તર નામ ક્રમથી આ પ્રકારે કહેલ છે- (૧) શ્રાવણ-અભિનંદન (૨) સુપ્રતિષ્ઠ (૩) વિજય (૪) પ્રીતિવર્ધન (૫) શ્રેયાસ (૬) શિવ (૭) શિશિર (૮) હેમંત (૯) વસંત (૧૦) કુસુમ સંભવ (૧૧) નિદાહ (૧૨) વિરોધી.

પ્રાભૃત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૃત-૨૦

પ્રશ્ન-૧ : સંવત્સર કેટલા પ્રકારના હોય છે. તેનો પરિચય શું છે ?

ઉત્તર- સંવત્સર પાંચ કહેલ છે- (૧) નક્ષત્ર સંવત્સર (૨) યુગસંવત્સર (૩) પ્રમાણ સંવત્સર (૪) લક્ષણ સંવત્સર (૫) શનિશ્વર સંવત્સર.

નક્ષત્ર સંવત્સર :- દરેક નક્ષત્રનો ચંદ્ર સાથે એકવાર યોગ થવાથી એક નક્ષત્ર માસ થાય છે. ૧૨ વાર યોગ થવાથી એક નક્ષત્ર સંવત્સર થાય છે. આ ૧૨ માસ કે ૧૨ યોગની અપેક્ષા સંવત્સર ૧૨ પ્રકારે કહેલ છે.

બીજી અપેક્ષાએ નક્ષત્ર સંવત્સર ૧૨ વર્ષનું હોય છે. કેમ કે બૃહસ્પતિ

મહાગૃહ એક-એક નક્ષત્રની સાથે ક્રમશઃ યોગ કરતાં કરતાં ૧૨ વર્ષમાં ૨૮ નક્ષત્રોની સાથે યોગ પૂર્ણ કરે છે.

યુગ સંવત્સર :- યુગ પાંચ વર્ષનો હોય છે. શ્રાવણ આદિ મહિનાની અપેક્ષાએ એક વર્ષ-૧૨ મહિના અર્થાત્ ૨૪ પક્ષનો હોય છે. યુગનો પહેલો ચંદ્ર વર્ષ-૧૨ માસ, ૨૪ પક્ષનો હોય છે. યુગનો બીજો ચંદ્ર વર્ષ પણ ૧૨ માસ ૨૪ પક્ષનો હોય છે. યુગનો ત્રીજો અભિવર્ધિત વર્ષ ૧૩ માસ ૨૬ પક્ષનો હોય છે. યુગનો ચોથો ચંદ્ર વર્ષ ૧૨ માસ ૨૪ પક્ષનો હોય છે. યુગનો પાંચમો અભિવર્ધિત વર્ષ ૧૩ માસ ૨૬ પક્ષનો હોય છે. આ પ્રકારે પાંચ વર્ષનો યુગ, ૬૨ માસ, ૧૨૪ પક્ષનો હોય છે.

પ્રમાણ સંવત્સર :- સંવત્સરનું પ્રમાણ પાંચ પ્રકારે કહેલ છે. અર્થાત્ પરિમાણ, કાળમાપની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકારના સંવત્સર હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે-

ક્રમ	નામ	માસ દિવસ	વર્ષ દિવસ
૧	નક્ષત્ર સંવત્સર	૨૭ ૬/૬	૩૨૭ ૫/૬
૨	ચંદ્ર સંવત્સર	૨૮ ૬/૬	૩૫૪ ૬/૬
૩	ઋતુ સંવત્સર	૩૦	૩૬૦
૪	સૂર્ય સંવત્સર	૩૦ ૬/૬	૩૬૬
૫	અભિવર્ધિત	૩૧ ૬/૬	૩૮૩ ૬/૬

લક્ષણ સંવત્સર :- પાંચ સંવત્સરોનું પરિમાણ ઉપર કહેલ છે. અહીં એ પાંચેયના લક્ષણો, ગુણ બતાવેલ છે. (૧) નક્ષત્ર યથાસમયે યોગ કરે છે. ઋતુઓ પણ યથા સમયે પરિણિત થાય છે. અતિ ગરમી કે ઠંડી હોતી નથી. તેમજ વર્ષા પણ વિપુલ પ્રમાણમાં થાય છે. તે લક્ષણ સંવત્સર છે.

(૨) પૂનમનો ચંદ્ર નક્ષત્ર યોગ યથા સમયે થતો નથી. ગરમી, ઠંડી, રોગની વિપુલતા હોય છે. દારૂણ પરિણામી અતિવૃષ્ટિ થાય છે. આ લક્ષણ ચંદ્ર સંવત્સરના છે.

(૩) વનસ્પતિ વગેરે યથા સમયે અંકુરિત થતી નથી. વિષમ સમયમાં ફળ આવે, વર્ષા બરાબર થાય નહીં, ઓછી થાય. આ લક્ષણ ઋતુ(કર્મ) સંવત્સરના છે.

(૪) પૃથ્વી, પાણી સરસ સુંદર, રસકસવાળા હોય, ફળ ફુલોમાં યથા સમયે રસ થતા હોય, ભરપૂર માત્રામાં રસવાળા ફળો હોય, થોડા પાણીથી ધાન્યાદિની સારી ઉત્પત્તિ થાય, આ બધા સૂર્ય સંવત્સરના લક્ષણ છે.

(૫) સૂર્ય વધારેને વધારે તપે, વર્ષાથી બધા જળાશયો ભરાઈ જાય, આ અભિવર્ધિત સંવત્સરનું લક્ષણ છે.

શનિશ્વર સંવત્સર :- નક્ષત્રોની સાથેનો શનિ મહાગૃહનો યોગ ૩૦ વરસે પૂરો થાય છે. તેથી શનિશ્વર સંવત્સર ૩૦ વર્ષનો હોય છે અને ૨૮ નક્ષત્રોના યોગને કારણે ૨૮ પ્રકારનો હોય છે.

પ્રાભૃત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૃત-૨૧

પ્રશ્ન-૧ : કયા નક્ષત્રમાં કઈ દિશામાં જાવાનું શુભ માનવામાં આવે છે ?

ઉત્તર- નક્ષત્રોના ૭-૭ ના ચાર વિભાગ કહેલ છે. જેમાં ૧ થી ૭ સુધી એટલે કે અભિજીતથી રેવતી સુધીના નક્ષત્ર પૂર્વ દ્વારાવાળા છે અર્થાત્ આ નક્ષત્રોમાં પૂર્વ દિશામાં જવું શુભ મનાય છે. આ જ રીતે (૨) અશ્વિનીથી પુનર્વસુ સુધીના નક્ષત્ર દક્ષિણ દ્વારના છે. (૩) પુષ્યથી ચિત્રા નક્ષત્ર સુધીના સાત નક્ષત્ર પશ્ચિમ દ્વારના છે. (૪) સ્વાતિથી ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્ર ઉત્તર દ્વારના છે. આ રીતે સાત નક્ષત્રોના સમૂહ જે દ્વારના હોય તે દિશામાં જવું શુભ માનવામાં આવે છે.

મતાંતર :- આ નક્ષત્રના ક્રમ સંબંધી વર્ણન છે અને નક્ષત્રના ક્રમના વિષયમાં પાંચ મતાંતરો પ્રવર્તે છે. તે આ પ્રાભૃતના પ્રથમ પ્રતિપ્રાભૃતમાં કહેવામાં આવેલ છે. તેથી અહીં પણ તે જ પાંચ મતાંતર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

આ સાત-સાત નક્ષત્રના સમૂહને જે રીતે સ્વમત(જિનમત) અનુસાર કહેલ છે તે અભિજીતથી શરૂ કરીને ૪-૪ વિભાગમાં કહેલ છે. તે જ રીતે બીજી પાંચ માન્યતામાં (૧) કૃતિકા (૨) મઘા (૩) ધનિષ્ઠા (૪) અશ્વિની અને (૫) ભરણીથી શરૂ કરીને ૭-૭ નક્ષત્રોના સમૂહને ચાર વિભાગમાં ક્રમશઃ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દ્વારાવાળા કહેલ છે. આ પાંચેય ક્રમ અયોગ્ય અને અમાન્ય છે. અભિજીતથી શરૂ કરેલ ક્રમ જ અહીં સ્વમત કથન છે. જે "વયં પુણ એવં વયામો" વાક્ય પ્રયોગની સાથે આપવામાં આવેલ છે.

પ્રાભૃત-૧૦ : પ્રતિપ્રાભૃત-૨૨

પ્રશ્ન-૧ : નક્ષત્રોના યોગમાં પોતાની સીમાનો વિષ્કંભ પણ હોતો હશે ?

ઉત્તર- નક્ષત્ર પોતાના વિમાનમાત્રથી યોગ કરતા હોય એવું નથી. પરંતુ તેની આગળ-પાછળ પણ તેની ક્ષેત્ર સીમા હોય છે.

નક્ષત્રોના સીમા વિષ્કંભ :- પોત-પોતાના મંડલના ૧,૦૯,૮૦૦ ભાગ કરવામાં

આવે અને એ ભાગોમાંથી નિમ્ન ભાગ પ્રમાણ નક્ષત્રનો યોગ એ પોતાનો સીમા વિષ્કંભ હોય છે. જેમ કે -

	નામ	નક્ષત્ર સં.		સીમા વિષ્કંભ	કુલ યોગ
૧	અભિજિત	૨	×	૬૩૦ =	૧,૨૬૦
૨	શતભિષક આદિ ૬	૧૨	×	૧૦૦૫ =	૧૨,૦૬૦
૩	શ્રવણ આદિ ૧૫	૩૦	×	૨૦૧૦ =	૬૦,૩૦૦
૪	ઉત્તરાભાદ્રપદ આદિ ૬	૧૨	×	૩૦૧૫ =	૩૬,૧૮૦
	કુલ	૫૬			૧,૦૯,૮૦૦

અહીં ૬૩૦ આદિ જે બતાવેલ છે તે મંડલના ભાગ છે. તેમનો સરવાળો કરવાથી ૧,૦૯,૮૦૦ ભાગ થાય છે. ઉપર પ્રમાણેનું સીમા ક્ષેત્ર તે નક્ષત્રોના આગળ, પાછળ, મધ્ય એમ મેળવીને કુલ ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્રની સીધી રેખામાં સૂર્ય ચંદ્ર રહે ત્યાં સુધી તેનો યોગ ગણવામાં આવે છે. તેના વિમાન આ સીમા ક્ષેત્રની વચ્ચે હોય છે. ૬, ૧૫ આદિ નક્ષત્ર સંખ્યાના નામ આ પ્રાભૃતના બીજા પ્રતિપ્રાભૃતમાં જુઓ.

જે નક્ષત્રનો જેટલા દિવસ માટે ચંદ્રની સાથે યોગ થાય તેના સડસઠિયા ભાગનો ત્રીસ ભાગ કરવાથી ઉપરની ૨૬મ આવી જાય છે. જેમ કે જે નક્ષત્ર ૩૦ મુહૂર્ત = ૧ દિવસનો યોગ કરે તો તેનો સીમા વિષ્કંભ $૧ \times ૬૭ \times ૩૦ = ૨૦૧૦$ ભાગનો છે. તેથી સૂત્રમાં "સતસઠિઠ ભાગ ત્રીસાઈ ભાગાણ" ૬૭ મા ભાગનો ૩૦ મો ભાગ વિશેષણ લગાવેલ છે.

પ્રશ્ન-૨ : નક્ષત્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, અમાસ, પૂર્ણિમાનો યોગ ક્યાં કરે છે ?

ઉત્તર- નક્ષત્ર અમાવસ્યા યોગ :- અભિજીત નક્ષત્ર દર ૪૪ મી અમાસના દિવસે સવાર-સાંજ ચંદ્રની સાથે યોગ કરે છે. આ સિવાયના કોઈપણ નક્ષત્ર ચંદ્રની સાથે અમાસના દિવસે યોગ કરતા નથી. પરંતુ પૂર્ણિમાને દિવસે જ ચંદ્ર સાથે યોગ કરે છે.

ચંદ્ર પૂર્ણિમા યોગ :- ચંદ્ર જે મંડલના જે સ્થાનેથી યુગની અંતિમ ૬૨ મી પૂર્ણિમાં પૂરી કરે તે સ્થાનથી ૩૨/૧૨૪ મંડલ ભાગ જેટલું ક્ષેત્ર આગળ જઈને પ્રથમ પૂર્ણિમાં(નવા યુગની) પૂરી કરે છે. આ રીતે બીજી, ત્રીજી પૂર્ણિમાં પણ તે પૂર્વ પૂર્ણિમાએ કરેલા મંડલ સ્થાનથી ૩૨/૧૨૪ મંડલ ભાગ આગળ જઈને પૂરી કરે છે. આ રીતે કરતા યુગ સમાપ્તિની ૬૨ મી પૂર્ણિમાં મંડલના દક્ષિણી ચતુર્થાંશ

ભાગથી ૨૭/૩૧, ૧૮/૨૦ ભાગ જવા પર અને ૩/૩૧, ૨/૧૦ ભાગ આ ચતુર્થાસ દક્ષિણી ભાગના બાકી રહેવા પર ત્યાં સમાપ્ત કરે છે.

સૂર્ય પૂર્ણિમા યોગ :- સૂર્ય પણ યુગની ૬૨ મી પૂર્ણિમા જે સ્થાનેથી સમાપ્ત કરે છે તે સ્થાનથી ૮૪/૧૨૪ મંડલ ભાગ આગળ જઈને પહેલી પૂર્ણિમાં સમાપ્ત કરે છે. આ રીતે બીજી, ત્રીજી પૂર્ણિમા તે પૂર્વ પૂર્ણિમાએ કરેલ મંડલના સ્થાનથી ૮૪/૧૨૪ મંડલ ભાગ આગળ જવા પર પૂરી કરે છે. આ રીતે યુગની સમાપ્તિની ૬૨ મી પૂર્ણિમા મંડલના પૂર્વી ચતુર્થાસમાં ૨૭/૩૧, ૧૮/૨૦ ભાગ જવા પર ૩/૩૧, ૨/૨૦ ભાગ તે પૂર્વી ચતુર્થાસનો બાકી રહે ત્યાં સમાપ્ત કરે છે.

ચંદ્ર અમાવશ્યા યોગ :- ચંદ્ર જે મંડલના જે સ્થાન પર યુગની અંતિમ અમાવશ્યા પૂરી કરે તે સ્થાનથી ૩૨/૧૪ ભાગ મંડલ જેટલું ક્ષેત્ર આગળ જઈને યુગની પ્રથમ અમાવશ્યા પૂર્ણ કરે છે. જે રીતે પૂર્ણિમાનું વર્ણન છે. તે સમાન જાણવું. જ્યાં ચંદ્ર ૬૨ મી પૂર્ણિમાં પૂરી કરે ત્યાંથી ૧૬/૧૨૪ ભાગ મંડલ પહેલાં જ ૬૨ મી અમાવશ્યા પૂરી કરે છે. અર્થાત્ દક્ષિણી ચતુર્થાસ મંડલનો ૧૧/૩૧, ૧૮/૨૦ ભાગ જવા પર અને ૧૮/૩૧, ૨/૨૦ ભાગ તે દક્ષિણી ચતુર્થાસ ભાગના બાકી રહેતા તે સ્થાન ઉપર ૬૨ મી અમાવશ્યા સમાપ્ત કરે છે.

સૂર્ય અમાવશ્યા યોગ :- સૂર્ય પહેલા પહેલાના અમાવશ્યાના સમાપ્તિના સ્થાનથી ૮૪/૧૨૪ મંડલ ભાગ આગળ, આગલી અમાવશ્યા પૂર્ણ કરે છે. જે સ્થાન પર ૬૨ મી પૂર્ણિમાં પૂરી કરે છે તે સ્થાનથી ૪૭/૧૨૪ મંડલ ભાગ પહેલાં જ ૬૨ મી અમાવશ્યા પૂર્ણ કરે છે.

ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, પૂર્ણિમાં યોગ :-

પૂનમ	ચંદ્ર - મુહૂર્ત	સૂર્ય - મુહૂર્ત
પહેલી પૂનમ	ધનિષ્ઠા	૩ ૧૬, ૬૩
બીજી પૂનમ	ઉત્તરા ભાદ્રપદ	૨૭ ૧૬, ૬૩
ત્રીજી પૂનમ	અશ્વિની	૨૧ ૧૬, ૬૩
બારમી પૂનમ	ઉત્તરાષાઢા	૨૬ ૧૬, ૬૩
બાસઠમી પૂનમ	ઉત્તરાષાઢા	૨૨મ સમય

જે મુહૂર્ત પ્રમાણ દીધા છે, એટલા સમયના યોગ કાલ અવશેષ રહેતાં તે નક્ષત્ર પૂર્ણિમા પૂર્ણ કરે છે.

ચંદ્ર સૂર્ય નક્ષત્ર અમાસ યોગ :-

અમાસ	ચંદ્ર-સૂર્ય	મુહૂર્ત
પહેલી અમાસ	અશ્લેષા	૧ ૧૦, ૬૩
બીજી અમાસ	ઉત્તરા ફાલ્ગુની	૪૦ ૧૦, ૬૩
ત્રીજી અમાસ	હસ્ત	૪૦ ૧૦, ૬૩
બારમી અમાસ	આર્દ્રા	૪ ૧૦, ૬૩
બાસઠમી અમાસ	પુનર્વસુ	૨૨ ૧૦

નોંધ :- ચંદ્ર અમાવશ્યાના દિવસે સૂર્યની સાથે જ રહે છે. માટે બન્નેના નક્ષત્ર યોગ એક જ સમાન હોય છે. એટલા માટે ચાર્ટમાં બંનેયને સાથે રાખવામાં આવ્યા છે.

પ્રશ્ન-૩ : ચંદ્ર-સૂર્ય, નક્ષત્રની સાથે યોગ ક્યા ક્યા સમયે કરે છે ?

ઉત્તર- ચંદ્રનો નક્ષત્ર સાથેનો યોગ કાળ :- એક નામના બે-બે નક્ષત્રો છે. જે નક્ષત્રની સાથે ચંદ્ર આજે જે સમયે યોગ પૂર્ણ કરે તેના ૮૧૮-૨૪/૬૨, ૬૨/૬૭ મુહૂર્ત પછી તે જ નામવાળા બીજા નક્ષત્રની સાથે બીજા સ્થાન ઉપર યોગ પૂર્ણ કરે છે. ૧૬૩૮-૪૮/૬૨, ૬૫/૬૭ મુહૂર્ત પછી ફરી તે જ નક્ષત્ર સાથે અન્ય સ્થાને યોગ પૂરો કરે છે. ૫૪૮૦૦ મુહૂર્ત પછી તે જ નામવાળા બીજા નક્ષત્રની સાથે તે જ સ્થાન પર યોગ પૂરો કરે છે. ૧૦૮, ૮૦૦ મુહૂર્ત પછી તે જ નક્ષત્રની સાથે તે જ સ્થાનમાં યોગ પૂરો કરે છે.

સૂર્ય નક્ષત્રનો યોગ કાળ :- ૩૬૬ દિવસ પછી સૂર્ય તે નામવાળા નક્ષત્રની સાથે યોગ પૂર્ણ કરે છે. ૭૩૨ દિવસ પછી ફરીથી તે જ નક્ષત્રની સાથે તે જ સ્થાનમાં યોગ પૂરો કરે છે. ૧૮૩૦ દિવસ પછી તે જ નામવાળા નક્ષત્રની સાથે તે સ્થાનમાં યોગ પૂરો કરે છે. ૩૬૬૦ દિવસ પછી તે જ નક્ષત્રની સાથે તે જ સ્થાનમાં યોગ પૂરો કરે છે.

ઉપસંહાર :- જમ્બૂદ્વીપમાં ૨ સૂર્ય, ૨ ચંદ્ર અને બધા નક્ષત્ર ૨-૨ છે. જ્યારે જ્યાં એક સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર ગતિ કરતા હોય ત્યારે બીજો સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર પણ તેની સીધી લીટીમાં પ્રતિ પક્ષદિશામાં ગતિ કરતાં, પ્રતિપક્ષ ક્ષેત્રને પ્રકાશિત, આતાપિત કરે છે.

જ્યારે એક ચંદ્ર જે નક્ષત્રની સાથે યોગ કરતો હોય ત્યારે બીજો ચંદ્ર તેવા જ નામવાળા બીજા નક્ષત્ર સાથે યોગ યુક્ત હોય છે. એ જ રીતે બંને સૂર્ય પણ તેવાં જ નક્ષત્ર સાથે યોગ યુક્ત હોય છે.

આ રીતે બંને સૂર્ય, ચંદ્ર યથાક્રમે ગ્રહ, નક્ષત્રના યોગથી યુક્ત થતા રહે છે. આ રીતે ૧૦ મા પ્રાભૃતનો ૨૨ મો પ્રતિપ્રાભૃત પૂર્ણ થયો.

પ્રશ્ન-૧ : કયા નક્ષત્રના યોગમાં યુગના કયા સંવત્સરનો પ્રારંભ થાય છે અને સમાપ્ત થાય છે ?

ઉત્તર- આ પ્રાભૃતમાં યુગ સંવત્સરના આદિ-શરૂઆત અને અંતના યોગવાળા નક્ષત્રોનો સમય પણ દર્શાવવામાં આવેલ છે. જે ચાર્ટમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે.

સંવત્સર યુગની આદિ સમાપ્તિ યોગ :-

ક્રમ	સંવત્સર યુગની આદિ સમાપ્તિ	ચંદ્ર યોગ મુહૂર્ત	સૂર્ય યોગ મુહૂર્ત
૧	યુગનો પ્રારંભ	અભિજિત- પ્રથમ સમય	પુષ્ય- ૨૧ ૫૬, ૬૭
૨	પ્રથમ ચંદ્ર સંવત્સરની સમાપ્તિ	ઉત્તરાષાઢા- ૨૬ ૬૬, ૫૭	પુનર્વસુ- ૧૬ ૬૬, ૬૭
૩	બીજા ચંદ્ર સંવત્સરની આદિ	ઉત્તરાષાઢા- ૨૬ ૬૬, ૫૭	પુનર્વસુ- ૧૬ ૬૬, ૬૭
૪	બીજા ચંદ્ર સંવત્સરની સમાપ્તિ	પૂર્વાષાઢા- ૭ ૫૬, ૬૭	પુનર્વસુ- ૪૨ ૬૬, ૬૭
૫	ત્રીજા અભિ. સંવત્સરની આદિ	પૂર્વાષાઢા- ૭ ૫૬, ૬૭	પુનર્વસુ- ૪૨ ૬૬, ૬૭
૬	ત્રીજા અભિ. સંવ. સમાપ્તિ	ઉત્તરાષાઢા- ૧૩ ૬૬, ૬૭	પુનર્વસુ- ૨ ૫૬, ૬૭
૭	ચોથા ચંદ્ર સંવત્સરની આદિ	ઉત્તરાષાઢા- ૧૩ ૬૬, ૬૭	પુનર્વસુ- ૨ ૫૬, ૬૭
૮	ચોથા ચંદ્ર સંવત્સરની સમાપ્તિ	ઉત્તરાષાઢા- ૪૦ ૬૬, ૬૭	પુનર્વસુ- ૨૮ ૬૬, ૬૭
૯	પાંચમા અભિ.સંવ. આદિ	ઉત્તરાષાઢા- ૪૦ ૬૬, ૬૭	પુનર્વસુ- ૨૮ ૬૬, ૬૭
૧૦	પાંચમા અભિ. સંવ. સમાપ્તિ	ઉત્તરાષાઢા- ચરમ સમય	પુષ્ય- ૨૧ ૫૬, ૬૭

સૂચના :- ચાર્ટમાં અભિ. = અભિવર્ધિત, સંવ. = સંવત્સર.

નોંધ :- સમાપ્તિમાં જે મુહૂર્ત સંખ્યા છે તેટલા મુહૂર્ત તે નક્ષત્રના બાકી રહેવા પર, તેના પૂર્વના સમયમાં ચાલતા તે નક્ષત્ર ચંદ્ર, સૂર્યની સાથે યોગ કરતા હોય ત્યારે યુગની સમાપ્તિ થાય છે. તેથી ચાર્ટમાં આપવામાં આવેલી સંખ્યા મુહૂર્તાવશેષ સંખ્યા છે. તેના પૂર્વના સમયમાં સમાપ્તિ અને આ નિર્દેશ કરેલ સમયમા નક્ષત્રના રહેતા થકા આગળના સંવત્સરની શરૂઆત થાય છે. અર્થાત્ સમાપ્તિમાં નક્ષત્રનો બાકી રહેતો સમય કહેલ છે. આથી તે સમય આગળના વર્ષનો પ્રારંભ સમય યોગ છે.

આ રીતે યુગની સમાપ્તિના સમયે ચંદ્રની સાથે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રનો અંતિમ સમય હોય છે અને યુગની શરૂઆતમાં અભિજિત નક્ષત્રનો પ્રથમ સમય હોય છે. જ્યારે યુગની સમાપ્તિમાં સૂર્યની સાથે પુષ્ય નક્ષત્રના ચાલવાથી ૨૧-૪૩/૬૨, ૩૩/૬૭ મુહૂર્ત બાકી રહી જાય છે અને નવા યુગનો પ્રારંભ તે બાકી રહેતા સમયના પ્રથમ સમયથી થાય છે.

પ્રશ્ન-૧ : પાંચ પ્રકારના સંવત્સરના દિવસ અને મુહૂર્ત કેટલા હોય છે ?

ઉત્તર- સંવત્સર(વર્ષ) પાંચ પ્રકારના છે- (૧) નક્ષત્ર (૨) ચંદ્ર (૩) ઋતુ (૪) સૂર્ય (૫) અભિવર્ધિત. તેના દિવસ અને મુહૂર્ત આ પ્રકારે છે-

સંવત્સરોના કાળમાન :- સંવત્સર ૫ પ્રકારના હોય છે. યથા- (૧) નક્ષત્ર (૨) ચંદ્ર (૩) ઋતુ (૪) સૂર્ય (૫) અભિવર્ધિત. એના દિવસ અને મુહૂર્ત સંખ્યા આ પ્રકારે હોય છે.

સંવત્સર	માસદિન	વર્ષદિન	માસના મુહૂર્ત	વર્ષના મુહૂર્ત
૧ નક્ષત્ર	૨૭ ૬૭	૩૨૭ ૫૬	૮૧૮ ૬૭	૯૮૩૨ ૫૬
૨ ચંદ્ર	૨૮ ૬૬	૩૫૪ ૬૬	૮૮૫ ૬૬	૧૦૬૨૫ ૬૬
૩ ઋતુ	૩૦	૩૬૦	૯૦૦	૧૦૮૦૦
૪ સૂર્ય	૩૦ ૬	૩૬૬	૯૧૫	૧૦૯૮૦
૫ અભિવર્ધિત	૩૧ ૬૬, ૬૭ (૩૧ ૬૬, ૬૭)	૩૮૩ ૬૬	૯૫૯ ૬૬	૧૧૫૧૧ ૬૬
પાંચના કુલ ૧૭૯૧ ૬૬, ૬૭, ૬૭ દિન ૫૩૭૪૯ ૬૬, ૬૭ મુહૂર્ત				

નોંધ :- આ જે યોગ બતાવવામાં આવ્યા છે તેને આગળના ચાર્ટમાં 'નો યુગ' (યુગમાં કાંઈક ન્યૂન) કાલ કહેવામાં આવ્યો છે.

પ્રશ્ન-૨ : યુગના અને 'નો યુગ' ના કાલમાન કયા પ્રકારે કહેવામાં આવેલ છે ?

ઉત્તર- સૂર્ય સંવત્સર આદિ પાંચના કાળને 'યુગ' (પાંચ વર્ષ) નો કાળ કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્રકારે ઉપરના પાંચ સંવત્સરોના દિવસોનો જે કુલ સરવાળો થાય તેને નો યુગ કહેલ છે. એટલે તે યોગ સૂર્ય સંવત્સરના યુગથી કંઈક ઓછા હોવાથી તેને નો યુગ કહેલ છે. (અર્થાત્ પૂરો યુગ નથી). પછી જેટલા ઓછા હોય તે કાલ

પણ બતાવેલ છે. તેને યુગ પ્રાપ્તિ કાલ ચાર્ટમાં કહેલ છે.

યુગના કાલમાન :-

	દિન	મુહૂર્ત	બાસઠીયા ભાગ
એક યુગમાં	૧૮૩૦	૫૪૮૦૦	૩૪૦૩૮૦૦
નો યુગમાં	૧૭૮૧ $\frac{૩૬}{૩૦}$, $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$	૫૩૭૪૮ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$	
યુગ પ્રાપ્ત થવામાં	૩૮ $\frac{૩૦}{૩૦}$, $\frac{૬૨}{૬૨}$, $\frac{૬૦}{૬૦}$	૧૧૫૦ $\frac{૬૨}{૬૨}$, $\frac{૬૦}{૬૦}$	

નોંધ :- નો યુગ = યુગમાં કંઈક ઓછું. આ દિવસો અને મુહૂર્તની સંખ્યા નક્ષત્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, ઋતુ અને અભિવર્ધિત આ પાંચ સંવત્સરોના દિવસોનો અને મુહૂર્તનો સરવાળો નો યુગની અપેક્ષાએ છે.

પ્રશ્ન-૩ : સંવત્સરોના આદિ અને અંતની તિથિ, તારીખ એક સરખી ક્યારે થાય છે ?

ઉત્તર- સૂર્ય અને ચંદ્ર એમ બેની સમાનતા - ૩૦ વર્ષ સૂર્યના ૩૧ વર્ષ ચંદ્રના થવા પર આદિ અને અંત સમાન થાય છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર અને ઋતુ આ ચારોની સમાનતા સૂર્યના ૬૦ વર્ષ, ચંદ્રના ૬૨ વર્ષ, ઋતુ સંવત્સરના ૬૧ વર્ષ, નક્ષત્રના ૬૭ વર્ષ વીતી ગયા પછી ચારેય નો અંત અને આદિ સમાન થાય છે.

પાંચેયની સમાનતા :- સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, ઋતુ અને સંવત્સરથી એ પાંચેયની સમાનતા ૭૮૦ સૂર્ય સંવત્સરથી થાય છે. ત્યારે સૂર્યના ૭૮૦, ઋતુના ૭૮૩, ચંદ્રના ૮૦૬, નક્ષત્રના ૮૭૧ અને અભિવર્ધિતના ૭૪૪ વર્ષ વિતી જાય છે. પસાર થઈ જાય છે. આ પ્રકારે બે (ચંદ્ર-સૂર્ય) ની સમાનતા સૂર્યના ૩૦ વર્ષમાં, ચારની સમાનતા-૬૦ સૂર્ય વર્ષમાં અને પાંચની સમાનતા ૭૮૦ સૂર્ય વર્ષોમાં થાય છે. એક યુગમા સૂર્યમાસ ૬૦, ઋતુમાસ ૬૧, ચંદ્રમાસ ૬૨, નક્ષત્ર માસ ૬૭ અને અભિવર્ધિત માસ ૫૭ માસ ૭ દિવસ અને ૧૧ મુહૂર્ત સાધિક (૨૩/૬૨) થાય છે.

પ્રશ્ન-૪ : ઋતુઓ કેટલી છે અને તિથિઓના વધઘટનો શો હિસાબ છે ?

ઉત્તર- (૧) પ્રાવૃટ (૨) વર્ષા (૩) શરદ (૪) હેમંત (૫) વસંત (૬) ગ્રીષ્મ. આમ ૬ ઋતુઓ ૫૮-૫૮ દિવસની હોય છે.

ચંદ્ર સંવત્સરમાં ૬ તિથિ ઘટે છે. (૧) ત્રીજા (૨) સાતમા (૩) અગીયારમા (૪) પંદરમા (૫) ઓગણીસમા (૬) તેવીસમા પક્ષમાં આમ ચંદ્ર ઋતુ ૫૮ દિવસની હોય છે.

સૂર્ય સંવત્સરમાં ૬ તિથિઓ વધે છે- (૧) ચોથા (૨) આઠમા (૩) ૧૨ મા (૪) ૧૬ મા (૫) ૨૦ (૬) ૨૪ મા પક્ષમાં. આમ સૂર્ય ઋતુ ૬૧ દિવસની હોય છે.

આ કારણથી ચંદ્ર સંવત્સરના બે મહિના ૫૮ દિવસના હોય છે અને સૂર્ય સંવત્સરના બે મહિના ૬૧ દિવસના હોય છે. તેનાથી ચંદ્ર સંવત્સર ૩૫૪ દિવસનો અને સૂર્ય સંવત્સર ૩૬૬ દિવસનો હોય છે. પાંચ ચંદ્ર સંવત્સર ૧૭૭૦ દિવસનો અને પાંચ સૂર્ય સંવત્સર ૧૮૩૦ દિવસનો હોય છે. ચંદ્ર સંવત્સરમા ૬૦ દિવસ ઓછા થાય છે. એટલે જ તેનો મેળ કરવા માટે પાંચ વર્ષમાં બે મહિના વધારવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન-૫ : પાંચે ય સૂર્ય સંવત્સરના પ્રારંભમાં ચંદ્ર અને સૂર્યની સાથે કયા નક્ષત્રનો યોગ હોય છે. તથા બીજા અયનના પ્રારંભમાં (સર્દીમાં) ચંદ્ર અને સૂર્યની સાથે કયા-કયા નક્ષત્રોનો યોગ હોય છે ?

ઉત્તર- જ્યારે સૂર્ય પ્રથમ મંડલમાંથી બીજા મંડલમાં જાય ત્યારે સંવત્સરનો પ્રારંભ થાય છે અને સૂર્યની પરિક્રમાં પણ ત્યાંથી જ શરૂ થાય છે. આ પ્રારંભના સમયમાં ચંદ્ર સૂર્યની સાથે યુગના પાંચ વર્ષોની અપેક્ષાએ નક્ષત્ર યોગ આ પ્રકારે થાય છે-

સૂર્ય સંવત્સરના પ્રારંભિક માધ્યમિક યોગ :-

પરિક્રમા	ચંદ્ર-નક્ષત્ર યોગ	મુહૂર્ત	સૂર્ય-નક્ષત્ર યોગ	મુહૂર્ત
૧	અભિજિત	પ્રથમ સમય	પુષ્ય	૧૮ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$
૨	મૃગશીર્ષ	૧૧ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$	પુષ્ય	૧૮ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$
૩	વિશાખા	૧૩ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$	પુષ્ય	૧૮ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$
૪	રેવતી	૨૫ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$	પુષ્ય	૧૮ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$
૫	પૂર્વા ફાલ્ગુની	૨ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$	પુષ્ય	૧૮ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$

બાહ્ય મંડલથી અંદર પ્રવેશ કરતા સમયે :-

ક્રમ	સમય	નક્ષત્ર	મુહૂર્ત	નક્ષત્ર	મુહૂર્ત
૧	પહેલા શિયાળામાં	હસ્ત	૫ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$	ઉત્તરાષાઢા	ચરમ સમય
૨	બીજા શિયાળામાં	શતભિષક	૨ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$	ઉત્તરાષાઢા	ચરમ સમય
૩	ત્રીજા શિયાળામાં	પુષ્ય	૧૮ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$	ઉત્તરાષાઢા	ચરમ સમય
૪	ચોથા શિયાળામાં	મૂલ	૬ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$	ઉત્તરાષાઢા	ચરમ સમય
૫	પાંચમા શિયાળામાં	કૃત્તિકા	૧૮ $\frac{૫૭}{૬૨}$, $\frac{૫૫}{૬૦}$	ઉત્તરાષાઢા	ચરમ સમય

આભ્યંતર મંડલથી બાહ્ય મંડલ સુધી અને બાહ્ય મંડલથી આભ્યંતર મંડલ સુધી એમ સૂર્યની બે આવૃત્તિઓ કહેલ છે. આવી ૧૦ આવૃત્તિઓ એક યુગ (પાંચ વર્ષમાં) થાય છે.

ચંદ્રની આવી આવૃત્તિઓ એક યુગમાં ૧૩૪ હોય છે. ચંદ્રની એક આવૃત્તિ ૧૩-૪૪/૬૭ દિવસની હોય છે. સૂર્યની એક આવૃત્તિ ૧૮૩ દિવસની હોય છે. આમ, ૧૮૩ × ૧૦=૧૮૩૦ અને ૧૩-૪૪/૬૭ × ૧૩૪=૧૮૩૦ દિવસ થાય છે.

સૂર્ય આવૃત્તિના પ્રથમ દિવસો :- (૧) શ્રાવણ વદી એકમ (૨) માઘ વદી સાતમ (૩) શ્રાવણ વદી ૧૩ (૪) માઘ સુદી ચોથ (૫) શ્રાવણ શુદ્ધ દશમ (૬) માઘ વદી એકમ (૭) શ્રાવણ વદી સાતમ (૮) માઘ વદી તેરસ (૯) શ્રાવણ શુદ્ધ-ચોથ (૧૦) માઘ સુદી દશમ.

પ્રશ્ન-૬ : છત્રાતિ છત્ર યોગ કોને કહે છે અને તે ક્યારે અને કેવી રીતે થાય છે ?

ઉત્તર- ઉપર ચંદ્ર, વચમા નક્ષત્ર અને નીચે સૂર્ય આ રીતે ત્રણેનો એક સાથે યોગ થાય તેને છત્રાતિછત્ર યોગ કહે છે.

દક્ષિણ પૂર્વના મંડલના ચોથા ભાગનો ૨૭/૩૧, ૧૮/૨૦ ભાગ ગયા પછી અને ૩/૩૧, ૨/૨૦ ભાગ ચતુર્થાંશ મંડલના બાકી રહે ત્યારે તે સ્થાને આ ચંદ્ર-સૂર્ય અને નક્ષત્રનો છત્રાતિછત્ર યોગ થાય છે. આ યોગમાં ચિત્રા નક્ષત્ર ચરમ સમયમાં હોય છે.

આ એ કહેલ ભાગ પૂરા મંડલના ૧૨૪ મા ભાગ છે અને ચોથોભાગ મંડલનો ૩૧ મો ભાગ છે. અર્થાત્ ૨૭ ભાગ ચાલવા પર, તેમજ ૨૮ મા ભાગનો ૧૮/૨૦ ભાગ ગયા પછી ૨/૨૦ ભાગ બાકી રહે ત્યાં આ છત્રાતિછત્ર યોગ સ્થાન છે. આવા જ યોગના કુલ ૧૨ પ્રકાર કહેવામાં આવે છે. જેમાં છત્રાતિછત્ર ૬ ટૂંકો યોગ પ્રકાર છે.

પ્રશ્ન-૧ : ચંદ્રમાસમાં દિવસ તેમજ મુહૂર્ત કેટલા હોય છે અને ચંદ્રની હાનિ-વૃદ્ધિ ક્યારે કેટલા સમયમાં થાય છે ?

ઉત્તર- આ પ્રાભૃતમાં માત્ર ચંદ્ર સંબંધી વિશેષ જાણકારી આપવામાં આવી છે. સર્વ પ્રથમ ચંદ્ર માસના દિવસ, મુહૂર્ત સંખ્યા દર્શાવીને ચંદ્રની કળા સંબંધી કથન કરવામાં આવેલ છે, તે આ પ્રકારે છે-

એક ચંદ્રમાસના દિવસ ૨૯-૩૨/૬૨ છે. જેના મુહૂર્ત ૮૮૫-૩૦/૬૨ હોય છે. અતઃ એક પક્ષમાં મુહૂર્ત ૪૪૨-૪૬/૬૨ (મહિનાના મુહૂર્તથી અર્ધા) હોય છે.

એક પક્ષમાં ચંદ્રની કળા ઘટે છે. બીજા પક્ષમાં ચંદ્રની કળા વધે છે. તેથી ૪૪૨-૪૬/૬૨ મુહૂર્ત સુધી ઘટે છે અને તે વદી પક્ષ છે. ૪૪૨-૪૬/૬૨ મુહૂર્ત સુધી કળા વધે છે તે સુદી પક્ષ છે, ઉદ્યોત પક્ષ છે.

હકિકતમાં ચંદ્ર અમાવશ્યાને દિવસે એક સમય પૂર્ણ આચ્છાદિત (ઢંકાયેલ) રહે છે અને પૂનમના દિવસે એક સમય પૂર્ણ પ્રગટ રહે છે. બાકીના બધા સમયમાં કંઈક ઢંકાયેલ અને કંઈક પ્રગટ રહે છે.

એક યુગમાં ૬૨ ચંદ્રમાસ, ૧૨૪ પક્ષ, ૬૨ અમાસ અને ૬૨ પૂનમ હોય છે. તેથી ૬૨ સમય ચંદ્ર પૂર્ણ આચ્છાદિત અને ૬૨ સમય પૂર્ણ પ્રગટ રહે છે. બાકીના અસંખ્ય સમય ચંદ્રની વધ-ઘટ થયા કરે છે.

પ્રશ્ન-૨ : આભ્યંતરથી બહાર અને બહારથી આભ્યંતર જતી વખતે ચંદ્રના પરિભ્રમણનું વર્ણન કઈ રીતે છે ?

ઉત્તર- ચંદ્રનું અયન- અર્ધ ચંદ્રમાસમાં ચંદ્ર ૧૪-૧૬/૬૨ મંડલ ચાલે છે. અર્થાત્ ૧૪ મંડલ પૂરા કરીને પંદરમાં મંડલનો ૩૨/૧૨૪ મો ભાગ ચાલે છે.

સૂર્યના અર્ધા માસમાં ચંદ્ર ૧૬ મંડલ ચાલે છે. આભ્યંતરથી બહાર જતાં અમાસના અંતે ૮/૧૨૪ ભાગ મંડલ સ્વ-પર, અચલિત મંડલમાં ચાલે છે. પ્રવેશ કરતી વખતે પૂર્ણિમાના અંતે ૮/૧૨૪ ભાગ મંડલ અચલિત પર ચાલે છે.

લોક રૂઢિથી વ્યક્તિના ભેદની અપેક્ષાએ ન કરતા માત્ર જાતિ ભેદની અપેક્ષાએ એવું કહેવામાં આવે છે કે ચંદ્ર ૧૪-૧૬/૬૨ મંડલ ચાલે છે પરંતુ ખરેખર બે ચંદ્ર મળીને એટલું ચાલે છે. તેથી એક ચંદ્ર ૧૪-૧૬/૬૨ અર્ધ મંડલ ચાલે છે.

તેથી પ્રથમ અયનમાં ચંદ્ર ૨,૪,૬,૮,૧૦,૧૨,૧૪ મું અર્ધમંડલ દક્ષિણમાં તેમજ ૩,૫,૭,૯,૧૧,૧૩,૧૫ માં મંડલનો ૧૩/૬૭ ભાગ અર્ધ મંડલ ઉત્તરમાં ચાલે છે. આ રીતે ૭ અર્ધ મંડલ દક્ષિણમાં, ૬-૧૩/૬૭ અર્ધ મંડલ ઉત્તરમાં આમ કુલ ૧૩-૧૩/૬૭ અર્ધ મંડલ ચાલવા પર પ્રથમ ચંદ્ર અયન થાય છે.

ચંદ્ર યુગની સમાપ્તિ અંતિમ મંડલમાં પૂનમની કરે છે. તેથી નવા પ્રથમ અયનથી અંદરના મંડલમાં પ્રવેશ કરીને પ્રારંભ કરે છે. બીજું અયન અંદરથી બહાર જતી વખતે કરે છે.

ચંદ્ર, નક્ષત્ર અર્ધ માસમાં ચંદ્ર અર્ધ માસની અપેક્ષાએ ૧-૪/૬૭, ૮/૩૧ અર્ધ મંડલ વધારે ચાલે છે. પૂર્ણ માસની અપેક્ષાએ બમણું સમજવું. તેથી આ ૧૩-૧૩/૬૭ અર્ધ મંડલ નક્ષત્ર, અર્ધ માસના કલા છે.

ચંદ્રનો ચલિત અચલિત માર્ગ :- બીજા અયનમાં અંદરથી બહાર જતી વખતે, ચંદ્ર ઉત્તરમાં ૫૪/૬૭ બાકીનો ભાગ અર્ધ મંડલમાં ચાલીને પછી બીજા મંડલનો ૧૩/૬૭ ભાગ દક્ષિણમાં અર્ધ મંડલનો ચાલી, બીજા અયનનો પ્રથમ અર્ધ મંડલ પૂર્ણ કરે છે. આ રીતે ૧૩-૧૩/૬૭ મંડલ પાર કરીને બીજું અયન પૂર્ણ કરે છે. ત્યારે ૭ × ૫૪/૬૭ ભાગ પૂર્વમાં પરચલિત માર્ગ ઉપર ચાલે છે. ૭-૧૩/૬૭ ભાગ સ્વચલિત માર્ગ ઉપર ચાલે છે અને પશ્ચિમમાં ૬-૫૪/૬૭ ભાગ પરચલિત માર્ગ ઉપર ચાલે છે. ૬ × ૧૩/૬૭ ભાગ સ્વચલિત ઉપર ચાલે છે. બાકીનો અન્ય ૨ × ૧૩/૬૭ ભાગ અચલિત માર્ગ ઉપર ચાલે છે. તેમાં આભ્યંતર મંડલમાં ૧૩/૬૭ અને બાહ્ય મંડલમાં ૧૩/૬૭ ભાગ અચલિત માર્ગ ઉપર ચાલે છે.

ત્રીજા અયનમાં બહારથી અંદર જતી વખતે પહેલા મંડલમાં ૪૧/૬૭ બંનેના ચલિત ઉપર ચાલે છે. ૧૩/૬૭ ભાગ પરચલિત માર્ગ ઉપર તેમજ ૧૩/૬૭ ભાગ સ્વચલિત માર્ગ ઉપર ચાલે છે. તેટલું જ બીજા મંડલમાં. ત્રીજા મંડલમાં ૮/૬૭, ૧૮/૩૧ બંનેના ચલિત માર્ગ ઉપર ચાલે છે. આ પ્રકારે પૂરા મહિનામાં ૧૩ × ૫૪/૬૭ + ૨ × ૧૩/૬૭ પરચલિત માર્ગ ઉપર, ૧૩ × ૧૩/૬૭ પોતાના ચાલેલા માર્ગ ઉપર, ૨ × ૪૧/૬૭ + ૨ × ૧૩/૬૭ + ૮/૬૭, ૧૮/૩૧ બંનેના ચાલેલા માર્ગ ઉપર ચાલે છે. તેમજ અચલિત માર્ગ ઉપર ચાલે છે.

પ્રાભૃત-૧૪

પ્રશ્ન-૧ : આ પ્રાભૃતમાં શાનું નિરૂપણ છે ?

ઉત્તર- તેરમા પ્રાભૃતમાં કહેલી ચંદ્રની હાનિ-વૃદ્ધિને અહીં પ્રકાશાંતરથી કહેલ છે. અર્થાત્ અંધકાર પ્રકાશના શબ્દો દ્વારા કહેવામાં આવેલ છે કે વદ પક્ષમાં અંધકારની બહુલતા હોય છે અને સુદ પક્ષમાં પ્રકાશની બહુલતા હોય છે. વદ પક્ષમાં નિરંતર ચંદ્ર, રાહુથી ઢંકાયેલ-આવૃત્ત હોય છે. તેથી અંધકાર નિરંતર વધતો જાય છે અને સુદ પક્ષમાં ચંદ્ર, રાહુથી અનાવૃત્ત-છૂટતો જાય છે તેથી નિરંતર પ્રકાશ વધતો જાય છે. ૧/૧૫ ભાગ ચંદ્ર પ્રતિદિન આવૃત્ત અનાવૃત્ત હોય છે. જેનાથી અંધકાર-પ્રકાશની વૃદ્ધિ થાય છે.

પ્રાભૃત-૧૫

પ્રશ્ન-૧ : ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર આદિમા ગતિની(ચાલની) હીનાધિકતા (વધતા ઓછા પણું) કયા પ્રકારે હોય છે ?

ઉત્તર- સૌથી મંદગતિ ચંદ્રની છે. તેનાથી સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારાની ક્રમશઃ વધારે વધારે ગતિ હોય છે.

ચંદ્ર એક મુહૂર્તમાં પોતાના મંડલમાં ૧૭૬૮/૧૦૮૮૦૦ ભાગ ચાલે છે.

સૂર્ય એક મુહૂર્તમાં પોતાના મંડલમાં ૧૮૩૦/૧૦૮૮૦૦ ભાગ ચાલે છે.

નક્ષત્ર એક મુહૂર્તમાં પોતાના મંડલમાં ૧૮૩૫/૧૦૮૮૦૦ ભાગ ચાલે છે.

ચંદ્રથી સૂર્ય ૬૨ ભાગ વધારે ચાલે છે. ચંદ્રથી નક્ષત્ર ૬૭ ભાગ વધારે ચાલે છે. સૂર્યથી નક્ષત્ર પાંચ ભાગ વધારે ચાલે છે.

પ્રશ્ન-૨ : ગતિની હીનાધિકતાથી નક્ષત્રોનું ચંદ્ર સૂર્ય સાથે યોગ કરવાથી સંબંધ કયા પ્રકારે થાય છે ?

ઉત્તર- આ ગતિની હીનાધિકતાના કારણે ચંદ્રની સાથે નક્ષત્ર થોડો સમય ચાલીને યોગ કરીને આગળ વધી જાય છે. ફરી પાછળવાળો નક્ષત્ર આગળ આવીને સાથે થઈ જાય છે અને યોગ જોડે છે. આ પ્રકારે એક નક્ષત્ર ક્રમશઃ ૧૫-૩૦ કે ૪૫ મુહૂર્ત યોગ જોડીને આગળ નીકળી જાય છે. આટલા મુહૂર્ત સાથે રહેવાનું કારણ એ છે કે નક્ષત્રોનું સીમા વિષ્કંભ, વિમાનની આગળ પાછળ ઘણું હોય છે. એ સીમા જ્યાં સુધી ચંદ્રની સીધમાં રહે છે, ત્યાં સુધી એ નક્ષત્ર સાથેનો યોગ ગણવામાં આવે છે. તેની સીમા પૂરી થવા પર, પાછળવાળા નક્ષત્રની આગળની સીમા ચંદ્રની સીધમાં આવે છે અને પછી તેનું વિમાન અને પછી તેની પાછલી સીમા. આમ પુરી સીમાની અપેક્ષા આટલો અધિક અર્થાત્ ૪૫ મુહૂર્ત સુધી યોગ કહેલ છે.

આ રીતે ચંદ્રની સાથે ગ્રહોનો યોગ ક્રમ પણ ઉત્તરોત્તર મુહૂર્તમાં ચાલે છે.

સૂર્ય અને નક્ષત્રની ગતિમાં ઝાઝું અંતર નથી તેથી આ બંનેનો યોગ અનેક દિવસો સુધી ચાલે છે. જેથી ૨૮ નક્ષત્રો સાથેનો યોગ પૂરો કરવામાં વર્ષ પુઠ થઈ જાય છે. જ્યારે ચંદ્રની સાથે આ બધા નક્ષત્રો એક જ મહિનામાં યોગ પુરો કરી લે છે. તેમના યોગ કાળનું વર્ણન ૧૦માં પ્રાભૃતના બીજા પ્રતિપ્રાભૃતમાં કહેલ છે.

આ રીતે સૂર્ય અને ગ્રહો(૮૮)નો યોગકાળ પણ ક્રમશઃ એક વર્ષમાં પૂરો થઈ જાય છે.

ચંદ્ર-સૂર્ય-નક્ષત્રની મંડલ ગતિ :-

માસ આદિમાં	ચંદ્ર મંડલ ગતિ	સૂર્ય મંડલ ગતિ	નક્ષત્ર મંડલ ગતિ
નક્ષત્ર માસમાં	૧૩ ૧૩/૬૭	૧૩ ૩૩/૬૭	૧૩ ૪૬ ૧/૨
ચંદ્ર માસમાં	૧૪ ૧૬/૬૭	૧૪ ૪૩/૬૭	૧૪ ૬૬/૬૭
ઋતુ માસમાં	૧૪ ૩૩/૬૭	૧૫	૧૫ ૧૩/૬૭
સૂર્ય માસમાં	૧૪ ૩૩/૬૭	૧૫ ૧/૬૭	૧૫ ૩૩/૬૭
અભિવર્દિત માસમાં	૧૫ ૩૩/૬૭	૧૫ ૨૪/૬૭	૧૬ ૪૩/૬૭
એક અહોરાત્રમાં	૧/૬ માં ૩૩/૬૭ ઓછું	૧/૬	૧/૬ થી ૩૩/૬૭ વધુ
એક મંડલ ચાલવાનો સમય	૨ ૩૩/૬૭ દિન	૨ દિવસ	૨ દિવસમાં ૩૩/૬૭ ઓછું (૧ ૩૩/૬૭ દિવસ)
એક યુગમાં	૮૮૪	૮૧૫	૧૮૩૫

પ્રાભૃત-૧૬

પ્રશ્ન-૧ : ચંદ્ર સૂર્યના લક્ષણ શું છે ?

ઉત્તર- ચંદ્રનું લક્ષણ પ્રકાશ કરવાનું છે. સૂર્યનું લક્ષણ પ્રકાશ અને ગરમી કરવાનું છે તેમજ છાયા(ચંદ્રાચ્છાદન, સૂર્યાચ્છાદન)નું લક્ષણ અંધકાર કરવાનું છે.

પ્રાભૃત-૧૭

પ્રશ્ન-૧ : ચંદ્ર-સૂર્યનો ચયોપચય ક્યારે થાય છે ?

ઉત્તર- તેમની એક પલ્યોપમની સાધિકની સ્થિતિ (આયુષ્ય) હોય છે. તે પૃથ્થ થવાથી એક ઈન્દ્ર ચ્યવે છે અને બીજા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ રીતે પરંપરાથી અનાદિકાળથી અનંતકાળ સુધી થતું રહે છે. સૂર્ય ચંદ્રના વિમાનોના પૃથ્વીકાય પુદ્ગલોના જીવ જુના ચ્યવે છે અને નવા આવતા રહે છે.

આ વિષયમાં ૨૫ માન્યતાઓ સૂત્રમાં કહી છે. કોઈ એક સમય કહે છે, કોઈ મુહૂર્તથી ઉત્સર્પિણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ચ્યવે છે પરંતુ આ બધીમાન્યતાઓ અશુદ્ધ છે.

પ્રાભૃત-૧૮

પ્રશ્ન-૧ : સમભૂમિથી સૂર્ય,ચંદ્ર કેટલા ઉંચા છે ?

ઉત્તર- સમભૂમિથી સૂર્યનું વિમાન ૮૦૦ યોજન ઉંચું છે. ૮૮૦ યોજનની ઉંચાઈ ઉપર ચંદ્રનું વિમાન છે. ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા જુદી જુદી ઉંચાઈ ઉપર છે. તેથી તેનું અલગ અલગ કથન કરવાને બદલે સમુચ્ચય(સામાન્ય) કથન છે કે સમભૂમિથી ૭૮૦ યોજનથી લઈને ૮૦૦ યોજન સુધી તારા વિમાન છે. તેમજ ગ્રહ, નક્ષત્ર પણ અલગ અલગ ઉંચાઈ ઉપર છે તેનો ખુલાસો કરેલ નથી.

આ વિષયમાં ૨૫ માન્યતાઓ છે-કોઈ સૂર્યને ૧૦૦૦યોજન ઉંચો બતાવે છે. આમ બે થી ૨૫-૨૫ ॥ હજાર યોજન સુધીની ઉંચાઈ કહે છે. આ બધી અશુદ્ધ માન્યતાઓ છે.

પ્રશ્ન-૨ : તારા વિમાન સૂર્યથી ઉંચા છે કે નીચે છે ? અલ્પઋદ્ધિ છે કે સમઋદ્ધિ ?

ઉત્તર- ચંદ્ર સૂર્યથી વધારે ઉંચાઈ ઉપર પણ તારા વિમાન છે અને નીચે પણ છે. સમકક્ષમાં પણ છે. એ તારા વિમાનમાં રહેનારા દેવ, સૂર્ય વિમાનવાળા દેવથી સમઋદ્ધિવાળા પણ હોઈ શકે છે અને અલ્પ ઋદ્ધિવાળા પણ હોઈ શકે પરંતુ અધિક ઋદ્ધિવાળા હોતા નથી. તારા વિમાનવાળા દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પલ્યોપમના ચોથા ભાગની(પા પલ્યોપમ) છે અને સૂર્ય વિમાનવાસી સામાન્ય દેવોની પણ સ્થિતિ પા પલ્યોપમ સ્થિતિ કહેલ છે. દેવોની ઋદ્ધિની ન્યૂનાધિકતામાં સ્થિતિ મુખ્ય કારણ હોય છે.

જો સ્થિતિ સમાન હોય તો ચંદ્ર મહદ્ધિક છે તેનાથી સૂર્ય અલ્પદ્ધિક છે. તેનાથી ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા ક્રમશઃ અલ્પદ્ધિક હોય છે.

પ્રશ્ન-૩ : સૂર્ય ચંદ્રનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હોય છે ?

ઉત્તર- બલદેવ વાસુદેવની જેમ ચંદ્ર-સૂર્ય સમાન હોય છે. બંનેની રાજ્યઋદ્ધિ એક જ હોય છે. તેને બલદેવની કહો કે વાસુદેવની કહો બંનેનો ભેગો પરિવાર છે. ૨૮ નક્ષત્ર, ૮૮ મહાગ્રહ, ૬૬૯૭૫ કોડકોડી તારા, આ એક ચંદ્ર, સૂર્યનો પરિવાર છે.

પ્રશ્ન-૪ : મેઢ પર્વતથી જ્યોતિષી કેટલા દૂર રહે છે ?

ઉત્તર- મેઢપર્વત ૧૦,૦૦૦ યોજન જાડો છે. તેનાથી ૧૧૨૧ યોજન દૂર સુધી

કોઈ તારા આદિ હોતા નથી. આટલી દૂરનું અંતર છોડયા પછી જ તારા આદિ હોય છે જે ત્યાંથી જ પરિક્રમા કરે છે. લોકાંતથી લોકની અંદર ૧૧૧૧યોજન સુધી જ્યોતિષી વિમાન હોતા નથી. તેનાથી વધારે અંદર જ્યોતિષી વિમાન તારા આદિ હોય છે.

પ્રશ્ન-૫ : સૌથી અંદર, બહાર, ઉપર, નીચે કયા નક્ષત્ર છે ?

ઉત્તર- (૧) અભિજિત નક્ષત્ર સૌથી વધારે નજીક મેઠ પર્વતના આભ્યંતર મંડલમાં છે. (૨) મૂળ નક્ષત્ર સૌથી વધુ બહારના ક્ષેત્ર સુધી, લવણ સમુદ્રમાં છે. (૩) સૌથી વધારે ઉપર સ્વાતિ નક્ષત્ર છે. (૪) ભરણી નક્ષત્ર બધા નક્ષત્રોથી નીચે છે.

પ્રશ્ન-૬ : જ્યોતિષી વિમાનોનું સંસ્થાન કેવું હોય છે ?

ઉત્તર- સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ બધાના વિમાન કોઠાના અર્ધા ફળ જેવા હોય છે. નીચેના ભાગે સમતલ અને ઉપરના ભાગે ગોળ ગુંબજના જેવા હોય છે. બધા સ્ફટિક રત્નમય હોય છે. તપેલા સુવર્ણની બાલુરેત(કણીઓ) વિમાનમાં ફેલાયેલી હોય છે.

પ્રશ્ન-૭ : વિમાનની લંબાઈ, પહોળાઈ તેમજ દેવોની સ્થિતિ કેટલી હોય છે ?

ઉત્તર- વિમાનની લંબાઈ, પહોળાઈ :-

નામ	આયામ વિષ્કંભ	બાહલ્ય	વાહકદેવ	સ્થિતિ		દેવીની ઉત્કૃષ્ટ
				જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	
ચંદ્ર	૫૬૬ યો.	૨૬૬	૧૬૦૦૦	૧/૨ પલ.	૧ પ. ૧ લા. વર્ષ	૧/૨ પલ. ૫૦ હ.
સૂર્ય	૪૬૬ યો.	૨૬૬	૧૬૦૦૦	૧/૨ પલ.	૧ પ. ૧ હ. વર્ષ	૧/૨ પલ. ૫૦૦
ગ્રહ	૨ કોશ	૧ કોશ	૮૦૦૦	૧/૨ પલ.	૧ પલ.	૧/૨ પલ.
નક્ષત્ર	૧ કોશ	૧/૨ કોશ	૪૦૦૦	૧/૨ પલ.	૧/૨ પલ.	૧/૨ પલ. સાધિક
તારા	૧/૨ કોશ	૫૦૦ ધ.	૨૦૦૦	૧/૨ પલ.	૧/૨ પલ.	૧/૨ પલ. સાધિક

સૂચના :- ચાર્ટમાં યો. = યોજન, ધ. = ધનુષ, પ. = પલ્યોપમ, પલ. = પલ્યોપમ, લા. = લાખ, હ. = હજાર. ચંદ્ર અને સૂર્યની દેવીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં ૫૦ હ. અને ૫૦૦ વર્ષ સમજવા.

પ્રશ્ન-૮ : વાહકદેવ ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર- વિમાન નીચેથી સપાટ-સમતલ હોય છે. ત્યાં મધ્યમાં કેન્દ્રથી ચાર શ્રેણી ચાર દિશાઓમાં હોય છે. હાથી, ઘોડા, બળદ અને સિંહ આ ચાર આકાર હોય છે. તેમાં દેવ પ્રવેશ કરીને ચાલે છે. તે દેવો ગતિ રતિક હોય છે. વાહક દેવોની સંખ્યા જે ૧૬૦૦૦ કહી છે તેને ચાર વિભાગમાં વિભાજિત કરતા

૪૦૦૦-૪૦૦૦ ચારે ય દિશાઓમાં સમજી લેવું. આમ તો અનાદિકાળથી આ વિમાન સ્વાભાવિક ગતિથી ચાલે છે છતાં પણ ઔપચારિક રીતે દેવોની આ વ્યવસ્થા હોય છે.

પ્રશ્ન-૯ : તારાઓનું સ્વાભાવિક અથવા વ્યાધાત આશ્રી અંતર, અરસપરસ કેટલું હોય છે ?

ઉત્તર- સ્વાભાવિક અંતર જઘન્ય ૫૦૦ ધનુષ, ઉત્કૃષ્ટ ૨ કોષનું હોય છે. મેઠપર્વત વચમાં આવી જવાથી બંને બાજુઓના તારાઓનું અંતર ૧૨૨૪૨ યોજન (૧૦૦૦૦+૧૧૨૧+૧૧૨૧)હોય છે. નિષધ, નીલ વગેરે પર્વતોના કૂટ વચમાં આવી જવાથી ૨૬૬ યોજન (૨૫૦+૮+૮) યોજન દૂર રહે છે. કૂટોથી આ તારાઓ ૮,૮ યોજન દૂર રહે છે. કૂટોની પહોળાઈ ૨૫૦ યોજનની હોય છે. તારાઓ મેઠપર્વતથી ૧૧૨૧ યોજન બંને બાજુ દૂર રહે છે.

નોંધ- ચંદ્ર, સૂર્યના દેવી પરિવાર સંબંધી વર્ણન જીવાભિગમ પ્રશ્નોત્તર ભાગ-૬માં છે તથા તેના સુખોપભોગ સંબંધી વર્ણન ભગવતી સૂત્ર શતક ૧૨, ઉદ્દેશક-૬માં પ્રશ્નોત્તર ભાગ-૩માં આપેલ છે.

પ્રશ્ન-૧ : આ પ્રાભુતમાં વિષય વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- અહીં જાણવા જેવા ઘણા સામાન્ય અને વિશેષ તત્ત્વ છે, જે આ પ્રકારે છે- (૧) જંબૂદ્વીપમાં ૨ સૂર્ય, ૨ ચંદ્ર, ૫૬ નક્ષત્ર, ૧૭૨ ગ્રહ, ૧,૩૩,૮૫૦ કોડાકોડી તારા છે. આગળના દરેક દ્વીપ સમુદ્રમાં વધારે અને વધારે આ સંખ્યા છે, જે જીવાભિગમસૂત્ર પ્રશ્નોત્તર ભાગ-૬માં જુઓ.

અહીં આ વિષયમાં ૧૨ માન્યતાઓ કહેલ છે. તેમાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે સંપૂર્ણ લોકમાં એક સૂર્ય, ચંદ્ર પ્રકાશ કરે છે. આ રીતે ૩, ૩ ૧/૨, ૭, ૧૦, ૧૨, ૪૨, ૭૨, ૧૪૨, ૧૭૨, ૪૨૦૦૦, ૭૨૦૦૦, ચંદ્ર, સૂર્ય સંપૂર્ણ લોકમાં થવાની માન્યતા છે. પરંતુ આ માન્યતાઓ સાચી નથી. સંપૂર્ણ લોકમાં અસંખ્ય સૂર્ય અને અસંખ્ય ચંદ્ર છે અને એ બધાનો પોતાનો સ્વતંત્ર પરિવાર છે.

(૨) નક્ષત્ર અને તારા હંમેશાં એક મંડલમાં રહીને પરિક્રમા કરે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર ગ્રહોના મંડલ બદલતા રહે છે. આ બધા પોત પોતાના મંડલમાં મેઠ પર્વતની પરિક્રમા કરે છે.

(૩) આ સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ ઊંચાઈની અપેક્ષા જ્યાં છે ત્યાં જ રહે છે. નીચે કે ઊંચે નથી થતા, એ જ ઊંચાઈમાં મંડલ પરિવર્તન કરે છે.

(૪) આ ચાર(તારાઓ છોડીને) જ્યોતિષીઓની ગતિ વિશેષથી મનુષ્યોના સુખ દુઃખના સંયોગ વિયોગ થાય છે. અર્થાત્ એમના નિમિત્તથી સુખ દુઃખના સંયોગનું જ્ઞાન થાય છે.

(૫) બાહ્યથી આભ્યંતર મંડલમાં આવતા સમયે સૂર્યનું તાપ ક્ષેત્ર વધે છે અને બહાર જતા સમયે ઘટે છે. ચંદ્રની નીચે ચાર અંગુલ દૂર નિત્યરાહુનું વિમાન ચાલે છે. એક દિવસમાં ૧૧ ભાગ ચંદ્ર ઘટવધ થાય છે અને ૨૨ ભાગ કરવાની અપેક્ષાએ સ્થૂળ દષ્ટિથી ૧૧ ભાગ પ્રતિ દિન વધે ઘટે છે.

(૬) મનુષ્યક્ષેત્રમાં સૂર્ય ચંદ્ર આદિ ચાલે છે. તેનાથી બહાર બધા ચંદ્ર, સૂર્ય પોતાના સ્થાને જ સ્થિર છે.

(૭) ઘાતકી ખંડથી આગળ આગળના દ્વીપ સમુદ્રોમાં એના પૂર્વના દ્વીપ સમુદ્રની સૂર્ય સંખ્યાથી ત્રણ ગણા કરીને એની અંદર બધા દ્વીપ સમુદ્રોના સૂર્યની સંખ્યા ઉમેરવાથી જે રાશિ આવે તેટલા સૂર્ય, ચંદ્ર અને એના પરિવાર હોય છે.

(૮) અઢી દ્વીપની બહાર ચંદ્રની સાથે અભિજિત નક્ષત્રનો યોગ છે અને સૂર્યની સાથે પુષ્યનક્ષત્રનો યોગ રહે છે. આ પ્રકારે તે હંમેશાં સ્થિર હોય છે. ત્યાં પ્રત્યેક સૂર્ય-સૂર્યનું અને ચંદ્ર-ચંદ્રનું પરસ્પર અંતર ૧,૦૦,૦૦૦(એક લાખ) યોજન છે તથા સૂર્ય અને ચંદ્રનું અંતર ૫૦ હજાર યોજનનું હોય છે.

(૯) જ્યોતિષીના ઈન્દ્રનો વિરહ ૬ મહિનાનો હોઈ શકે છે. એ સમયે ૪-૫ સામાનિક દેવો મળીને એ સ્થાન સંબંધી કાર્યની પૂર્તિ કરતા રહે છે.

(૧૦) દ્વીપ સમુદ્રનું વર્ણન જીવાભિગમ સૂત્રમાં જુઓ.

નોંધ :- ગ્રહોના મંડલ આદિનું સ્પષ્ટીકરણ આગમમાં નથી. અર્થાત્ એમના મંડલ કેટલા છે? મુહૂર્ત ગતિ કેટલી છે? વગેરે કોઈ પણ વર્ણન પ્રાપ્ત થતું નથી.

પ્રશ્ન-૧ : આ પ્રાભૃતમાં કયા વિષયનું મુખ્યતયા નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે ?

ઉત્તર- આ પ્રાભૃતમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, રાહુ વિમાન સંબંધી અનેક સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવેલ છે, તે આ પ્રકારે છે-

(૧) ચંદ્ર સૂર્યને કોઈ અજીવ પુદ્ગલ માત્ર માને છે. રાહુને પણ ૧૫ પ્રકારના કાળા પુદ્ગલનો માને છે અને જીવ પણ માને છે. વાસ્તવમાં આ બધા વિમાન છે અને તેના સ્વામી ચંદ્ર, સૂર્ય, રાહુ આદિ મહાઋદ્ધિ સંપન્ન અને વૈક્રિય શક્તિ સંપન્ન દેવ છે.

(૨) રાહુના વિષયમાં લોકોમાં વિવિધ માન્યતાઓ છે, જેમ કે તે એક ભુજા (હાથેથી) સૂર્યને ગ્રહણ કરે છે અને બીજી ભુજાએથી છોડે છે, મુખથી ગ્રહણ કરે છે કે મુખથી છોડે છે. જ્યાંથી ગ્રહણ કરે ત્યાંથી છોડે છે અથવા બીજી તરફથી પણ છોડે છે.

(૩) હકીકતમાં રાહુ મહર્દિક દેવ છે. તેના પાંચ રંગના વિમાન છે. કાળા રંગનું વિમાન સૂર્ય, ચંદ્રને આવરણ કરે છે. અર્થાત્ મનુષ્ય અને સૂર્ય, ચંદ્રની વચ્ચે આડશ બની જાય છે, જોવામાં બાધક બને છે અને તેના પ્રકાશને ઢાંકી દે છે. આ રાહુનું વિમાન સૂર્ય, ચંદ્રની નજીક નીચે આવી જાય ત્યારે મનુષ્ય લોકમાં સૂર્ય, ચંદ્ર પૂર્ણ રૂપે દેખાતા નથી. તેનો પ્રકાશ પુંજ પણ અપૂર્ણ થઈ જાય છે ત્યારે સૂર્ય, ચંદ્ર ખંડિત કે આચ્છાદિત દેખાય છે. આ નિત્યરાહુ ચંદ્રને પૂર્ણ રીતે દેખાવામાં હંમેશાં બાધક બને છે. કંઈકને કંઈક વધઘટ કરવામાં સીધામાં આવી જાય છે કે ખસતો રહે છે. પર્વરાહુ સૂર્ય ચંદ્રની બંનેની નીચે ક્યારેક ક્યારેક આવે છે. તેના પુદ્ગલ નિત્યરાહુથી પણ વધારે કાળા છે.

(૪) પર્વ રાહુ, ચંદ્રની નીચે ઓછામાં ઓછો ૬ મહિના પછી આવે છે અને વધારેમાં વધારે ૪૨ મહિના પછી આવે છે. તેનાથી અધિક સમય હોતો નથી. સૂર્યની નીચે આવવામાં પણ જઘન્ય ૬ માસ અને ઉત્કૃષ્ટ ૪૮ વર્ષ સુધી આ પર્વ રાહુ, સૂર્યની નીચે આડો આવતો નથી.

(૫) રાહુ દ્વારા ચંદ્ર, સૂર્ય, પૂર્વ-પશ્ચિમ કે ઉત્તર-દક્ષિણમાં ક્યાંય પણ આચ્છાદિત થઈ જાય છે. કારણ કે આ ત્રણેય મંડલો બદલતા રહે છે. એક જ મંડલ(માર્ગ) ઉપર ચાલતા નથી. આ કારણે ઢંકાયેલ સૂર્ય ચંદ્ર જુદા જુદા આકારના (આડા, સીધા, ઉભા, તિરછા, બેઠેલા, સૂતેલા)દેખાય છે, માનવામાં આવે છે. હકીકતમાં એ રીતે ઢંકાયેલા હોવાથી તેના વિવિધ આકાર આ મંડલ પરિવર્તનના કારણે બનતા હોય છે.

(૬) રાહુ, ચંદ્ર સૂર્યને ગળી જાય છે, ગળીને બહાર કાઢે છે, તેનો ઘાત કરે છે, કુક્ષિ ભેદી રહ્યા છે આવી જુદી જુદી માન્યતાઓ લોકો દ્વારા થતી રહે છે. તેવી માન્યતાઓ પણ ચાલવા લાગે છે. હકીકતમાં આવું દેખાવાનું કારણ તેનું તે પ્રકારે ઢંકાઈ જવાનું હોય છે.

(૭) ચંદ્ર વિમાનનું નામ મૃગાંક(હરણ) છે. તેનું સુંદર સ્વરૂપ છે. દેવ પણ સુંદર, સૌમ્ય કાંતિવાળા છે. તેથી ચંદ્રને શશી પણ કહેવામાં આવે છે. વિમાનના રત્નોના તેજ-પ્રતિભામાં હીનાધિકતા તેમજ વિશેષતા એવી છે કે જેનાથી મનુષ્ય લોકમાં દેખાતા ચંદ્રની વચમાં હરણ જેવું ચિન્હ(આકાર) નો આભાસ થાય છે.

(૮) લોકમાં સૂર્ય જ સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત, દિવસ, રાતની આદિ કરનારો છે. સૂર્યોદયથી જ નવો દિવસ, નવું વર્ષ, નવા યુગની તેમજ ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણીનો પ્રારંભ થાય છે. તેથી તેને આદિત્ય- શરૂ કરનાર કહેવામાં આવે છે. દિવસ અને રાત્રિ પણ સૂર્યની પ્રમુખતાના કારણે થાય છે. આકાશ મંડલમાં પ્રકાશ અને તાપની અપેક્ષાએ સૂર્યનું સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું છે. તેના અભાવથી જ અંધકાર કે રાત્રિ થાય છે. ચંદ્ર આદિ પ્રકાશમાન પદાર્થ સૂર્યની સામે ફીકા લાગે છે. તેથી તે કાલની, દિવસની, યુગની સંવત્સરની આદિ તેમજ નિર્માણ કરવામાં પ્રધાન નિમિત્ત છે. માટે તેને આદિત્ય કહેવાય છે.

(૯) ગ્રહ ૮૮ છે તેના અલગ અલગ નામ સૂત્રમાં છે. જેમાં શનિશ્ચર, ભસ્મ, ધુમકેતુ, બુધ, શુક્ર, બૃહસ્પતિ, રાહુ, કાલ, મહાકાલ, એકજટી, દ્વિજટી, કેતુ આદિ ગ્રહોના નામ લોકોમાં વિશેષ રૂપે પ્રચલિત છે તેમજ પરિચિત છે.

(૧૦) જ્યોતિષી દેવોના કામભોગ જનિત સુખ આદિની ઉપમાયુક્ત વર્ણન ભગવતી સૂત્રમાં કરેલ છે, તે પ્રમાણે સમજવું જોઈએ.

પ્રશ્ન-૨ : દિવસ, યુગ આદિનો પ્રધાન નિમિત્ત સૂર્ય છે તો લોકો પર્વ, તિથિ, ચંદ્ર ઉદયથી કેમ મનાવે છે ?

ઉત્તર- પંચાગનું નિર્માણ કરનારા સૂર્યોદયની પ્રધાનતાથી જ તિથિ, તારીખનું સૂચન કરીને જ પંચાગ બનાવે છે.

આટલું હોવા છતાં લોકોમાં વિદ્વાન કહેવાતા કેટલાયે લોકો પંચાગમાં જણાવેલી તિથિને છોડીને અસ્ત તિથિથી પર્વ દિવસનો ઉપવાસ આદિ વ્રત કરે છે. આ તેમનો લૌકિક, ભ્રમિત પ્રવાહ માત્ર છે. કારણ કે બધી તિથિઓ, યુગ, સંવત્સરની આદિ શરૂઆત કરનાર સૂર્યનો પર્વ તિથિઓ માટે અસ્વીકાર કરવો એ કેવી રીતે યોગ્ય ગણાય ?

આગમોના પ્રાચીન વ્યાખ્યાકારોએ તો ઉપવાસ આદિના વ્રત, પ્રત્યાખ્યાન, સૂર્યોદયની પ્રમુખતાવાળી તિથિ પ્રમાણે કરવાનું વિધાન કરેલ છે. પ્રમાણ માટે જુઓ અભિધાન રાજેન્દ્ર કોશ 'તિહિ' શબ્દ ભાગ-૪.

**પૂઆ પચ્યક્ર્માણં, પડિક્કમણં તહ ય નિયમ ગહણં ચ ।
જીએ ઉદેઈ સૂરો, તીએ તિહિએ ઉ કાયવ્વં ॥૧૧॥**

**ઉદયમ્મિ જા તિહિ સા પમાણં, ઈયરાએ કીરમાણીએ
આણા ભંગ અણવત્થા, મિચ્છત વિરાહણં પાવે ॥૨૧॥**

છતાં પણ જૈનાગમ વેત્તા લૌકિક પ્રવાહમાં ખેંચાઈને, પર્વતિથિ, સંવત્સરીનો ઉપવાસ પણ, સૂર્યોદયની તિથિને છોડીને, પંચાગની સૂચનાઓને ધ્યાન બહાર કરીને ઉપવાસ આદિ કરવા લાગી ગયા છે, આવી લૌકિક નકલ આગમ સમ્મત નથી. કારણ કે આદિત્ય-સૂર્ય જ દિવસ વગેરેની આદિ શરૂઆત કરનાર છે તેથી કોઈ પણ પર્વ દિવસની, અસ્ત સમયે આદિ-શરૂ કરવાનું માનવું આગમ સમ્મત થઈ શકે નહીં. આ કારણે જ પંચાગકારો પણ બધી તિથિઓને સૂર્યોદયના લક્ષ્યમાં અંકિત કરે છે. કોઈ પણ પંચાગ સૂર્યાસ્તના લક્ષ્યથી આજ સુધીમાં બન્યું નથી અને બનશે પણ નહીં.

ફલિતાર્થ એ છે કે પર્વ તિથિનો ઉપવાસ વગેરે પંચાગમાં લખેલ તિથિ પ્રમાણે જ કરવો જોઈએ. આગમમાં પર્વ તિથિઓ, અષ્ટમી, ચતુર્દશી, અમાવસ, પૂર્ણિમા તેમજ પર્યુષણ, સંવત્સરી કહેલ છે. તેમાંથી અષ્ટમી, ચતુર્દશી વગેરેનો ઉપવાસ પંચાગમાં લખેલ તિથિ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે પરંતુ પાખી, સંવત્સરીના ઉપવાસ માટે તે તિથિને છોડીને અસ્ત તિથિને ગોતવામાં આવે છે. આ એક અપૂર્ણ અને ભ્રમિત નકલ પરંપરા છે પરંતુ આગમ સમ્મત નથી.

પ્રશ્ન-૩ : ચંદ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રનો પરિચય આદિ કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- આ સૂત્રના નામથી એક બે પૃષ્ઠ જેટલા જ પાઠ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પણ વિષયોના સંકલનનું સૂચન માત્ર છે. આ વિષય લગભગ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ રૂપ જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિમાં લઈ લેવામાં આવેલ છે. તેથી આ સૂત્ર લિપિકાલના દોષોથી દૂષિત છે. આ સૂત્ર સ્વતંત્ર હોવા કે કયા રૂપે હોવા, આ એક બે પૃષ્ઠો કેમ અને કેવી રીતે બાકી રહ્યા ? તેમાં પણ સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિના વિષયોનું સંકલન માત્ર છે. પાહુડુ-પ્રતિપાહુડુ પણ તેવા જ કહેલા છે. તેથી આ પ્રશ્ન ઈતિહાસકારો માટે સંશોધનનો વિષય છે.

હકીકતમાં આ સૂત્ર અત્યારે કોઈપણ રીતે પોતાની સ્વતંત્રતાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી તેને સૂત્ર કહેવું અને ગણતરીમાં લેવું વગેરે પણ એક પ્રવાહ પરંપરા માત્ર છે. વાસ્તવમાં જોવા જઈએ તો ૩૨ આગમો કે ૪૫ આગમોમાં તેની આગમ

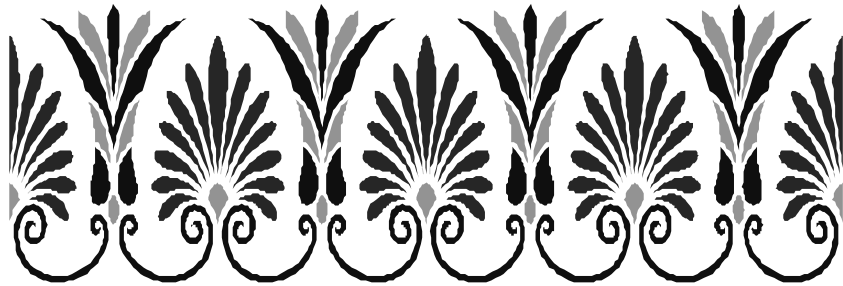
રૂપે અલગ ગણતરી કરવી ઉચિત નથી. હવે જો આ ચંદ્રપ્રજ્ઞપિને ગણવા જઈએ તો નંદીસૂત્રમાં કહેલા અનેક આગમોને ગણતરીમાં લેવા જોઈએ. જે પ્રાપ્ત છે તે બંને સૂત્રોની પ્રારંભની ગાથાઓમાં ક્યાંય પણ સૂર્યપ્રજ્ઞપિ કે ચંદ્રપ્રજ્ઞપિનું નામ નથી. બંનેમાં જ્યોતિષરાજપ્રજ્ઞપિનું નામ લખાયેલ છે. જેમ કે—

નામેણ ઈન્દ્રભૂઈતિ, ગોયમા વંદિઉણ તિવિહેણ ।
પુચ્છઈ જિણવર—વસહં, જોઈસ રાયસ્સ પણ્ણતિં ॥
એવં જોઈસ ગણરાય પણ્ણતિ—ચંદ્રપ્રજ્ઞપિ ગા.૪, સૂર્ય પ્ર.ગા.૪.

નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે આજે ન તો સૂર્યપ્રજ્ઞપિ નામનું કોઈ સૂત્ર ઉપલબ્ધ છે કે ન તો ચંદ્રપ્રજ્ઞપિ નામનું. આ નામથી પ્રચલિત આ બંને સૂત્રોમાં જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપિ આ નામ મૂળપાઠની ત્રીજી અને ચોથી ગાથામાં લખેલ છે. તેથી આ સૂત્ર જ્યોતિષગણરાજપ્રજ્ઞપિ સંજ્ઞાથી છે અને એક જ છે. પ્રાચીન કાળમાં આ બંને નામવાળા સૂત્રો રહ્યા હશે ત્યારે નંદીસૂત્રમાં આ બંનેના નામ છે અથવા તો આ એક જ સૂત્રના જુદા જુદા નામ પ્રચલિત થયા હશે અને નંદીસૂત્રમાં પણ આ નામ લખાયા, તે આવા પ્રચલનના કારણે પરિવર્તિત થયા હશે. કારણ કે નંદીસૂત્રની નામાવલિમાં આવા પ્રચલિત પરિવર્તનોની સમયે સમયે અસર પડેલ છે. તેથી નિરયાવલિકાના ઉપાંગસૂત્રના પાંચ વર્ગોને પાંચ સૂત્રના નામ લખાયેલ છે.

નોંધ— અહીં વિષયોની કંઈક સ્પષ્ટતા કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે. છતાં વધારે અધ્યયનના જિજ્ઞાસુઓએ આ સૂત્રની ટીકા, અનુવાદ વગેરે જે કાંઈ ઉપલબ્ધ હોય તેનાથી ઈચ્છાપૂર્તિ કરી લેવી.

૦૦૦૦૦

પ્રશ્ન-૧ : યુગમાં માસ તેમજ માસના દિવસ-મુહૂર્ત, સૂર્યનું સંચરણ ક્ષેત્ર, મંડલની પરિધિ, સૂર્યની મુહૂર્ત ગતિ આદિ કાઠવાની-જાણવાની ગણિત વિધિઓ કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર— (૧) એક યુગમાં ૧૮૩૦ દિવસ હોય છે, જેમાં નક્ષત્ર માસ ૬૭ હોય છે. અતઃ ૧૮૩૦માં ૬૭નો ભાગ કરવાથી નક્ષત્ર માસના દિવસ નીકળી જાય છે અને તેને ૩૦ વડે ગુણવાથી નક્ષત્ર માસના મુહૂર્ત નીકળે છે. યથા— ૧૮૩૦ ÷ ૬૭ = ૨૭ $\frac{૨૭}{૬૭}$ = ૨૭ દિવસ ૯ $\frac{૨૭}{૬૭}$ મુહૂર્ત. ૨૭ $\frac{૨૭}{૬૭}$ × ૩૦ = ૮૧૯ મુહૂર્ત હોય છે નક્ષત્ર માસમાં. આ પ્રકારે જ ચન્દ્ર માસ આદિમાં દિવસ અને મુહૂર્ત કાઠવામાં આવે છે.

(૨) સૂર્ય એક વર્ષના ૩૬૬ દિવસોમાં ૧૮૪ મંડલમાં સંચરણ કરે છે. જેમાં પહેલા અને અંતિમમાં એકવાર અને શેષ ૧૮૨ માં બે વાર એવી રીતે ૧૮૨ × ૨ + ૨ = ૩૬૬ દિવસ એક વર્ષમાં થાય છે. ૫ વર્ષનો યુગ કહેવાય છે. અતઃ ૩૬૬ × ૫ = ૧૮૩૦ દિવસનો યુગ હોય છે. એના જ આધારથી ચન્દ્ર નક્ષત્ર આદિના માસ દિવસ આદિ કાઠવામાં આવે છે. મુખ્યતા સૂર્ય વર્ષથી જ છે. યુગ પણ સૂર્ય સંવત્સરના દિવસોનો યોગ છે. શેષ ચન્દ્ર, નક્ષત્ર આદિના માસ વર્ષ આદિનો આમાં સમવતાર કરવામાં આવે છે. એટલે જ બધા જ્યોતિષોમાં સૂર્ય લોક વ્યવહારમાં પ્રધાન છે. યુગ તિથિ વગેરેની આદિ—પ્રારંભકર્તા પણ સૂર્ય છે અને તેથી જ લૌકિક પંચાગમાં સૂર્યના ઉદયની મુખ્યતાથી તિથિ લખવામાં આવે છે.

(૩) સૂર્ય મંડલ ૧૮૪ છે અને તેના અંતર ૧૮૩ છે. અંતર ૨—૨ યોજનના છે અને મંડલ $\frac{૧૮૪}{૧૮૩}$ યોજનના છે આને પરસ્પર ગુણીને યોગ કરવાથી પૂર્ણ સંચરણ ક્ષેત્ર નીકળી જાય છે. જેમ કે — ૨ × ૧૮૩ = ૩૬૬ અને $\frac{૧૮૪}{૧૮૩} \times ૧૮૪ = ૧૮૪ \frac{૧૮૪}{૧૮૩}$. આ બંનેનો સરવાળો કરતાં ૩૬૬ + ૧૮૪ $\frac{૧૮૪}{૧૮૩}$, $\frac{૧૮૪}{૧૮૩}$ = ૫૧૦ $\frac{૧૮૪}{૧૮૩}$ યોજન સંચરણક્ષેત્ર છે.

મંડલ પરિધિ જ્ઞાન :— આભ્યંતર મંડલની પરિધિ ૩,૧૫,૦૮૯ યોજન છે, એનો આયામ વિષ્કંભ(વ્યાસ) ૯૯૬૪૦ યોજન છે. વ્યાસનો વર્ગ કરીને ૧૦ ગણા કરીને પછી વર્ગમૂલ કાઠવાથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય છે તે પરિધિનું પરિમાણ (માપ) હોય છે. જેમ કે — ૯૯૬૪૦ × ૯૯૬૪૦ × ૧૦ = ૯૯,૨૮,૧૨,૯૬,૦૦ આનું વર્ગમૂલ કાઠવાથી ૩,૧૫,૦૮૯ પૂર્ણાંક આવે છે અને ૧૮૦૭૯ શેષ ૨૬

છે. માટે પરિધિ ત્રણ લાખ ૧૫ હજાર નેવ્યાસી યોજન સાધિક હોય છે.

દરેક આગળના મંડલમાં ૫ ઠૂંક વ્યાસ વધવાથી ૧૭ ઠૂંક યોજન પરિક્ષેપ વધે છે. આ જાણવા માટે ૫ ઠૂંક ના એકસઠિયા ભાગ કરીને એની ઉક્ત વિધિથી પરિધિ કાઢી પુનઃ એ એકસઠિયા ભાગોથી યોજન બનાવી લેવા જોઈએ.

યથા— ૫ ઠૂંક = ૬૧ × ૫ + ૩૫ = ૩૪૦ એકસઠિયા ભાગ પ્રમાણ વિષ્કંભ (વ્યાસ) પ્રતિમંડલ માં વધે છે. એની પરિધિ પરિમાણ ૩૪૦ × ૩૪૦ × ૧૦ = ૧૧,૫૬,૦૦૦ આનું વર્ગ મૂલ આ પ્રકારે કાઢવું જોઈએ.

	૧૦૭૫ એકસઠિયા ભાગ	૧૦૭૫ ÷ ૬૧ = ૧૭ ઠૂંક યોજન.
૧	૧,૧૫,૬૦,૦૦	સ્થૂલ દષ્ટિથી ૧૮ યોજન પ્રતિ મંડલમાં
૧	૧	પરિધિ વધવાનું કહેવાય છે.
૨૦૭	૦૧૫૬૦	વૃદ્ધિ+પ્રથમ મંડલ = અંતિમ મંડલ.
૭	૧૪૪૮	૧૭ ઠૂંક × ૧૮૩ = ૩૨૨૫ + ૩૧૫૦૮૮ =
૨૧૪૫	૧૧૧૦૦	૩૧૮૩૧૪.
૫	૧૦૭૨૫	
૨૧૫૦	૦૦૩૭૫	

અંતિમ બાહ્ય મંડલનો પરિક્ષેપ વર્ગમૂલ પદ્ધતિથી ૩,૧૮,૩૧૪ યોજન છે. જે સ્થૂલ દષ્ટિથી (વ્યવહારથી) ૩૧૮૩૧૫ યોજન કહેવાય છે. જેમ કે— ૧૦૦૬૬૦ × ૧૦૦૬૬૦ × ૧૦ = ૧૦,૧૩,૨૪,૩૫,૬૦૦૦. આ સંખ્યાનું વર્ગમૂલ ઉક્ત વિધિથી કાઢતાં ૩,૧૮,૩૧૪ યોજન સાધિક નીકળી આવે છે.

(૪) પ્રત્યેક મંડલની પરિધિમાં ૬૦ મુહૂર્તને ભાગ દેવાથી એ મંડલની મુહૂર્ત ગતિ નીકળી આવે છે. યથા— ૩૧૫૦૮૮ ÷ ૬૦ = ૫૨૫૧ ઠૂંક યોજન પ્રથમ મંડલની મુહૂર્ત ગતિ છે. ૩૧૮૩૧૫ ÷ ૬૦ = ૫૩૦૫ ઠૂંક યોજન અંતિમ મંડલની મુહૂર્ત ગતિ છે.

(૫) ચંદ્રની સાથે શતભિષક નક્ષત્ર ૧૫ મુહૂર્ત યોગ કરે છે અર્થાત્ અર્ધો દિવસ યોગ કરે છે અને એક દિવસના ૬૭ ભાગની અપેક્ષા $\frac{૬૭}{૧૦૦} \times \frac{૧૦૦}{૧૦૦} = ૩૩ \frac{૧}{૧૦}$ ભાગ દિવસ, સૂર્યની સાથે એના પાંચમા ભાગ જેટલા દિવસના યોગ હોય છે. $\frac{૬૭}{૧૦૦} \times \frac{૧૦૦}{૧૦૦} = \frac{૬૭}{૧૦૦}$ દિવસ = ૬ દિવસ ૨૧ મુહૂર્ત. ૩૦ મુહૂર્તવાળાના એનાથી બે ગણા ૪૫ મુહૂર્તવાળાના એનાથી ત્રણ ગણા હોય છે. અર્થાત્ ચંદ્રના યોગ કાલથી સૂર્યના યોગ કાલ $\frac{૬૭}{૧૦૦}$ ગણો હોય છે.

(૬) એક યુગ ૧૮૩૦ અહોરાત્રનો હોય છે. જેમાં સૂર્ય ૧૮૩૦ અર્ધ મંડલ ગતિ કરે છે. ચંદ્ર ૧૭૬૮ અર્ધ મંડલ ગતિ કરે છે. નક્ષત્ર ૧૮૩૫ અર્ધ મંડલ ગતિ કરે છે. અતઃ એક અહોરાત્રમાં સૂર્ય $\frac{૧૮૩૦}{૧૮૩૦}$ અર્ધ મંડલ; ચંદ્ર $\frac{૧૭૬૮}{૧૮૩૦}$ અર્ધ મંડલ અને નક્ષત્ર $\frac{૧૮૩૫}{૧૮૩૦}$ અર્ધ મંડલ ગતિ કરે છે. અર્થાત્ એક અહોરાત્રમાં સૂર્ય એક અર્ધ મંડલ, ચંદ્ર એક અર્ધ મંડલમાં $\frac{૬૨}{૧૮૩૦}$ ભાગ ઓછું, નક્ષત્ર એક અર્ધ મંડલથી $\frac{૫}{૧૮૩૦}$ ભાગ અધિક ચાલે છે.

જ્યારે ચંદ્રને ૧૭૬૮ અર્ધ મંડલમાં ૧૮૩૦ દિવસ લાગે છે. ત્યારે ૧ અર્ધ મંડલમાં = $\frac{૧૮૩૦}{૧૭૬૮}$ દિવસ. તો ચંદ્રને એક પૂર્ણ મંડલમાં = $\frac{૧૮૩૦}{૧૭૬૮} \times ૨ = \frac{૧૮૩૦}{૮૮૪} = ૨ \frac{૩૧}{૪૪૨}$ દિવસ લાગે છે.

પ્રશ્ન-૨ : નક્ષત્રસંબંધી ૧૨ દ્વારનો વિચાર તથા સંવત્સર યુગ મિલાન કયા પ્રકારે થાય છે ?

ઉત્તર— અહીં ૧૨ દ્વારોથી વિચાર કરવામાં આવેલ છે— (૧) નક્ષત્ર નામ (૨) આકાર (૩) તારા સંખ્યા (૪) મંડલમાં નક્ષત્ર (૫) રાત્રિ વાહક (૬) મંડલ સંબંધ (૭) યોગ (૮) સીમા વિષ્કંભ (૯) યોગકાલ (૧૦) મુહૂર્ત ગતિ (૧૧) મંડલઅંતર (૧૨) માસ સંવત્સર કાલમાન.

(૧ થી ૩) નામ આકાર તારા— આ અંગેનો ચાર્ટ ૧૦મા પ્રાભૃતના આઠમા, નવમા પ્રતિપ્રાભૃતમાં આપવામાં આવેલ છે.

(૪) મંડલમાં નક્ષત્ર— નક્ષત્રના આઠ મંડલ છે. તેમાં નક્ષત્ર આ પ્રકારે છે— **પહેલા મંડલમાં—**અભિજિત, શ્રવણ, ઘનિષ્ઠા, શતભિષક, પૂર્વાભાદ્રાપદ, ઉત્તરભાદ્રાપદ, રેવતી, અશ્વિની, ભરણી, પૂર્વફાલ્ગુની, ઉત્તરફાલ્ગુની અને સ્વાતિ એમ ૧૨ નક્ષત્ર છે. **બીજા મંડલમાં—**પુનર્વસુ અને મઘા બે નક્ષત્ર છે. **ત્રીજા મંડલમાં—**કૃતિકા. **ચોથા મંડલમાં—**ચિત્રા અને રોહિણી. **પાંચમા મંડલમાં—**વિશાખા, છટ્ટા મંડલમાં—અનુરાધા. **સાતમા મંડલમાં—**જ્યેષ્ઠા. **આઠમા મંડલમાં—**મૃગશીર્ષ, આર્દ્રા, પુષ્ય, આશ્લેષા, હસ્ત અને મૂલ.

(૫) રાત્રિવાહક— આ અંગે વિગત ૧૦ મા પ્રાભૃતના ૧૦મા પ્રતિપ્રાભૃતમાં આવેલ છે.

(૬) મંડલ સંબંધ—(૧) ચંદ્રના મંડલથી નક્ષત્રના મંડલનો સંબંધ—૧,૩,૬,૭,૮, ૧૦,૧૧,૧૫. (૨) નક્ષત્ર મંડલનો સૂર્યથી સંબંધ—૧,૨,૭,૮. (૩) સૂર્યમંડલનો ચંદ્ર મંડલથી સંબંધ— ૧,૨,૩,૪,૫,૧૧,૧૨,૧૩,૧૪,૧૫. (૪) ચંદ્રમંડલની સાથે સૂર્ય, નક્ષત્રનો સંબંધ અર્થાત્ ત્રણેનો મંડલ સંબંધ—૧,૩,૧૧, ૧૫. નક્ષત્રનો ૧,૨,૭,૮. સૂર્યનો ૧, ૨૭, ૧૪૪ અને ૧૮૪. અહીં સંબંધનો અર્થ એક બીજાથી સીધી લીટીમાં હોવું.

(૭) યોગ :-

ક્રમ	યોગ	નક્ષત્ર
૧	દક્ષિણ યોગ	૬-નક્ષત્ર મૃગશીર્ષ આદિ
૨	ઉત્તર યોગ	૧૨-નક્ષત્ર અભિજિત આદિ
૩	ત્રણે યોગ	૭-કૃતિકા, રોહિણી, પુનર્વસુ, મઘા, ચિત્રા, વિશાખા અનુરાધા
૪	દક્ષિણ અને પ્રમર્દ	૨-પૂર્વાષાઢા, ઉત્તરાષાઢા
૫	પ્રમર્દ	૧-જ્યેષ્ઠા

(૮) સીમા વિષ્કંભ :- પોત પોતાના મંડલના ૧,૦૯,૮૦૦ ભાગમાંથીનીચે પ્રમાણેનો ભાગ આ નક્ષત્રોનો સીમા વિષ્કંભ(પોતાનું યોગ ક્ષેત્ર) છે -

૬૩૦ ભાગ	અભિજિત
૧૦૦૫ ભાગ	શતભિષક, ભરણી, આર્દ્રા, અશ્લેષા, સ્વાતિ, જ્યેષ્ઠા
૨૦૧૦ ભાગ	શ્રવણ ધનિષ્ઠા આદિ- ૧૫. (પ્રાભૃત ૧૦/૨)
૩૦૧૫ ભાગ	ઉત્તરા ભાદ્રપદ, રોહિણી, પુનર્વસુ, ઉત્તરા- ફાલ્ગુની વિશાખા, ઉત્તરાષાઢા

(૯) યોગ કાલ :-

નક્ષત્ર	ચંદ્રની સાથે	સૂર્યની સાથે
અભિજિત	૯ મુહૂર્ત	૪ દિવસ ૬ મુહૂર્ત
૬ નક્ષત્ર	૧૫ મુહૂર્ત	૬ દિવસ ૨૧ મુહૂર્ત
૧૫ નક્ષત્ર	૩૦ મુહૂર્ત	૧૩ દિવસ ૧૨ મુહૂર્ત
૬ નક્ષત્ર	૪૫ મુહૂર્ત	૨૦ દિવસ ૩ મુહૂર્ત

(૧૦) મુહૂર્ત ગતિ :-

	પ્રથમ મંડલ	છેલ્લું મંડલ
સૂર્ય	૫૨૫૧ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$	૫૩૦૫ $\frac{૧૫}{૧૦૦}$
ચંદ્ર	૫૦૭૩ $\frac{૭૭૪૪}{૧૩૭૨૫}$	૫૧૨૫ $\frac{૬૮૮૦}{૧૩૭૨૫}$
નક્ષત્ર	૫૨૬૫ $\frac{૧૮૨૬૩}{૨૧૮૬૦}$	૫૩૧૯ $\frac{૧૬૩૬૫}{૨૧૮૬૦}$

(૧૧) મંડલનું અંતર :- સૂર્ય વિમાન $\frac{૩૬}{૧૦૦}$ યોજન, ચંદ્ર $\frac{૧૫}{૧૦૦}$ યોજન, નક્ષત્ર વિમાન એક કોશ છે. આ લંબાઈ પહોળાઈ છે. ઊંચાઈ એનાથી અડધી છે. આઠ નક્ષત્ર મંડલમાં સાત અંતર-

(૧) ૭૨ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$, $\frac{૧}{૧૦૦}$ (૨) ૧૦૯ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$, $\frac{૫}{૧૦૦}$ (૩) ૩૬ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$, $\frac{૭}{૧૦૦}$, (૪) ૩૬ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$, $\frac{૭}{૧૦૦}$ (૫) ૭૨ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$, $\frac{૭}{૧૦૦}$ (૬) ૩૬ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$, $\frac{૭}{૧૦૦}$ (૭) ૧૪૫ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$, $\frac{૩૬}{૧૦૦}$

સૂર્ય મંડલનું અંતર ૨-૨ યોજન છે. ચંદ્ર મંડલનું ૩૫ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$, $\frac{૭}{૧૦૦}$ યોજનનું અંતર છે.

(૧૨) પાંચ સંવત્સરનું કાળમાન :-

ક્રમ	સંવત્સર	માસના દિવસ	યુગમાં માસ	સંવત્સરના દિવસ	યુગના દિવસ
૧	નક્ષત્ર	૨૭ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$	૬૭	૩૨૭ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$	૧૬૩૮ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$
૨	ચંદ્ર	૨૯ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$	૬૨	૩૫૪ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$	૧૭૭૦ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$
૩	ઋતુ	૩૦	૬૧	૩૬૦	૧૮૦૦
૪	સૂર્ય	૩૦ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$	૬૦	૩૬૬	૧૮૩૦
૫	અભિવર્ધિત	૩૧ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$	૫૭મા. ૭ દિ. ૧૧ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$ મુહૂર્ત	૩૮૩ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$	૧૯૧૮ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$

સૂચના :- ચાર્ટમાં- મા. = માસ, દિ. = દિવસ.

કેટલા વર્ષ પછી મેળાપ ?- (૧) ચંદ્ર સૂર્યના માસનો મેળાપ-૨ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$ વર્ષમાં લગભગ (૨) ચંદ્ર સૂર્ય સંવત્સરનો મેળાપ-૩૦ વર્ષમાં (૨ $\frac{૩૬}{૧૦૦}$ × ૧૨) (૩) ચંદ્ર, સૂર્ય, ઋતુ અને નક્ષત્ર સંવત્સરનો મેળાપ-૬૦ વર્ષમાં (૪) પાંચેયનો મેળાપ- (૧) ૭૮૦ સૂર્ય સંવત્સરમાં (૨) ૮૦૬ ચંદ્ર સંવત્સરમાં (૩) ૮૭૧ નક્ષત્ર સંવત્સરમાં (૪) ૭૯૩ ઋતુ સંવત્સરમાં (૫) ૭૪૪ અભિવર્ધિત સંવત્સરમાં થાય છે.

પ્રશ્ન-૩ : જ્યોતિષ મંડલ સંબંધી આગમ દષ્ટિ તેમજ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણની વિચારણા કયા પ્રકારે કરવામાં આવે છે ?

ઉત્તર- જૈન સિદ્ધાંત અનુસાર પૃથ્વી થાળી આકારે ગોળ અસંખ્ય યોજન રૂપ છે. તે સ્થિર છે. પ્રાણી જગત, યાન, વાહન એના પર ભ્રમણ કરે છે તેમજ આ ભૂમિના આકાશમાં જ્યોતિષ મંડલ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, સ્વાભાવિક અનાદિ કાલથી ભ્રમણ કરે છે. તેમજ યાન, વિમાન, માનવી અને દૈવિક શક્તિથી ભ્રમણ કરે છે. પક્ષી આદિ તિર્યંચ યોનિક જીવ પણ સ્વભાવથી આકાશમાં ગમનાગમન કરતા રહે છે. જ્યોતિષ મંડલની વચ્ચે દેખાતો લોકમાનસમાં પ્રચલિત ધ્રુવ તારો હંમેશાં સ્થિર રહે છે. અર્થાત્ મનુષ્યો અને વૈજ્ઞાનિકોને તે સર્વદા એક જ સ્થળ પર દેખાય છે. હજારો વર્ષથી પહેલાં પણ ત્યાં દેખાતો હતો અને હજારો વર્ષ પછી પણ એ જ નિશ્ચિત સ્થળ પર દેખાતો રહેશે.

ગોળ અને પરિભ્રમણ કરતી પૃથ્વી :- વૈજ્ઞાનિક લોકો પૃથ્વીને ગોળ દડા જેવી માનીને એક કેન્દ્ર બિંદુ પર હંમેશાં ફરતી માને છે અને સૂર્યને સ્થિર માને છે. તેમજ સૂર્યને ચાલતો જોવાને એક ભ્રમણા માને છે. પૃથ્વીને પણ ૧૦૦૦ માઈલ પ્રતિ કલાકે ચાલતી માને છે. આ ચાલથી પોતાની ધરી પર ફરતી રહે છે. સાથે બીજી ગતિથી તે પોતાનું સ્થાન ધરીને ભ્રમણ કરતી સૂર્યને પરિક્રમા લગાવે છે.

ટ્રેન તેમજ પક્ષીનું ઉદાહરણ :- ચાલતી ટ્રેનમાંથી વૃક્ષો ચાલતા દેખાય છે, તે ભ્રમ છે તેવી રીતે સૂર્ય આદિ ચાલતા દેખાય છે, તે પણ ભ્રમ છે એમ વૈજ્ઞાનિકો માને છે. પરંતુ જ્યારે ટ્રેન ચાલતી હોય છે ત્યારે તેની અંદરની વ્યક્તિ ચાલી ફરી શકે છે, દડાથી રમી શકે છે. પણ ટ્રેનની બહાર યા ઉપર કોઈ કૂદીને રમી શકતા નથી. આ રીતે પૃથ્વી જો ચલન સ્વભાવવાળી હોય અને ૧૦૦૦ માઈલ પ્રતિ કલાક ચાલતી હોય તો તેના પર આકાશમાં પક્ષી ઉડીને પુનઃ પોતાના સ્થાન પર બેસી શકતું નથી. કારણ કે પૃથ્વી જે દિશામાં ૧૦૦૦ માઈલની ગતિથી ચાલી રહી છે એનાથી વિપરીત દિશામાં બે માઈલ આકાશમાં એક કલાક ચાલીને પક્ષી ફરીથી પોતાના સ્થાન પર બીજા કલાકમાં નથી પહોંચી શકતું. કારણ કે પૃથ્વી ૧૦૦૦ માઈલ આગળ ચાલી જાય છે. જ્યારે પક્ષી પોતાના સ્થાન પર પાછું આવતું જતું દેખાય છે.

આ પૃથ્વી પર મનુષ્ય કૂદે છે, દડેથી રમે છે તો તેમાં કોઈ મુશ્કેલી પડતી નથી પરંતુ ટ્રેનના છાપરા પર બેસીને કોઈ પણ મનુષ્ય ૬ ઈંચ પણ દડાને ઉછાળીને પોતાના હાથમાં લેવા સફળ નહીં થાય પરંતુ ટ્રેનની અંદર તે આમ કરી શકશે.

તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ટ્રેનની બહારનું વાયુમંડલ તેની સાથે ચાલતું નથી. તે જ રીતે પૃથ્વીનું બાહ્ય આકાશીય વાયુમંડલ પણ સાથે ચાલી શકે નહીં.

વાયુ મંડલ :- વાયુ મંડલની સાથે ચાલવાની વાત કલ્પિત તેમજ પૂર્ણ સત્યવાળી નથી. જે રીતે ટ્રેનની અંદરનો વાયુમંડલ ટ્રેનની સાથે ચાલે તે સંભવ છે પરંતુ બહારનું વાયુમંડલ સાથે ચાલતું નથી. તો પછી પૃથ્વીનું બહારનું વાયુ મંડલ સાથે ચાલે છે તેમ કહેવું એ મન ઘડત વાત કહેવા બરાબર છે તેમજ અસંભવ છે. આવું કહેવું તે પોતાના જડમતને પ્રગટ કરવા બરાબર છે. હકીકતમાં તો પૃથ્વી સ્થિર છે અને તેથી જ તેની બહારનું બધુય વાતાવરણ તેની સાથે રહે છે. પક્ષી આદિનું નિરાબાધ-પણે પોતાના સ્થાને આવાગમન કરવું એ આ કારણથી જ થઈ શકે. વાયુયાન પણ પોતાની ગતિથી જ મંજિલ પાર કરી શકે છે, પૃથ્વીની ગતિથી નહીં.

તેથી આ વાત સ્પષ્ટ સત્ય છે કે પૃથ્વી સ્થિર છે ભ્રમણશીલ નથી. સૂર્ય આદિ જ્યોતિષ મંડલ ભ્રમણશીલ છે. આ સંપૂર્ણ જ્યોતિષ મંડલ સમભૂમિથી ૭૯૦ યોજન ઉપર જવા બાદ ૮૦૦ યોજન સુધીમાં અર્થાત્ કુલ ૧૧૦ યોજન મોટા ક્ષેત્રમાં અને હજારો યોજન લાંબા પહોળા ક્ષેત્રમાં છે.

ધ્રુવતારો શું છે ? :- ભૂમિથી એટલી ઊંચાઈ પર રહેતા સૂર્ય આદિ સદા ભ્રમણ કરતા રહે છે. એક ધ્રુવ કેન્દ્રની પરિક્રમા લગાવતા રહે છે. તે ધ્રુવ કેન્દ્ર મેઢ પર્વત છે, જે ૯૯૦૦૦ યોજન ઊંચો છે. તેની ચૂલિકા આપણને ધ્રુવ તારા રૂપ દેખાય છે. મેઢ પણ સ્થિર ભૂમિનો એક અંશ છે. તેથી આપણને દેખાતો ધ્રુવ તારો અથવા આપણે જેને ધ્રુવ તારો માનીએ છીએ તે કોઈ તારો નથી પણ ધ્રુવ(અચલ) કેન્દ્ર રૂપ મેઢપર્વતનું શિખર-ચૂલિકાનું સ્થળ છે. જે વૈદ્યુર્યમણિવાળું હોવાથી ચમકતો નજરમાં આવે છે. તે ભરતક્ષેત્રના મધ્યથી ૪૯૮૮૬ યોજન દૂર અને સમભૂમિથી ૯૯૦૦૦ યોજન ઊંચો છે. માઈલની અપેક્ષાએ ૮૦ કરોડ માઈલથી અધિક ઊંચો અને ૪૦ કરોડ માઈલ દૂર છે. સપ્તર્ષિ મંડલ તેની અત્યંત નજીક પરિક્રમા કરતું દેખાય છે. પરિક્રમા હંમેશાં સ્થિર વસ્તુની કરવામાં આવે છે. મેઢ સ્થિર કેન્દ્ર છે અને તેને જ સમગ્ર જ્યોતિષ મંડલ પરિક્રમા કરે છે. સૂર્ય, પૃથ્વી આદિને ગતિમાન માનતા વૈજ્ઞાનિકો તેને પરિક્રમા કેન્દ્ર માને તે એક વ્યાપક ભ્રમ છે.

વૈજ્ઞાનિકોના સિદ્ધાંત :- વૈજ્ઞાનિક લોકો સૂર્યને આગનો ગોળો માને છે. ચંદ્રને પૃથ્વીનો ટુકડો માને છે. ચંદ્ર પૃથ્વીને ચક્કર લગાવે છે. પૃથ્વી સૂર્યને ચક્કર લગાવે છે. સૂર્ય અન્ય સૌર મંડલને ચક્કર લગાવે છે. પૃથ્વી પોતાની ધરી પર ૧૦૦૦ માઈલ પ્રતિ કલાકની ચાલથી ફરે છે. એ પ્રકારે સૂર્યને પણ ચક્કર મારવાવાળો

બતાવે છે. પૃથ્વી તથા ચંદ્રને ત્રણ-ત્રણ પ્રકારની ગતિમાં કલ્પિત કર્યા છે. યથા પૃથ્વી- (૧) પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે. (૨) સૂર્યને ચક્કર લગાવે છે. (૩) સૂર્ય કોઈ સૌર મંડલને ચક્કર લગાવે છે, એની સાથે પૃથ્વી પણ ફરે છે. ચંદ્ર પણ- (૧) પૃથ્વીને ચક્કર લગાવે છે. (૨) પૃથ્વીની સાથે સૂર્યને પણ ચક્કર લગાવે છે. (૩) અને સૂર્યની સાથે સૌરમંડલને પણ ચક્કર લગાવે છે. આ કલ્પનામાં પૃથ્વી અને ચંદ્રની ત્રણ ગણી ગતિ અર્થાત્ કરોડો માઈલ પ્રતિ ૧ કલાકની ગતિ હોય છે. આ પ્રકારની તીવ્ર ગતિ કરનારા ચંદ્ર પર કોઈના જવાની કલ્પના કરવી, પ્રયત્ન કરવો અને પ્રચાર કરવો કેવલ ભ્રમને પોષવા જેવી તેમજ હાસ્યાસ્પદ વાત છે.

ત્રિવિધ ગતિઓની અવાસ્તવિકતા :- પૃથ્વી ત્રણ ગણી ગતિથી દોડે છે તો પછી ગરમીના દિવસોમાં ઘણી વખત હવા નામ માત્રની પણ હોતી નથી તો એમ કેમ ? સામાન્ય ગતિથી ચાલતા વાહનો ઉભા રહે તોપણ ગરમી લાગે છે પરંતુ તેઓ જ્યારે ચાલવા લાગે ત્યારે હવા સ્વતઃ ચાલવા લાગે છે ત્યારે જો પૃથ્વી ત્રણ ગણી ગતિથી દોડતી હોય તો રૂમની અંદર કે મેદાનોમાં ક્યાંય પણ નિરંતર જોરદાર હવા ચાલતી રહેવી જોઈએ પરંતુ આવું થતું નથી. આ દષ્ટાંતથી તેમજ પક્ષીઓનું ઉડીને પાછા સ્વસ્થાને આવી જવાથી આ પૃથ્વીનું સ્થિર હોવાનું જ સુસંગત લાગે છે.

વાસ્તવિક સત્ય- સૂર્ય, ચંદ્ર આદિ આ જ્યોતિષી દેવોના વિમાન છે, જે ગતિ સ્વભાવવાળા હોવાથી સદા અનાદિકાળથી ગતિમાન રહે છે. એ વિવિધ રત્નોના અનાદિ શાશ્વત વિમાન છે. તે પોતાના નિશ્ચિત અને સીમિત મંડલ માર્ગોમાં એક સીમિત ગતિથી સદા નિરંતર ભ્રમણ કરતા રહે છે અને આ રત્નમય વિમાનોના રત્નો જ મનુષ્ય લોકને પ્રકાશિત અને પ્રતાપિત(ગરમ) કરતા રહે છે.

ન તો એ અગ્નિપિંડ છે કે ન તો પૃથ્વીથી કપાયેલ ટુકડો. પૃથ્વીથી કપાઈને છૂટો પડેલો ટુકડો ઉપર જઈને ગોળ ચંદ્ર બની જાય, ચમકવા લાગે, પ્રકાશ દેવા લાગે આ બધી વૈજ્ઞાનિક લોકોની પ્રત્યક્ષીકરણ કર્યા વિનાની કલ્પનાઓ માત્ર છે.

સત્ય ખુલાસો- જ્યારે વૈજ્ઞાનિક સૂર્ય પાસે ગયા વિના કે જોયા વિના કેવળ પોતાની ઢચિ અને કલ્પના માત્રથી સૂર્યને આગનો ગોળો માની શકે છે અને લોકોને મનાવી શકે છે તો પછી જોયા વગર પણ આગમ ઉપરની શ્રદ્ધાનો સ્વીકાર કરી તેને દેવોના ભ્રમણશીલ વિમાન તરીકે સ્વીકારી લેવા જોઈએ અને પૃથ્વીને સ્થિર માની લેવી જોઈએ. જ્યારે કલ્પના કરવી જ છે તો પછી લોકમાં પ્રચલિત ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રોમાં તેનું જે સ્વરૂપ બતાવવામાં આવેલ છે તેનો સ્વીકાર

કરી લેવો જોઈએ અને તે અનુસાર સત્યની શોધ કરવી જોઈએ.

વૈજ્ઞાનિકોનો સત્યાવબોધ- કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિક પૃથ્વીને ક્યારેય પણ ચાલતી જોઈ શક્યા નથી. કોઈએ ચંદ્રને પૃથ્વીનો ટુકડો થતો જોયો નથી અને કોઈને દેખાડેલ પણ નથી. સૂર્યને અગ્નિપિંડ રૂપ ગોળાકાર રૂપમાં કોઈ વૈજ્ઞાનિકે જઈને જોયો નથી. કલ્પનાઓની માન્યતા બાંધીને વૈજ્ઞાનિકો હમેશા પોતાની માન્યતા અને કલ્પના અનુસાર શોધ કરતા હોય છે. તેઓની શોધનો હજુ કોઈ અંત આવ્યો નથી. આજે પણ તેઓ શોધ કરીને નવી હજારો લાખો માઈલની પૃથ્વીનો સ્વીકાર કરી શકે છે. કેટલાયે વૈજ્ઞાનિકોએ પૃથ્વીને દડા જેવી માનવાનો ઈન્કાર કરી દીધેલ છે. આ પ્રમાણે આ વૈજ્ઞાનિક કલ્પના, શોધ, ઉપલબ્ધિ, ભ્રમ, અપૂર્ણતા, પ્રયત્ન, નિરાશા એવા કમિક ફરી કલ્પના શોધ વગેરે કમિક ચક્કરમાં ચાલતા રહે છે. હજુ સુધી કોઈ વૈજ્ઞાનિકે પોતાની શોધને સમાપ્તિનું રૂપ આપેલ નથી. તેઓ હજુ આગળ શોધ કરી શકે છે અને નવા નિર્ણયો પણ લઈ શકે છે અને જુના નિર્ણયોને બદલી પણ શકે છે.

સાર- હાલ પુરતું તો વૈજ્ઞાનિકોનો જ્યોતિષમંડલ સંબંધી નિર્ણય ભ્રમિત તેમજ વિપરીત છે. આવી વિપરીત માન્યતાઓને કારણે પૃથ્વીને પણ વિપરીત સ્વરૂપમાં માનીને પોતાનું ગણિત મેળવી લે છે.

અનેક ધર્મ સિદ્ધાંતોમાં આવતા પૃથ્વી અને જ્યોતિષ મંડલના સ્વરૂપોથી વૈજ્ઞાનિકોની કલ્પના વિપરીત છે. હવે જ્યારે આ વૈજ્ઞાનિકોની પોતાની કલ્પના જ છે તો તે કલ્પનાને સત્ય માનીને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા વચનોને ખોટા પાડવા એ કોઈપણ સંજોગોમાં ઉચિત નથી જ. કારણ કે વિજ્ઞાનનું મૂળ જ કલ્પના છે અને પછી શોધ તે પ્રયત્ન છે. તેથી શોધનું પરિણામ જ્યાં સુધી સાચું ન આવે ત્યાં સુધી તે નિર્ણયને સત્ય નિર્ણય કહી શકાય નહીં. જ્યારે જૈન શાસ્ત્રોક્ત સિદ્ધાંત વિશેષ આદરણીય, ભ્રમરહિત તેમજ વિશાળ છે. આવા જ્ઞાનમૂલક સિદ્ધાંતોને, વૈજ્ઞાનિકોની કલ્પનામૂલક વાતોથી પ્રત્યક્ષીકરણનો ખોટો આધાર લઈને, ખોટા કહેવા એ ખોટી સમજ ભ્રમ માત્ર છે.

ચંદ્ર લોકની યાત્રા વ્યર્થ- વૈજ્ઞાનિકોની ચંદ્રલોક યાત્રા અને તેના પ્રયત્નો પાછળ કરેલા ખર્ચ હજુ સુધી સફળ થયા નથી. તેમને પશ્ચાતાપ સિવાય હાથમાં કાંઈ આવ્યું નથી. હકિકતમાં મૂળ દ્રષ્ટિકોણ સુધાર્યા વિના વૈજ્ઞાનિકોને જ્યોતિષમંડલ સંબંધી કોઈ ઉપલબ્ધિ થવાની નથી એમ દાખવા સાથે કહી શકાય છે. કારણ કે જ્યોતિષ મંડલ વૈજ્ઞાનિકોના શકિત અને સામર્થ્ય બહારની વાત છે. તેના સંબંધી

કલ્પનાઓ પણ સત્યથી વેગળી છે. તેથી કલ્પનાઓના બહેકાવમાં રહીને સંતોષ માન્યા કરવો. પૃથ્વી સંબંધી શોધ કરતા રહે તો આગળ આગળ કોઈ નવા ક્ષેત્રની ઉપલબ્ધિ તેમને થઈ શકે, કોઈ નવા સિદ્ધાંતોની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકે પરંતુ દેવોના વિમાનરૂપ જ્યોતિષમંડલ કે જે અતિ દૂર છે તેને આગનો ગોળો કે પૃથ્વીનો ટુકડો માની લેવામાં મહેનત વ્યર્થ જાય છે અને દેશ માથે મોટો ખર્ચનો બોજો પડે છે.

તેથી વૈજ્ઞાનિકોએ જ્યોતિષમંડલ સંબંધી મહેનત કરતા પહેલાં ધર્મના સિદ્ધાંતોનું અધ્યયન, ચિંતન, મનન કરવું તેમજ સાચી શ્રદ્ધા રાખવાનું વિશેષ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ. કેમ કે ધર્મ શાસ્ત્રો અને જ્યોતિષ શાસ્ત્ર જ જ્યોતિષ મંડલ સંબંધી વધારેમાં વધારે અને સાચા જ્ઞાનના પૂરક છે. સ્વતંત્ર રીતે કલ્પનાઓ કરતા રહેવાથી સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહીં.

ફરી(પુનરાવર્તન)— પૃથ્વી સ્થિર છે, અસંખ્ય યોજનાના એક રાજુની વિસ્તૃત છે, સૂર્ય-ચંદ્ર આદિ ગતિમાન છે અને સદા ભ્રમણશીલ છે. સદાય એક જ ઉંચાઈએ રહીને પોતપોતાના મંડલ માર્ગોમાં ચાલતા રહે છે. આપણને દેખાતા સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા આદિ જ્યોતિષી દેવોના ગતિમાન વિમાન છે. તે આપણને પ્રકાશ અને ગરમી આપે છે. દિવસ-રાતના રૂપમાં કાળનું પરિવર્તન કરે છે. તે અલગ અલગ ગતિવાળા હોય છે અને તેથી ક્યારેક આગળ, ક્યારેક પાછળ તો ક્યારેક સાથે ચાલતા દેખાય છે. આ સંબંધનું વિવિધ વર્ણન આ જ્યોતિષગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્રમાં બતાવેલ છે. તેનું ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન, મનન તેમજ શ્રદ્ધા કરવી જોઈએ.

॥ પરિશિષ્ટ સંપૂર્ણ ॥

॥ જ્યોતિષ ગણરાજ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર સંપૂર્ણ ॥

ઉપાંગ સૂત્ર : પરિચય [નિરયાવલિકા પંચક]

પ્રશ્ન-૧ : આ સૂત્રનો પરિચય શું છે ?

ઉત્તર— સ્વેતાંબર સ્થાનકવાસી જૈન સમાજમાં ૩૨ આગમોમાં, ૧૨ ઉપાંગસૂત્ર પ્રચલિત છે તેમાં આ છેલ્લું **ઉપાંગ સૂત્ર** છે. ખાસ વાત એ છે કે આ સૂત્રનું નામ પણ ઉપાંગ સૂત્ર છે. આ નામને લીધે જ અંગ સૂત્રો પછી, આગમના બીજા વિભાગને ઉપાંગ શાસ્ત્ર કહેવાયા.

આ સૂત્રનું પ્રસિદ્ધ નામ નિરયાવલિકાદિ પાંચ શાસ્ત્ર છે. આ શાસ્ત્રના વિભાગો અને અધ્યયનોને વર્ગ કહેલ છે. તે વર્ગ પાંચ છે. વર્ગના પ્રતિ વિભાગને અહીં અધ્યયન કહેવામાં આવેલ છે અને આ અધ્યયન બાવન(૫૨) છે. આઠમા અંગ શાસ્ત્રમાં પણ આવું જ વિભાજન છે. અર્થાત્ અંતગડ સૂત્રના આઠ વર્ગ અને ૮૦ અધ્યયન છે. ૩૨ આગમોમાં આ બે આગમના વિભાજન એક સરખા છે. આ શાસ્ત્રને ૧૧૦૮ શ્લોક પ્રમાણ માનવામાં આવેલ છે. શ્લોક ૩૨ અક્ષરના હોય છે.

અગાઉ વર્ણવેલા ઔપપાતિક સૂત્રથી લઈને સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ સુધીના શાસ્ત્રોની જેમ આ શાસ્ત્ર પણ અજ્ઞાત રચનાકારવાળું શાસ્ત્ર છે. હકિકતમાં આ શાસ્ત્ર દેવર્ષિગણિના શાસ્ત્ર લેખનના સમયમાં સંકલિત, લેખિત શાસ્ત્ર છે, એવું જાણવું, સ્વીકારવું એ જ શ્રેષ્ઠ તેમજ નિર્વિવાદ વાત છે. દેવર્ષિગણિએ અંગશાસ્ત્રોનું લેખન કરાવ્યું અને ૧૨ ઉપાંગ સૂત્ર મૂળસૂત્ર આદિ લગભગ લખાવ્યા અને નવા શાસ્ત્રોની રચના અને સંપાદન પણ કરાવ્યું. કેમ કે એ સમયમા ૧ પૂર્વી, શ્રુતજ્ઞાની, બહુશ્રુત આચાર્ય આદિ શ્રમણ મોજૂદ હતા.

આ શાસ્ત્ર ઉપર પ્રાચીન ટીકા નામની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા આચાર્ય ચંદ્રસૂરિની ઉપલબ્ધ છે. કથા શાસ્ત્ર તેમજ સરળ આગમ હોવાથી તેની વ્યાખ્યા પણ ટૂંકમાં કરવામાં આવી છે.

વર્તમાનમાં આ કથાપ્રધાન શાસ્ત્ર અનેક જગ્યાએથી પ્રકાશિત થયેલું. પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં કથાઓનાં માધ્યમથી આલોક, પરલોક, સ્વર્ગ, નરક, કર્મ

વગેરેના સિદ્ધાંતો, સંસારિક મોહદશા અને દુર્ગતિ, વૈરાગ્ય અને મુક્તિ, રાજનીતિ તેમજ તે સમયના ઐતિહાસિક તત્વોનું નિરૂપણ છે.

પ્રશ્ન-૨ : આ શાસ્ત્રના પાંચ વર્ગોના નામ કયા પ્રકારે છે અને આ શાસ્ત્રને નિરયાવલિકા શાસ્ત્ર શા માટે કહે છે ?

ઉત્તર- આ શાસ્ત્રના પાંચ વર્ગોના નામ આ પ્રકારે છે- (૧) નિરયાવલિકા (૨) કપ્પવર્ડસિયા (૩) પુષ્કિયા (૪) પુષ્કયૂલિયા (૫) વન્હિદશા.

પ્રથમ વર્ગની મુખ્યતાને લીધે આ શાસ્ત્રનું નામ નિરયાવલિકા પ્રસિદ્ધ થયું. ઉપરોક્ત આ શાસ્ત્રના પાંચ વિભાગો પાંચ શાસ્ત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જ્યારે ખરેખર આ એક જ શાસ્ત્ર છે અને તેના મૂલપાઠની પ્રસ્તાવનામાં આ શાસ્ત્રનું નામ ઉપાંગ સૂત્ર કહેવામાં આવેલ છે અને પાંચ આ શાસ્ત્રના વર્ગ કહ્યા છે. આમ મૂલપાઠમાં સ્પષ્ટ હોવા છતાં પાંચ વર્ગોને પાંચ શાસ્ત્ર કહેવાની પરંપરા ક્યારે અને કેમ ચાલી તેનું કારણ જાણવા મલતું નથી.

તો પણ પાંચ આગમ કહેવાની પરંપરા શુદ્ધ તો નથી જ. આ વાત કોઈ પણ વિદ્વાન પાઠક પ્રારંભની ઉત્થાનિકા વાંચીને સમજી શકે છે.

પરંપરાને કારણે નંદી સૂત્રની આગમસૂચિમાં તેના પાંચ નામ કોઈ અગમ્ય સમયથી લખાવા લાગ્યા છે. જેનાથી આ અશુદ્ધ પરંપરાને વધારે બળ મળ્યું અને સમસ્ત સ્વેતાંબર જૈન સમાજ આ પાંચ શાસ્ત્રને શ્રદ્ધા પૂર્વક માને છે. આ હિસાબે જ ૩૨ આગમ અને ૪૫ આગમોની સંખ્યાને પણ માન્યતા મળી.

સાર :- આ ઉપાંગ સૂત્ર એવા નામ વાળું એક જ શાસ્ત્ર છે, એ વાત આગમ પ્રમાણથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે અને પરંપરાથી તેને પાંચ શાસ્ત્ર માનવાની પ્રથા રૂઢ થઈ ચુકી છે.

વર્ગ-૧ : નિરયાવલિકા

પ્રશ્ન-૧ : આ વર્ગમાં કેટલા અધ્યયન છે અને કોનું જીવન ઘટક અંકિત થયેલ છે ?

ઉત્તર- આ પ્રથમ વર્ગમાં ૧૦ અધ્યયન છે. જેમાં ક્રમશઃ શ્રેણિકના ૧૦ પુત્રો કાલિકુમાર આદિ ભાઈઓનું વર્ણન છે. જે કોણિકરાજાની સાથે સામેલ થઈ ચેડા રાજાની સામે લડાઈમાં ગયા હતા. યુદ્ધમાં ચેડા રાજાના હાથથી બાણ દ્વારા માર્યા

ગયા અને દશેય ભાઈઓ મરીને નરકમા ગયા. નરકમાં જનાર જીવોનું મુખ્યતયા વર્ણન હોવાથી આ વર્ગનું નામ નિરયાવલિકા રાખવામાં આવ્યું છે. દશ ભાઈઓના નામ આ મુજબ છે- (૧) કાલકુમાર (૨) સુકાલકુમાર (૩) મહાકાલકુમાર (૪) કૃષ્ણ કુમાર (૫) સુકૃષ્ણ કુમાર (૬) મહાકૃષ્ણકુમાર (૭) વીરકૃષ્ણ કુમાર (૮) રામકૃષ્ણ કુમાર (૯) પિતૃસેન કુમાર (૧૦) મહાસેન કુમાર. તેમની માતાઓના નામ કાલીરાણી, સુકાલીરાણી વગેરે એ નામ અનુસાર છે. માતાઓના નામ ઉપરથી પુત્રોના નામ રાખવામાં આવેલ હતા.

પ્રશ્ન-૨ : શ્રેણિક રાજા તેમજ કોણિક રાજાનું વર્ણન અહીં કઈ રીતે આપેલ છે ?

ઉત્તર- પ્રાચીન કાળમાં રાજગૃહી નામે નગરી હતી. ત્યાં શ્રેણિક રાજા રાજ્ય કરતા હતા. શ્રેણિક રાજાને ચેલણા રાણી હતી તેમજ નંદા આદિ તેર અને કાલિ આદિ દશ એમ અનેક રાણીઓ હતી. ચેલણા રાણીને કોણિક, વેહલ્લકુમાર આદિ પુત્રો હતા. નંદા રાણીને અભયકુમાર નામના પુત્ર હતા. કાલિ આદિ દશ રાણીઓને કાલકુમાર આદિ દશ પુત્રો હતા.

એક સમયે ચેલણા રાણીને, રાત્રિએ સ્વપ્નમાં સિંહ દેખાયો. જાગૃત થઈને રાજાને આ વાત કહી. રાજાએ સ્વપ્ન પાઠકોને પૂછીને તેનું ફળ જાણ્યું કે કોઈ તેજસ્વી જીવ ગર્ભમાં આવેલ છે.

ગર્ભકાળના ત્રણ મહિના પૂરા થયા અને ચેલણા રાણીને, તેના ગર્ભના પ્રભાવે દોહદ (ઈચ્છા) થઈ કે શ્રેણિક રાજાના કાળજાનું માંસ ખાવું. શ્રેણિક રાજાએ, રાણીનો આ દોહદ પૂરો કરવા અભયકુમારની બુદ્ધિ ચાતુર્યથી ઉપાય શોધી કાઢ્યો અને રાણીનો એ દોહદ પૂરો કર્યો.

આવા દુષ્કૃતી ચિંતિત થઈને રાણીએ ગર્ભનો નાશ કરવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પરંતુ તેમાં તે સફળ થઈ નહીં. ગર્ભકાળના નવ મહિના પૂર્ણ થયા અને રાણીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. રાણીએ દાસીને બોલાવી બાળક-પુત્રને ઉકરડામાં ફેંકાવી દીધો. ઉકરડા(કચરાના ઢગલા)માં ફુકડાએ બાળકની આંગળી ચાંચ મારીને કરડી ખાધી અને આંગળીમાં ઘા પડી ગયો અને તેમાંથી લોહી, રસી વહેવા માંડ્યું. શ્રેણિક રાજાને આ ઘટનાની જાણ થઈ અને તાત્કાલિક ઉકરડા પાસે જઈ બાળકને ઉઠાવી લીધો અને ચેલણા રાણીને ગુસ્સા ભર્યા શબ્દોમાં ઠપકો આપ્યો અને બાળકની સાર સંભાળ લેવાનો આદેશ આપ્યો. બારમા દિવસે એ બાળકનું નામ કુણિક-કોણિક રાખવામાં આવ્યું. સમય જતાં

યુવાવસ્થામાં આવેલ કોણિકનું પદ્માવતી આદિ આઠ રાજકન્યાઓ સાથે પાણિગ્રહણ થયું.

ચેલણા રાણીને પણ વિહલકુમાર નામનો પુત્ર થયો. તેને શ્રેણિક રાજાએ એક સમયે ખુશ થઈને સેયનક નામનો હાથી અને અઢારસરો હાર ભેટમાં આપ્યા.

કાલી આદિ રાણીઓને પણ દશ પુત્રો થયા. એક સમયે કોણિકે પોતાના કાલીકુમાર આદિ દશ ભાઈઓને બોલાવી એક પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે શ્રેણિકને બંદીવાન બનાવી જેલમાં નાખી દેવા અને રાજ્યના અગીયાર ભાગ કરી પોતે દરેક રાજ્ય ભોગવે અને સત્તાસંપત્તિનો સુખોપભોગ કરે. કાલકુમાર આદિ દશે ભાઈઓએ આ પ્રસ્તાવ સ્વીકારી લીધો અને એક સમયે મોકો જોઈને રાજા શ્રેણિકને બંદીવાન બનાવી જેલમાં મોકલી દીધા અને કોણિક પોતે રાજા બની ગયો.

ત્યાર પછી કેટલાંક સમયે કોણિક ચેલણા માતાના ચરણ સ્પર્શ કરવા આવ્યો. માતાએ અપ્રસન્ન થઈ ગુસ્સો પ્રગટ કર્યો. કોણિકે કારણ પૂછ્યું ત્યારે ચેલણા રાણીએ કોણિકને તેના જન્મ સમયની, ગર્ભાવસ્થામાં થયેલા દોહદની અને શ્રેણિકે ઉકરડામાંથી લાવેલા પુત્રના સારસંભાળની વાત કરી. પિતાના વાત્સલ્યનો પરિચય આપ્યો અને કહ્યું કે તારા પિતાને તારા ઉપર કેટલો સ્નેહ હતો. ઉકરડામાંથી તને લાવ્યા પછી કુકડાએ કરડી ખાધેલી તારી આંગળીમાંથી લોહી, પડું નીકળતા હતા તે પોતાના મુખેથી ચુસીને તારી અપાર વેદનાને શાંત કરી હતી. આવા પરમ ઉપકારી પિતાને બાંધીને જેલમાં નાખવા એ કોઈ રીતે સાડું કાર્ય નથી.

માતા પાસેથી પોતાનો પૂર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને કોણિકને પોતાની ભૂલ સમજાણી અને પોતાની ભૂલથી ખૂદ દુઃખી થયો. ખુદ પોતે શ્રેણિકને બંધનમાંથી મુક્ત કરવા, હાથ પગમાં નાંખેલ લોખંડની બેડી કાપવા માટે કુહાડી હાથમાં લઈ જેલ તરફ દોડ્યો. કોણિકને કુહાડી સાથે આવતો જોઈને શ્રેણિકને થયું કે તે પોતાને મારવા માટે આવે છે. તેણે વિચાર્યું કે આવા કૃતદની પુત્રના હાથે મરવા કરતાં પોતે ખુદ મૃત્યુને ભેટવું તેથી તેણે તાલપુટ નામનું વિષ મોઢામાં મુકીને પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો.

કોણિક આ બનાવથી ખૂબ જ શોકમગ્ન બની ગયો અને રાજગૃહી નગરી ઉપરથી મન ઉઠી જવાને કારણે રાજગૃહી નગરી છોડીને સપરિવાર ચંપાનગરમાં રહેવા લાગ્યો. તેણે રાજ્યના અગીયાર ભાગ કર્યા અને કાલકુમાર આદિ દશેય

ભાઈઓને રાજ્યના આ દશ ભાગ વહેંચી દીધા. ત્યારબાદ કોણિક રાજા સહિત બધા રાજ્યશ્રીનો સુખોનો અનુભવ કરતાં થકા રહેવા લાગ્યા.

પ્રશ્ન-૩ : કોણિક અને શ્રેણિકના આ બનાવમાં કોઈ પૂર્વ ભવનાં વેરનો સંબંધ હતો ?

ઉત્તર- આ વિષયમાં આગમના મૂલ પાઠમાં કોઈ સંકેત મલતો નથી. કથા, વ્યાખ્યા, ગ્રંથોમાં બતાવ્યું છે કે કોણિક પૂર્વ ભવમાં એક તપસ્વી સાધક, તાપસ હતો. શ્રેણિકે ભક્તિવશ થઈને માસખમણનું પારણું કરવા નિમંત્રણ આપ્યું. પરંતુ પારણાના દિવસે કોઈક કારણવશ શ્રેણિક ભૂલી ગયા. તાપસ આવીને પાછા ચાલ્યા ગયા પછી બીજા માસખમણના પારણે પણ આવું જ થયું. તાપસ આવતા અને પારણું કર્યા વગર પાછા ચાલ્યા જતા અને નવું માસખમણ શરૂ કરતા. આ રીતે તાપસને સતત ત્રણ માસખમણ કરવા પડ્યા. આથી શ્રેણિક ઉપરના ક્રોધને લઈને તેનું વેર વાળવાના ભાવ સાથે તેણે સંધારો લીધો અને એ તાપસનો જીવ કોણિક બનીને આવ્યો. ગર્ભમાંથી જ શ્રેણિકના કાળજાનું માંસ ખાવાના દોહદથી માંડીને છેવટ સુધી જેલમાં નાંખવાનું વગેરે બદલો લીધો. આ રીતે પૂર્વ ભવના મૂળ વેરભાવને કારણે કોણિકે પિતા પ્રત્યે અશુભ વ્યવહાર કર્યો.

પ્રશ્ન-૪ : શ્રેણિકના મૃત્યું પછી તો કોણિક રાજા બની ગયો હતો તો પછી પોતાના નાના ચેડા રાજા સાથે મહાસંહારક યુદ્ધ કેમ કર્યું ?

ઉત્તર- કોણિકનો સગો ભાઈ વિહલકુમાર પોતાની રાણી, પરિવાર તેમજ પિતાએ આપેલા હાર અને હાથી સાથે અનેક પ્રકારના આનંદનો અનુભવ કરતો સુખેથી ચંપાનગરીમાં રહેતો હતો.

એકવાર કોણિક રાજાની પદ્માવતી રાણીએ કોણિકના કાન ભંભેર્યા કે હાર અને હાથી તો આપની પાસે હોવા જોઈએ. રાણીના અત્યંત આગ્રહથી પોતાના સગાભાઈ પાસે હાર અને હાથીની માંગણી કરી. વિહલકુમારે બદલામાં અર્ધું રાજ્ય માંગ્યું. કોણિકે આ વાતનો અસ્વીકાર કર્યો અને અવારનવાર હાર અને હાથીની માંગણી કરવા લાગ્યો.

આ પરિસ્થિતિમાં વિહલકુમારે પોતાના પરિવાર સાથે તેના નાના, ચેડારાજાની પાસે વૈશાલી નગરીમાં જવાનો વિચાર કર્યો. એક વખત મોકો જોઈને ત્યાંથી નીકળી ગયો અને ચેડારાજા પાસે પહોંચી બધી પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યા.

ચેડારાજા અઢાર ગણ રાજ્યોના પ્રમુખ રાજા હતા. તેણે બધાની સાથે મંત્રણા કરી નિર્ણય કર્યો કે આશરે આવેલા શરણાગતનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિય ધર્મ છે. કોણિકે હાર અને હાથીની માંગણી ચાલું જ રાખી, મુકી નહીં. પરિણામે બંને પક્ષે યુદ્ધની તૈયારી થવા લાગી.

ચેડા રાજા ભગવાન મહાવીરના પરમ ઉપાસક હતા. તેણે શ્રાવકના ૧૨ વ્રત પણ અંગીકાર કર્યા હતા. તેનો યુદ્ધ માટેનો એક ખાસ નિયમ હતો કે ‘હું રોજ એક જ બાણ દિવસમાં ચલાવીશ’ અને તેનું બાણ અમોઘ હતું. ક્યારેય નિષ્ફળ જતું નહીં. કાલકુમાર આદિ દશેય ભાઈઓ કોણિકની સાથે યુદ્ધમાં આવ્યા. યુદ્ધ શરૂ થયું. દશ દિવસમાં કાલ કુમાર આદિ દશ ભાઈઓ એક પછી એક સેનાપતિ તરીકે આવ્યા અને ચેડા રાજાના અમોઘ બાણથી યુદ્ધમાં મરાયા. આ યુદ્ધમાં બીજા પણ લાખો મનુષ્ય માર્યા ગયા.

પ્રશ્ન-૫ : કાલિક આદિ રાણીઓએ મુક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી ?

ઉત્તર- ભગવાન મહાવીર વિચરણ કરતાં કરતાં એક સમયે ચંપા નગરીમાં પધાર્યા. કાલકુમાર આદિ દશેય ભાઈઓની માતા ભગવાનના દર્શન કરવા માટે ગઈ. ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી દરેક પોતે એક પછી એક પ્રશ્ન પૂછે છે કે પ્રભુ મારો પુત્ર કોણિકની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો છે હું એને જીવતો જોઈ શકીશ ? જવાબમાં ભગવાને બધી માતાઓને કહ્યું કે તમારા પુત્રો ચેડા રાજાને હાથે મરાયા છે તેથી તમે તમારા પુત્રોને જીવતા જોઈ શકશો નહીં. ત્યાર પછી વૈરાગ્ય ભાવનાથી ભાવિત થઈને દશેય રાણીઓએ યથાસમયે દીક્ષા અંગીકાર કરી અને તે જ ભવમાં બધા કર્મોને ખપાવી શિવ પદને પ્રાપ્ત કર્યું.

અંતગડ સૂત્રમાં વર્ણન છે કે કાલિક આદિ રાણીઓએ દીક્ષા લઈને વિકટ અને ઉગ્ર તપ કર્યું. ૭, ૮, ૯, ૧૦ આદિ અત્યંત અલ્પ વર્ષોની દીક્ષા પર્યાયમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધી.

પ્રશ્ન-૬ : કાલકુમાર આદિ પણ શું મોક્ષે જશે ?

ઉત્તર- ગૌતમ સ્વામી ભગવાનને પ્રશ્ન કરે છે કે ભગવાન કાલકુમાર આદિ યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામ્યા તો તેઓ ક્યાં ઉત્પન્ન થયા ? જવાબમાં ભગવાને ફરમાવ્યું કે યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામીને આ કાલકુમાર આદિ ચોથી નરકમાં ઉત્પન્ન થયા. ત્યાં દશ સાગરોપમની સ્થિતિ પૂર્ણ કરી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થશે. ત્યાં તેઓ સંયમનો સ્વીકાર કરી, સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય કરી મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરશે. આ પ્રકારે

દશેય ભાઈઓ યુદ્ધમાં કાળ કરીને ચોથી નરકમાં ગયા અને ત્યાંથી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ લઈને મોક્ષે જશે.

પ્રશ્ન-૭ : આ અધ્યયનમાં જાણવા જેવું તત્ત્વ અને બોધ શું મલે છે ?

ઉત્તર- (૧) માનવી વિચારે છે કાંઈ અને થાય છે કાંઈ. તેથી અનૈતિક અને બિન જરૂરી ચિંતન ક્યારેય કરવું જોઈએ નહીં. (૨) માતાના ચરણ સ્પર્શ કરવાના નિમિત્તથી કોણિકની મનો દશામાં પરિવર્તન આવ્યું. (૩) અભયકુમારે પોતાના બુદ્ધિ કૌશલથી અસંભવ લાગતા કાર્યને સંભવ કરી બતાવ્યું. (૪) અતિ લોભનું પરિણામ શૂન્યમાં આવે છે. કોણિકના અતિ લોભને કારણે ન તો હાર મલ્યો, ન તો હાથી અને પોતાના દશ ભાઈઓ યુદ્ધમાં મરાયા. (૫) સ્ત્રીઓની તુચ્છ બુદ્ધિની હઠ, માનવીને મહાન ગર્તામાં નાંખી દે છે. ત્યારે મનુષ્યે આવા સમયે પોતાની બુદ્ધિથી ગંભીરતાપૂર્વક, હાનિ-લાભ અને ભવિષ્યનો વિચાર કરીને સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય લેવો જોઈએ. (૬) યુદ્ધમાં કે લડાઈ ઝઘડામાં આત્મ પરિણામોની કૂરતા હોય છે અને તેથી આવી અવસ્થામાં મરવાવાળાની અધિકતમ નરકગતિ જ હોય છે. (૭) ચેલણા રાણીએ મન ન હોતું છતા પતિની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. (૮) પૂજ્ય પિતા સાથે લડતા, ભાઈઓની હત્યા કરાવે એવો લોભ એ પાપનો બાપ છે અને કોઈ જાતના અત્યાચારની પરવા કરતો નથી. આવું જાણીને લોભ સંજ્ઞાનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ.

આ ઉપાંગ સૂત્રના નિરયાવલિકા નામનો પ્રથમ વર્ગ સમાપ્ત થાય છે.

નોંધ :- ભગવતી સૂત્રમાં અને અંતગડ સૂત્રમાં પણ આ વર્ણન છે.

વર્ગ-૨ : કલ્પાવતંસિકા

પ્રશ્ન-૧ : આ વર્ગનો પરિચય શું છે ? તેમજ અહીં વર્ણનનો ક્રમ ક્યા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- આ બીજા વર્ગમાં ૧૦ અધ્યયન છે. જેમાં ૧૦ જીવોનો કલ્પોત્પન્ન દેવલોકના વિમાનમાં ઉત્પન્ન થવાનું વર્ણન છે અને તેથી આ વર્ગનું નામ કલ્પાવતંસિકા (કલ્પવડંસિયા) રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ અધ્યયનમાં પદ્મકુમારનું વર્ણન છે. તે આ પ્રકારે છે -

પ્રાચીન કાળમાં ચંપાનગરીમાં કોણિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં

શ્રેણિક રાજાની પત્ની અને કોણિકની અપરમાતા કાલિ નામની રાણીઓ હતી. તેને કાલકુમાર નામનો પુત્ર હતો. જેનો પદ્માવતી સાથે વિવાહ કરવામાં આવેલ હતો. એક સમયે પદ્માવતી એ રાત્રિના સમયે સ્વપ્નમાં સિંહને જોયો. સમયાંતરે તેણીને પુત્રનો જન્મ થયો અને તેનું નામ પદ્મકુમાર રાખવામાં આવ્યું. તદ્દલ અવસ્થામાં આઠ કન્યાઓ સાથે તેનું પાણિ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું અને માનવીય સુખોનો ઉપભોગ કરતો થકો તે પોતાનું જીવન પસાર કરવા લાગ્યો.

એકવાર એ ચંપાનગરીમાં ભગવાન મહાવીર સ્વામી પદ્યાર્યા. પદ્મકુમાર પણ ભગવાનના દર્શન વંદન કરવા ગયા. ત્યાં તેણે ધર્મ દેશના સાંભળી. ભગવાનની વૈરાગ્ય સિંચિત વાણીથી માનવ જીવનની ક્ષણભંગુરતાનો તેને બોધ થયો. ક્ષણિક સુખોના-દાડણ (દુઃખદ) પરિણામ અને મનુષ્યભવની મહત્તા તેના સમજવામાં આવી ગઈ અને હવે તે મનુષ્ય ભવને આત્મ સાધનાનો અમૂલ્ય અવસર સમજવા લાગ્યો.

ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી તેણે ભગવાનની સમક્ષ પોતાને સંયમ લેવો છે એવી ભાવના પ્રગટ કરી અને પરિવારજનોની આજ્ઞા લઈને દીક્ષિત થયા. દીક્ષા લીધા પછી પદ્મકુમારે ૧૧ અંગ સૂત્રોને કંઠસ્થ કર્યા. સાથે જ અનેક પ્રકારની તપસ્યાઓ કરીને શરીરને અને કર્મોને ક્ષીણ કરી નાખ્યા. તેમણે પાંચ વર્ષનું દીક્ષા પર્યાયનું પાલન કરી એક મહિનાનો સંથારો લઈ પહેલાં દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા. ત્યાં બે સાગરોપમનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ લેશે અને યથા સમયે દીક્ષા લઈ સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય કરી મુક્તિને પામશે.

આ જ પ્રકારે મહાપદ્મકુમાર આદિ ૯ કુમારોનું વર્ણન છે.

અગાઉ વર્ણવેલા કાલકુમાર આદિ દશ ભાઈઓના આ દશ પુત્રો હતા, શ્રેણિક રાજાના પૌત્ર અને કોણિકના ભત્રીજા હતા.

આ દશેય આત્માઓ ક્રમશઃ (૧) પાંચ (૨) પાંચ (૩) ચાર (૪) ચાર (૫) ચાર (૬) ત્રણ (૭) ત્રણ (૮) ત્રણ (૯) બે (૧૦) બે વર્ષની દીક્ષાનું પાલન કરી એક મહિનાનો સંથારો કર્યો. આ દશેય નવમું અને અગીયારમું દેવલોક છોડીને ક્રમશઃ પહેલા દેવલોકથી લઈને ૧૨ મા દેવલોક સુધી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ દેવપણે ઉત્પન્ન થયા.

આ દશેયના પિતા નરકમાં ગયા અને દાદીઓ ભગવાન પાસે સંયમ અંગીકાર કરી તે જ ભવમાં મોક્ષ ગતિને પામી ગઈ.

સાર :- એક જ પરિવારના જીવોની પોત-પોતાના કર્તવ્યો-કર્મ અનુસાર ગતિ થાય છે. જેમ કે પિતાને નરક, પુત્રોને સ્વર્ગ, માતાઓને મોક્ષ અને તેના પુત્રોને નરક. કોણિક અને શ્રેણિક પણ નરકમાં ગયા છે.

હકિકતમાં પુણ્યાન અને ભાગ્યશાળી એ હોય છે કે જે પોતાને મળેલી ભોગસામગ્રીમાં અંત સુધી ફસાતા નથી. પરંતુ સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરી મનુષ્ય જીવનની અમૂલ્ય ક્ષણોને આત્મ સાધનામાં લગાવે છે. મોક્ષ પ્રદાતા એવા માનવ ભવમાં, એક દિવસે તે ધન-સંપત્તિ સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવાર અને ઈન્દ્રિય સુખોને તેના ઉપરના મમત્વને સ્વેચ્છાએ ત્યાગી દે છે. ક્રોધ, ઘમંડ, લોભ વગેરે કષાયો ઉપર વિજય મેળવે છે અને જીવનમાં સરળ, નમ્ર અને શાંત બની સંયમ તપની આરાધનામાં લાગી જાય છે. આવા આત્માઓને જ સાચા બુદ્ધિમાન સમજવા જોઈએ.

જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી જે ધન, પરિવાર અને સંસારના સુખોમાં ફસાયેલાં રહે છે. ક્રોધ, માન, લોભ આદિ કષાયોથી મુક્ત બનીને શાંત અને સરળ બનતા નથી, તેવા જીવો આગમની ભાષામાં બાલ (અજ્ઞાની) જીવ કહેવાય છે અને આપણી સરળ અને સામાન્ય ભાષામાં મૂર્ખ છે. કેમ કે મહાન પુણ્યના ઉદયે પ્રાપ્ત થયેલ માનવ ભવ રૂપી મૂડીને ગુમાવીને નરક તિર્યચ ગતિના દુઃખોના મહેમાન બની જાય છે.

તેથી પ્રત્યેક માનવે પોતાને મળેલ એવા અમૂલ્ય જીવનને આળસ-પ્રમાદના કારણોને દૂર કરી સયંમ, વ્રત, ત્યાગ ધર્મમાં જીવન લગાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

વર્ગ-૩ : પુષ્પિકા

પ્રશ્ન-૧ : આ વર્ગનો વિષય પરિચય શું છે ?

ઉત્તર- પહેલાના બંને વર્ગમાં શ્રેણિક રાજાના પરિવારના સભ્યોનું વર્ણન છે. આ ત્રીજા વર્ગમાં અલગ ૧૦ જીવોનું વર્ણન છે. તેથી આ વર્ગનું નામ પુષ્પિકા રાખવામાં આવ્યું છે.

અહીં ૧૦ અધ્યયન આ પ્રકારે છે - (૧) ચંદ્ર (૨) સૂર્ય (૩) શુક્રમહાગ્રહ (૪) બહુપુત્રિકા દેવી (૫) પૂર્ણભદ્ર (૬) માણિભદ્ર (૭) દત્ત (૮) શિવ (૯) બલ (૧૦) અનાદત્ત.

પ્રશ્ન-૨ : આ પ્રથમ અધ્યયનમાં ચંદ્ર દેવનું વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- શ્રાવસ્તી નામની નગરીમાં અંગજીત નામના સુખી સંપન્ન વણિક રહેતા હતા. અનેક માણસોનો તે આધાર સમાન હતા. અર્થાત્ અનેક લોકોનો તે માર્ગદર્શક અને નેતા સમાન હતા.

એક વખત ભગવાન પાર્શ્વનાથ વિચરણ કરતાં ત્યાં પધાર્યા. અંગજીત શેઠ ભગવાનના દર્શન કરવા ગયા અને ભગવાનની દેશના સાંભળી. સંસારથી વિરક્ત થયા. પુત્રોને કુટુંબનો કારભાર સોંપી પોતે ભગવાનની પાસે દીક્ષિત થયા.

તેમણે ૧૧ અંગોનું કંઠસ્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. અનેક પ્રકારની તપસ્યા કરી. ૧૫ દિવસનો સંથારો કરી, કાળ કરી ચંદ્ર વિમાનમાં ઈન્દ્રરૂપે ઉત્પન્ન થયા. સંયમની આરાધનમાં ક્યાંક ઉણપ રહી જવાને કારણે તે સંયમ વિરાધક બન્યા.

ચંદ્ર દેવે દેવી સુખ ભોગવતા ક્યારેક અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકી જોયું તો આ જમ્બૂદ્વીપના ભરત ક્ષેત્રમાં ભગવાન મહાવીરને વિચરણ કરતા જોયા. પછી પોતાના પરિવાર સાથે દર્શન વંદન કરવા આવ્યા. તેમજ જતી વખતે ૩૨ પ્રકારની નાટ્ય વિધિ અને પોતાની ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન કર્યું. તેના ગયા પછી ગૌતમ સ્વામીએ ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેના જવાબમાં ભગવાને તેના પૂર્વ જન્મની આ વાત કરી.

વર્તમાનમાં આપણને જે ચંદ્ર વિમાન દેખાય છે. તેમાં અંગજીત શ્રેષ્ઠીનો જીવ ઈન્દ્રરૂપે છે. ત્યાં તેની ચાર અગ્રમહિષીઓ છે. સોળ હજાર આત્મ રક્ષક દેવ આદિ વિશાળ પરિવાર છે.

આજના વૈજ્ઞાનિકો આ ચંદ્ર વિમાનમાં પહોંચી ન શકવાથી પોતાની કલ્પના અનુસાર કોઈ બીજા જ પર્વતોના સ્થાન ઉપર ભ્રમણ કરી રહ્યા છે. કેમ કે જ્યોતિષરાજ ચંદ્રનું વિમાન રત્નોથી નિર્મિત થયેલ છે. તેમજ અનેક દેવોથી રક્ષિત છે. જ્યારે વૈજ્ઞાનિકોને પોતાના કલ્પનાના સ્થળોમાં માટી અને પથ્થર સિવાય કાંઈ મલતું નથી. મુનિ અંગજીતે સંયમ જીવનમાં કેવી વિરાધના કરી તેનો ઉલ્લેખ સૂત્રમાં નથી. પરંતુ વિરાધના કરવાનો સંકેત માત્ર છે.

પ્રશ્ન-૩ : બીજા અધ્યયનમાં સૂર્યદેવનું વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- શ્રાવસ્તિ નગરીમાં સુપ્રતિષ્ઠિત નામના વણિક રહેતા હતા. તેનું પુરૂ વર્ણન અંગજીતની સમાન છે. અર્થાત્ સાંસારિક ઋદ્ધિ, સંયમ ગ્રહણ કરવું, જ્ઞાન,

તપ, સંલેખના, સંયમની વિરાધના વગેરે પ્રથમ અધ્યયન જેવું છે. પાર્શ્વનાથ ભગવાન પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી અને જ્યોતિષેન્દ્ર સૂર્ય દેવ થયા. ચંદ્રની જેમ જ તેઓ પણ ભગવાન મહાવીર સ્વામીની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા અને પોતાના ઋદ્ધિ તેમજ નાટ્ય વિધિનું પ્રદર્શન કર્યું.

આ બંને ચંદ્ર અને સૂર્ય જ્યોતિષેન્દ્ર, મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ લેશે અને ત્યાં યથા સમયે સંયમનું પાલન કરી, સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય કરી શિવ ગતિને પ્રાપ્ત કરશે.

વૈજ્ઞાનિક, સૂર્યના રત્નોના વિમાનને આગનો ગોળો સમજે છે. તે માત્ર તેમની કલ્પનાનો ભ્રમ છે. જૈન સિદ્ધાંતોમાં તેને રત્નોના વિમાન બતાવેલ છે કે જે જ્યોતિષેન્દ્ર સૂર્ય દેવને તેના પરિવાર સહિત રહેવા માટેનું નિવાસ સ્થાન છે. તે જમ્બૂદ્વીપમાં ભ્રમણ કરનાર સૂર્યનું વિમાન છે. આવા બે વિમાન સૂર્યના અને બે વિમાન ચંદ્રના જમ્બૂદ્વીપમાં ભ્રમણ કરી રહ્યા છે. પૂરા મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં ૧૩૨ ચંદ્ર વિમાન અને ૧૩૨ સૂર્ય વિમાન ભ્રમણ કરે છે. મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહાર અસંખ્ય ચંદ્ર અને અસંખ્ય સૂર્ય પોતાના સ્થાન ઉપર સ્થિર છે.

પ્રશ્ન-૨ : ત્રીજા અધ્યયનમાં શુક મહાગ્રહનું વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- વારાણસી નામની પ્રસિદ્ધ નગરીમાં સોમિલ નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે ચારે વેદ તેમજ અનેક શાસ્ત્રોનો જાણકાર હતો. એટલું જ નહીં તેમાં તે પૂર્ણ નિષ્ણાંત હતો.

એક વખત તે નગરીમાં પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું પધારવું થયું. સોમિલ બ્રાહ્મણને ખબર પડી એટલે અનેક પ્રશ્નો લઈને ભગવાનની સેવામાં પહોંચી ગયો. પ્રશ્નોના સંતોષકારક સમાધાન મેળવી તેણે શ્રાવક ધર્મ અંગીકાર કર્યો.

સાધુ-સંતોના સમાગમના અભાવે તે સોમિલ ધર્મની ભાવનામાં શિથિલ થઈ ગયો અને તેને અનેક પ્રકારના બગીયા ઉગાડવાની ભાવના થઈ. તે પ્રમાણે તેણે અનેક આંબા આદિ ફળો અને વિવિધ પુષ્પોના બગીયા બનાવ્યા.

કાળાંતરે તેણે દિશા પ્રોક્ષિક તાપસની દીક્ષા અંગીકાર કરી. તેમા તે છઠ્ઠને પારણે છઠ કરતો હતો. પારાણામાં સ્નાન, હવન આદિ ક્રિયાઓ કરતો અને પછી આહાર કરતો.

પ્રથમ પારણામાં તે પૂર્વ દિશામાં જાય છે અને તે દિશાના સ્વામી દેવની પૂજા કરી આજ્ઞા લઈ કંદ આદિ ગ્રહણ કરે છે. બીજા પારણામાં દક્ષિણ દિશામાં,

ત્રીજા પારણામાં પશ્ચિમ દિશામાં અને ચોથા પારણામાં ઉત્તર દિશામાં જતો. આ રીતે તાપસ દીક્ષાનું અને તપસ્યાનું આરાધન કરતો હતો.

તાપસી દીક્ષાનું પાલન કરતા તેણે સંલેખના કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ઉત્તર દિશામાં ચાલતા ચાલતા પડી જાઉં તો પછી ત્યાંથી ઉઠીશ નહીં. પહેલે દિવસે ઉત્તર દિશામાં ચાલે છે અને સાંજના સમયે કોઈ યોગ્ય સ્થાનમાં પોતાના વિધિ વિધાન કરી કાષ્ટ મુદ્રામાં મુખે બાંધીને મૌન ધારણ કરી ધ્યાનમાં બેસી જાય છે.

રાત્રિમાં એક દેવ ત્યાં પ્રગટ થાય છે અને કહે છે કે હે સોમિલ ! આ તારી પ્રવજ્યા એ દુષ્પ્રવજ્યા છે. અર્થાત્ તારું આ આચરણ યોગ્ય નથી ખોટું છે. સોમિલે તેના ઉપર કોઈ ધ્યાન આપ્યું નહીં. દેવ ચાલ્યો ગયો. બીજા દિવસે ફરી તે જ કાષ્ટ મુદ્રા બાંધી ઉત્તર દિશામાં ચાલવા લાગ્યો. રાત્રે યોગ્ય સ્થાનમાં રોકાયો. રાત્રિમાં ફરીથી દેવ આવ્યો અને પહેલાની જેમ જ સૂચન કર્યું. સોમિલે કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહીં અને દેવ ચાલ્યો ગયો.

ત્રીજા દિવસે પણ આ વાતનું પુનરાવર્તન થયું. ઉત્તર દિશામાં કાષ્ટ મુદ્રા બાંધી આગળ ચાલ્યો. સાંજે રોકાયો, રાત્રે દેવ આવ્યો, એ જ સૂચના કરી, સોમિલે ધ્યાન ન આપ્યું અને દેવ ચાલ્યો ગયો. આ રીતે ચોથો દિવસ પણ પસાર થઈ ગયો.

પાંચમા દિવસે દેવનું વારંવાર આવવું અને સૂચન કરવું. એ વિધિથી સોમિલે દેવને પૂછ્યું કે દેવાણુપ્રિય મારી દીક્ષા ખોટી કેમ છે ? જવાબમાં કહ્યું કે તે પાર્શ્વનાથ ભગવાન પાસે શ્રાવકના બાર વ્રત અંગીકાર કર્યા છે. તેને છોડીને આ તાપસી દીક્ષા પાલન કરી રહ્યો છો. એ ઠીક નથી કર્યું. સોમિલે ફરીથી પ્રશ્ન કર્યો કે હવે મારું આચરણ સુંદર કેવી રીતે થાય ? દેવે, ફરીથી બાર વ્રત સ્વીકાર કરવાની સોમિલને પ્રેરણા કરી અને ચાલ્યો ગયો.

ત્યારે સોમિલ બ્રાહ્મણે સ્વયં પોતાની રીતે ૧૨ વ્રત અંગીકાર કર્યા. તેમજ ઉપવાસથી લઈને માસખમણ તપ સુધીની તપસ્યા કરી. અનેક વર્ષ શ્રાવક વ્રતનું પાલન કરી પંદર દિવસનાં સંથારામાં કાળ કરી શુકાવતંસક વિમાનમાં શુક મહાગ્રહના રૂપમાં દેવ થયા.

કોઈક સમયે આ શુક મહાગ્રહ દેવ પણ ભગવાન મહાવીરની સેવામાં ઉપસ્થિત થયેલ. દર્શન વંદન કરી, પોતાની ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન કરી ચાલ્યો ગયો.

વ્રત ભંગ તથા તાપસી દીક્ષા સ્વીકાર કરવાની આલોચના, પ્રતિક્રમણ ન કરવાથી તે વિરાધક થયો. દેવ ભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ લઈ આત્મ કલ્યાણ કરશે.

પ્રશ્ન-૫ : ચોથા અધ્યયનમાં બહુપુત્રિકા દેવીનું વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- અગાઉના ત્રણ વર્ગોમાં દરેકના ત્રણ-ત્રણ ભવનું વર્ણન છે. આ અધ્યયનમાં પાંચ ભવોનું વર્ણન છે. તે આ પ્રકારે છે -

વારાણસી નામની નગરીમાં ભદ્ર નામના સાર્થવાહ રહેતા હતા. તેની પત્નીનું નામ સુભદ્રા હતું. તે વંધ્યા(વાજણી) હતી. પુત્ર ન હોવાને કારણે તે અત્યંત ચિંતિત તેમજ દુઃખી રહેતી હતી.

એક સમયે સુવ્રતા આર્યાની શિષ્યાઓ તેને ઘેર ગોચરી માટે આવ્યા. તેઓને આહાર-પાણી વહોરાવીને સુભદ્રાએ સાધ્વીઓને પોતાને સંતાન નથી તો સંતાનોત્પત્તિ માટે મંત્ર, વિદ્યા, ઔષધિ આદિને માટે વિનંતી કરી. સાધ્વીઓએ કહ્યું કે આ બાબતમાં અમો તમને કાંઈ પણ બતાવીએ તે અમારા માટે નિયમ વિરૂદ્ધ છે. ત્યાર પછી તે સાધ્વીઓએ અવસરને ઓળખી સુભદ્રાને નિગ્રંથ પ્રવચનનો ઉપદેશ આપ્યો. ઉપદેશ સાંભળીને તે શ્રમણોપાસિકા બની.

થોડા સમય પછી તેણે સંયમ પણ સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ સંતાન ન હોવાને કારણે તેને બાળકો ઉપરનો સ્નેહ વધવા લાગ્યો. સંયમ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી તે બાળકો સાથે સ્નેહ, રમત, શૃંગાર વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરવા લાગી.

ગુઢણી તેમજ અન્ય સાધ્વીઓ દ્વારા મનાઈ કરવા છતાં, સમજાવવાં છતાં તેની ઉપેક્ષા કરીને તે બીજા ઉપાશ્રયમાં જઈને રહેવા લાગી અને સ્વચ્છંદતા પૂર્વક બાળકો સાથેની સ્નેહક્રીડા કરવા લાગી. સંયમ તપનું પાલન કરતાં પંદર દિવસનો સંથારો કરી, તે દુઃષ્ટ્યોની આલોચના શુદ્ધિ કર્યા વગર વિરાધક બનીને પ્રથમ દેવલોકમાં દેવીના રૂપમાં ઉત્પન્ન થઈ.

અહીં પણ તે ઈન્દ્ર સભામાં જાય છે ત્યારે કેટલાયે બાલક-બાલિકાઓની વિકુવણા કરીને સભાનું મનોરંજન કરે છે. આથી ત્યાં તે બહુપુત્રિકા દેવીના નામથી ઓળખાવા લાગી. એકવાર તે રાજગૃહી નગરમાં ભગવાન મહાવીર સ્વામીના સમવસરણમાં આવીને પોતાની બંને ભુજાઓમાંથી પોતાની વૈક્રિય શક્તિથી અનેક બાળકોની વિકુવણા કરી નાટક બતાવી, પોતાની શક્તિ અને ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન કરીને પરત ચાલી જાય છે.

ગૌતમ સ્વામીના પૂછવા પર ભગવાન તેનો પૂર્વભવ ફરમાવે છે અને દષ્ટાંત આપી સમજાવે છે કે જેમ વિશાળ ભવનમાંથી હજારો વ્યક્તિ બહાર નીકળે અને ફરીથી તેમાં પ્રવેશ કરે તે રીતે બધા રૂપ તેના શરીરમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

આ દેવી અહીંનું આયુષ્ય પુઠં કરી એક બ્રાહ્મણને ઘેર ઉત્પન્ન થશે. તેનું નામ સોમા રાખવામાં આવશે. યુવાવસ્થામાં તેના માતા-પિતા, તેના ભાણેજ રાષ્ટ્રકૂટ સાથે લગ્ન કરશે ત્યાં તેને એક-એક વર્ષમાં એક યુગલ (જોડિયા) પુત્ર જન્મશે. આમ સોળ વર્ષમાં ૩૬ બાળકોને જન્મ આપશે.

આટલા બાળકોની સાર સંભાળ લેવામાં તે પરેશાન થઈ જાશે. તેમાંથી કોઈ બાળક નાયશે, કુદરશે, રડશે, હસશે, એક બીજાને મારપીટ કરશે. ખાવા માટે પડા-પડી કરશે, તેમાંથી કોઈ તો સોમાના શરીર ઉપર ઉલ્ટી કરશે, ઝાડો-પેશાબ કરશે. પુત્રોની આવી પ્રવૃત્તિથી દુઃખી થઈને તે વિચારશે કે આના કરતા તો વંધ્યા રહેવું શ્રેષ્ઠ છે. હું તો આ બાળકોથી તંગ આવી ગઈ છું.

કોઈ એક વખત ગોચરીને માટે આવેલ સાધ્વી પાસે પોતાનું દુઃખ જાહેર કરશે. સાધ્વીઓ પાસેથી ધર્મ શ્રવણ કરી દીક્ષિત થવાની ઈચ્છા બતાવશે પરંતુ પતિની અત્યાધિક પ્રેરણા થવાથી દીક્ષા લેવાને બદલે સાધ્વીઓ પાસે જઈ શ્રમણોપાસિકા બનશે. તેમજ કાલાંતરે સંયમ ગ્રહણ કરી, ૧૧ અંગોનું જ્ઞાન કંઠસ્થ કરી અને શુદ્ધ આરાધના કરી, એક માસનો સંથારો લઈ કાળ કરીને પ્રથમ દેવલોકમાં ઈન્દ્રના સામાનિક દેવ રૂપમાં ઉત્પન્ન થશે. ત્યાંનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી મહાવિદેહમાં જન્મ લઈ, સંયમ તપની આરાધના કરી, સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય કરી સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થશે.

પ્રશ્ન-૬ : આ અધ્યયનથી શિક્ષા-સંસ્કાર કેવા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ?

ઉત્તર- માનવી અપ્રાપ્ત ભૌતિક ચીજોની ઈચ્છા કરીને દુઃખી થઈ જાય છે. આ ભૌતિક વસ્તુઓમાં ક્યારેય વાસ્તવિક સુખ હોતું નથી. સંસારમાં કોઈ મોટા પરિવારથી દુઃખી હોય છે તો કોઈ પરિવાર વગર દુઃખી હોય છે. કોઈ સંપત્તિના અભાવથી દુઃખી હોય છે તો કોઈ વિશાળ સંપત્તિ હોવાને કારણે દુઃખી હોય છે અને શાંતિથી રહી શકતાં નથી.

સહજ પ્રાપ્ત સ્થિતિથી સંતોષ રાખીને પ્રસન્ન રહેવાથી જ સુખ અને શાંતિ મળે છે. તેમજ સાથે સાથે આત્માનંદની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. અંતે તો

ત્યાગ અને ધર્મ જ આત્માને સંસારના આ પ્રપંચમાંથી મુક્ત કરે છે. એવું જાણીને દરેક સુખેચ્છુક માણસે એક દિવસ ધર્મ, સંયમ તેમજ ત્યાગ માર્ગમાં અગ્રેસર થવાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ. સાથે સાથે પોતાની પરિસ્થિતિમાંથી પુઠ્ઠાઈ વડે નીકળીને, ઈચ્છાઓ ઉપર કાબુ મેળવીને આત્મકલ્યાણના શ્રેષ્ઠ માર્ગને પૂર્ણ રૂપે સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. આ આગમ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાનનો સાર છે.

જે શ્રદ્ધાળું માનવી, સાધુ-સાધ્વી પાસે પોતાની સંસારની મુંજવણોને દૂર કરવાની આશાથી મંત્ર, તંત્ર ઔષધની આશા રાખે છે. તેણે આ અધ્યયનના વર્ણનથી શિક્ષા લેવી જોઈએ કે આવી પ્રવૃત્તિઓ સાધુના આચારથી વિપરીત છે. વીતરાગ ભગવાનના શાસનના સાધુ-સાધ્વી માત્ર અને માત્ર પોતાના આત્મ કલ્યાણના માર્ગનો શ્રમણ ધર્મ કે ગૃહસ્થ ધર્મ, તેમજ તપ, ત્યાગનો જ ઉપદેશ દઈ શકે. અન્ય લૌકિક કાર્યોમાં તેઓ ભાગ લઈ શકે નહીં.

પ્રશ્ન-૭ : બાકીના ૬ અધ્યયનોમાં પૂર્ણભદ્ર આદિનું વર્ણન ક્યા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- આ જંબૂદ્વીપના ભરત ક્ષેત્રમાં મણિપટ્ટિકા નામની નગરી હતી. તે નગરીમાં પૂર્ણભદ્ર નામના શેઠ રહેતા હતા. તેણે બહુશ્રુત સ્થવિર ભગવંતો પાસેથી ધર્મોપદેશ સાંભળીને સંયમ અંગીકાર કર્યો. ૧૧ અંગોનું જ્ઞાન કંઠસ્થ કર્યું. ઉપવાસથી લઈને માસખમણ સુધીની તપસ્યાઓથી કર્મોની નિર્જરા કરતા થકા અનેક વર્ષ સંયમનું પાલન કર્યું.

એક માસના સંથારાથી આરાધક બનીને સૌધર્મ(પ્રથમ) દેવલોકમાં પૂર્ણભદ્ર નામના દેવ થયા. કોઈ સમયે આ દેવે ભગવાન મહાવીર સ્વામી પાસે આવીને દર્શન-વંદન કરી; બત્રીસ પ્રકારની નાટ્યવિધિ તેમજ પોતાની ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન કર્યું. ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નથી ભગવાને તેના પૂર્વભવનું કથન કર્યું અને એ પણ બતાવ્યું કે દેવલોકનું બે સાગરોપમનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી આ પૂર્ણભદ્ર દેવ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી મુક્ત થશે.

અહીં પાંચમું અધ્યયન પૂર્ણ થયું. છટ્ટા અધ્યયનમાં પૂર્ણભદ્ર સમાન જ સંપૂર્ણ વર્ણન મણિભદ્રનું છે. બંનેની નગરી પણ એક જ હતી. દીક્ષા, અધ્યયન, તપ, દેવલોકની સ્થિતિ, મહાવિદેહમાં દીક્ષા અને મોક્ષ સુધીનું બધું વર્ણન સરખું છે.

આ પ્રકારે (૭) દંત, (૮) શિવ, (૯) બલ અને (૧૦) અનાદૃતનું વર્ણન પાંચમા અધ્યયન જેવું જ છે. આ બધા બે સાગરોપમની સ્થિતિએ પ્રથમ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા. પછી મહાવિદેહમાં જન્મ લઈ તપ સંયમનું આચરણ

કરી બધા શિવગતિને પામશે. આ વર્ગમાં ૪ જીવ સંયમના વિરાધક બની તેમજ બાકીના ૬ આરાધક બની દેવ ગતિમાં ગયા. આ દશેય એક ભવાવતારી છે અર્થાત્ તેઓને હવે એક મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ભવ કરવાનો બાકી છે. બહુપુત્રિકા દેવીને હાલ ત્રણ ભવ કરવા છે.

પ્રશ્ન-૮ : આ વર્ગથી શું શિક્ષા-તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે ?

ઉત્તર- સંયમ વ્રતની વિરાધના કરનારા પણ જો શ્રદ્ધા પ્રરૂપણા અને તપની ઢચિ દંઢ હોય તો તે વિરાધક હોવા છતાં સંસારનું ભ્રમણ કે જન્મ-મરણ વધારતા નથી પરંતુ તે હલકી જાતિના દેવ બને છે અથવા તો દેવીના રૂપમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

આથી સંયમનું પૂર્ણ શુદ્ધ રૂપે આરાધન ન કરનાર સાધકોએ પોતાની શ્રદ્ધા, પ્રરૂપણા, આગમ અનુસાર પૂર્ણ શુદ્ધ રાખવી તેમજ યથાસમયે ૧૨ ભેદે તપ કરી, કષાયભાવોથી મુક્ત થઈને રહે તો સંયમમાં નબળા હોવા છતાં પણ પોતાના આત્માની અધોગતિને રોકી શકશે. તેમજ ભવપરંપરાની વૃદ્ધિ કરશે નહીં.

વર્ગ-૪ : પુષ્પયુલિકા

પ્રશ્ન-૧ : આ વર્ગનો પરિચય શુ છે ?

ઉત્તર- આ વર્ગમાં દશ સ્ત્રીઓનું વર્ણન છે. જેણે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના શાસનમાં ‘પુષ્પયૂલા’નામના મુખ્ય સાધ્વી પાસે અધ્યયન કરી તપસંયમનું પાલન કર્યું. આથી આ વર્ગનું નામ પુષ્પયૂલા રાખવામાં આવ્યું. આ દશેય સ્ત્રીઓ સંયમનું પાલન કરી નિમ્ન પ્રકારની દેવીઓ બની- (૧) શ્રી દેવી (૨) હ્રી દેવી (૩) ધૃતિ દેવી (૪) કીર્તિ દેવી (૫) બુદ્ધિ દેવી (૬) લક્ષ્મી દેવી (૭) ઈલા દેવી (૮) સુરા દેવી (૯) રસ દેવી (૧૦) ગંધ દેવી.

પ્રશ્ન-૨ : આ વર્ગના દશ અધ્યયનોનું વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- રાજગૃહી નગરીમાં સુદર્શન નામના સુખી સંપન્ન સદ્ ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેને પ્રિયા નામની પત્ની હતી અને ભૂતા નામની એક દિકરી હતી. આ દિકરી દેખાવમાં વૃદ્ધ અને જીર્ણ શરીરવાળી લાગતી હતી. તેના દરેક અંગોપાંગ શિથિલ હતા. તેથી તેની સાથે કોઈ લગ્ન કરતું ન હતું.

એક સમયે પાર્શ્વનાથ ભગવાન એ નગરીમાં પધાર્યા. માતા-પિતાની

આજ્ઞા લઈને આ ભૂતા દિકરી પણ ધર્મરથમાં બેસીને ભગવાનના દર્શન-વંદન કરવા ગઈ. ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળીને ખૂબ ખુશ થઈ. તેને નિર્ગ્રંથ પ્રવચન ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા અને ઢચિ થઈ. માતા-પિતાની આજ્ઞા લઈ દીક્ષા લેવા માટે તત્પર થઈ.

માતા-પિતાએ તેનો દીક્ષા મહોત્સવ કર્યો તેમજ એક હજાર પુઢ્ધો ઉપાડે તેવી શિબિકામાં બેસાડી ભગવાનની સેવામાં લઈ ગયા અને નિવેદન કર્યું કે શિષ્યાણી રૂપમાં ગ્રહણ કરો. ભગવાને તેને દીક્ષા આપી પુષ્પયૂલા આર્યાને સોંપી. પુષ્પયૂલા આર્યા પાસે શિક્ષા ગ્રહણ કરી તપ સંયમમાં આત્માને ભાવિત કરવા લાગી. કાલાંતરે ભૂતા આર્યા શરીરની સેવા સુશ્રૂષામાં લાગી ગઈ અને સૂચી ધર્મની પ્રવૃત્તિઓનું આચરણ કરવા લાગી અર્થાત્ વારંવાર હાથ, પગ, માથુ વગેરે ધોતી હતી તેમજ સુવા, બેસવાની, ઉભા રહેવાની જગ્યાને પહેલા પાણી છાંટતી અને પછી બેસવા આદિની ક્રિયા કરતી. ગુઢ્ધણી દ્વારા આવી બધી પ્રવૃત્તિઓનો નિષેધ કરવાથી એક દિવસ તે અલગ થઈને કોઈ જુદી જગ્યાએ એકલી રહેવા લાગી અને પોતાની ઈચ્છા અનુસાર કાર્ય કરવા લાગી. અનેક પ્રકારની તપસ્યાઓ થકી પણ આલોચના નહી કરવાથી વિરાધક બનીને પહેલા દેવલોકમાં શ્રી અવતંસક વિમાનમાં શ્રી દેવી તરીકે ઉત્પન્ન થઈ. કોઈ સમયે ભગવાન મહાવીર પાસે આવી અનેક વિધ નાટ્યવિધિની સાથે પોતાની ઋદ્ધિનું પ્રદર્શન કર્યું. ત્યાં એક પલ્યોપમની સ્થિતિ પૂર્ણ કરીને તે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ લઈને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે.

ભૂતાની જેમ જ નવ સ્ત્રિઓનું વર્ણન છે. માત્ર નામમાં ફેર છે. બધી શરીરથી બકુશા થઈને પ્રથમ દેવલોકમાં ગઈ અને એક પલ્યોપમનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ લઈ મોકે જશે.

પ્રશ્ન-૩ : આ અધ્યયનોથી શું જાણવાનું મળે છે ?

ઉત્તર- આ વર્ગના વર્ણનથી જાણી શકાય છે કે લોકમાં જે કોઈ લક્ષ્મી, સરસ્વતી આદિ દેવીઓની પૂજા પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે તે પ્રથમ દેવલોકની દેવીઓ પ્રતિ એક પ્રકારની ભક્તિનું પ્રદર્શન છે એ સાથે તેમને પ્રસન્ન કરી તેમની પાસેથી કંઈક મેળવવાની આશા રાખવામાં આવે છે.

ત્રીજા વર્ગમાં મણિભદ્ર, પૂર્ણભદ્રનું વર્ણન છે. તેમની પણ જિન મંદિરોમાં પૂજા-પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ લૌકિક દેવોની ભક્તિ રૂપ અને લૌકિક આશા અને ઈચ્છાઓની પૂર્તિ માટે થાય છે.

વીતરાગ ધર્મ લૌકિક ઈચ્છાઓથી ઉપર ઉઠીને આત્મ સાધના કરવાનો છે. તેની (આત્મ સાધના) સાધના કરનાર સાધક પાંચ પદોમાં રહેલા આત્માઓને જ આધ્યાત્મની અપેક્ષાએ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય માને છે અને તેમને જ વંદન નમસ્કાર કરે છે. બાકીના કોઈને વંદન-નમસ્કાર કરવા એ પોતાના લૌકિક, વ્યવહારિક તેમજ પરંપરાગત આચાર માત્ર માને છે. એ વંદનમાં ધર્મની કલ્પનાને જોડતો નથી. કોઈ ભદ્રિક સાધુ-સાધ્વી કે શ્રાવક શ્રાવિકાઓ આવા લૌકિક આશાથી ભરેલ ભક્તિને ધર્મનું બાનુ બનાવી દે તો તે તેમની વ્યક્તિગત અજ્ઞાન દશાની ભૂલ છે.

વર્ગ-૫ : વૃષ્ટિદશા

પ્રશ્ન-૧ : આ વર્ગનો પરિચય તેમજ વિષય વર્ણન કયા પ્રકારે છે ?

ઉત્તર- આ વર્ગમાં અંધકવૃષ્ટિ કુળના યદુવંશીય પુઠ્ઠોનું વર્ણન છે. આથી આ વર્ગનું નામ વૃષ્ટિદશા રાખેલ છે. આ વર્ગના ૧૨ અધ્યયન છે જેમાં નિષધકુમાર આદિ ૧૨ ભાઈઓનું વર્ણન છે. સંભવતઃ આ બારે ય બલદેવના પુત્રો છે. મૂલ-પાઠમાં બાકીના ૧૧ અધ્યયન નિષધકુમારના અધ્યયન સમાન જાણવા એમ કહેલ છે. નિષધકુમારનું વર્ણન આ પ્રકારે છે-

દ્વારકા નગરીમાં કૃષ્ણ વાસુદેવ રાજ્ય કરતા હતા. તેના મોટાભાઈ બલદેવ રાજાની રેવતી નામની રાણીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનું નામ નિષધકુમાર રાખવામાં આવ્યું. કાલાંતરે યૌવનવય પ્રાપ્ત થવા પર તેના લગ્ન પયાસ કન્યાઓ સાથે કરવામાં આવ્યા. શ્રેષ્ઠ માનવીય સુખ ભોગવતો તે વિચરણ કરવા લાગ્યો.

એક સમયે અરિહંત ભગવાન અરિષ્ટનેમિ દ્વારકા નગરીમાં પધાર્યા. કૃષ્ણ વાસુદેવની આજ્ઞાથી નગરમાં ભેરી વગાડવામાં આવી. કૃષ્ણ રાજા તેમજ તેની પ્રજા પણ ભગવાનની સેવામાં ગઈ. સાથે નિષધકુમાર પણ દર્શને ગયા. ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી, શ્રદ્ધા અને ઢચિ પૂર્વક શ્રાવકના ૧૨ વ્રત અંગીકાર કર્યા.

તેના ચાલ્યા ગયા પછી ભગવાન અરિષ્ટનેમિના પ્રથમ ગણધર વરદત અણગારના નિષધકુમાર સંબંધી પ્રશ્નના જવાબમાં ભગવાને તેનો પૂર્વ ભવ કહી સંભળાવ્યો.

નિષધકુમારનો પૂર્વ ભવ :- આ ભરત ક્ષેત્રમાં રોહતક નામનું નગર હતું. ત્યાં

મહાબલ નામનો રાજા હતો. તેને વીરાંગદ નામનો પુત્ર થયો. યૌવનવય પ્રાપ્ત થયે તે કુમારના ૩૨ શ્રેષ્ઠ રાજ કન્યાઓ સાથે લગ્ન થયા, તે રાજમહેલમાં માનવીય સુખ ભોગવવા લાગ્યો.

કોઈ એક સમયે સિદ્ધાર્થ નામના આચાર્ય એ નગરમાં પધાર્યા. વીરાંગદે ઉપદેશ સાંભળીને તેની પાસે સંયમ અંગીકાર કર્યો.

૧૧ અંગોનું કંઠસ્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને અનેક પ્રકારની તપસ્યાઓ દ્વારા આત્માની શુદ્ધિ કરવા લાગ્યો. ત્યાં તેણે ૪૫ વર્ષ શુદ્ધ સંયમનું પાલન કરી બે મહિનાનો સંથારો કરી, કાળ કરીને આરાધક બની પાંચમા દેવલોકમાં દેવ રૂપે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાં ૧૦ સાગરોપમની સ્થિતિ પૂરી કરીને અહીં નિષધકુમાર તરીકે અવતરેલ છે અને આજે અહીં તેણે શ્રાવક વ્રત ગ્રહણ કરેલ છે.

નિષધકુમાર શ્રાવકના ગુણોથી સંપન્ન થઈને શ્રમણોપાસક પર્યાય પસાર કરવા લાગ્યા. એક વખત રાત્રિના સમયે ધર્મ જાગરણ કરતા એટલે કે આત્મોન્નતિનું ચિંતન કરતાં તેણે પોતાની નગરીમાં ભગવાન અરિષ્ટનેમિના દર્શનનો સંકલ્પ કર્યો.

ભગવાન તેના મનોગત ભાવને જાણીને વિચરણ કરી ત્યાં પધાર્યા. નિષધકુમાર ઉપદેશ સાંભળીને દીક્ષિત થયા. ૧૧ અંગોનું કંઠસ્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. અનેક વિચિત્ર તપ સાધના દ્વારા આત્માને ભાવિત કરતા થકા નવ વર્ષ દીક્ષા-પર્યાયનું પાલન કર્યું તેમજ ૨૧ દિવસનો સંથારો કરી કાળ કરીને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિ પૂર્ણ કરી, મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ લેશે. યૌવન અવસ્થામાં સંયમ ગ્રહણ કરશે અને સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય કરી સિદ્ધ ગતિને પ્રાપ્ત થશે.

બાકીના ૧૧ અધ્યયન ૧૧ રાજકુમારના વર્ણન માટે નિષધકુમારનું વર્ણન જાણવું. અહીં પાઠ અતિ સંક્ષિપ્ત હોવાથી માતા-પિતાના નામ સૂચિત કરેલ નથી. સંયમ ગ્રહણ અને અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પત્તિ આદિ નિષધકુમાર જેમ સમજવું જોઈએ.

પ્રશ્ન-૨ : ઉપાંગ સૂત્રના ઉપસંહાર કથનનો શું આશય છે ?

ઉત્તર- આ ઉપાંગ સૂત્ર એક શ્રુતસ્કંધ છે. પાંચ તેના વર્ગ છે. પાંચ દિવસમાં વાંચી શકાય છે. તેમાં ૪ વર્ગોના ૧૦-૧૦ અધ્યયન છે, પાંચમા વર્ગના ૧૨ અધ્યયન છે.

આ ઉપાંગ સૂત્રના પાંચ વર્ગ અને બાવન અધ્યયનોમાં પ્રથમ વર્ગના દશ જીવો નરકમાં ગયાનું વર્ણન છે. બાકીના ચાર વર્ગોના બધા ૪૨ જીવો સ્વર્ગમાં ગયાનું વર્ણન છે, નરકમાં નહીં. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રથમ વર્ગનું નામ નિરયાવલિકા હોવું એ સંગત છે. આખા સૂત્રનું નિરયાવલિકા નામ તો લિપિદોષ આદિથી પ્રચલિત થયું હોય તેવી શક્યતા છે.

આથી આખા સૂત્રનું નામ તો ઉપાંગ સૂત્ર જ સમજવું જોઈએ અને સૂચિત પાંચ નામ તો વર્ગોના સમજવા જોઈએ. આ રીતે પાંચ વર્ગાત્મક ઉપાંગ સૂત્ર સમાપ્ત થયું.

આગમ જિજ્ઞાસુ વાયકને આ આગમ પ્રશ્નોત્તર ઉપયોગી થશે. છતાં જિન આગમ અને જિનવાણીથી ઓછું, અદકું કે વિપરિત લખાયું હોય તો ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુકકડમ્.....સંકલનકાર-ભાષાંતરકાર.
નોંધ- જિજ્ઞાસાની વિશેષ પૂર્તિ માટે જ્ઞાની ગુઢજનોનો સમાગમ કરવો.

॥ નિરયાવલિકાદિ ઉપાંગ સૂત્ર સંપૂર્ણ ॥

॥ શેષ ઉપાંગ સૂત્ર સંપૂર્ણ ॥

॥ જેનાગમ નવનીત પ્રશ્નોત્તર ભાગ-૮ સંપૂર્ણ ॥

પરિશિષ્ટ

સંપાદન સહયોગી શ્રી વિમલકુમારજી નવલખા-સુરતના પ્રશ્નોના ઉત્તર

પ્રશ્ન-૧ : ચક્રવર્તી જેવા મહાન ઋદ્ધિશાળી, લઘ્વિવંત, ૬૩ શ્લાઘનીય મહાપુરુષમાં જેની ગણના થાય એવા સમ્રાટ રાજા ચક્રવર્તન(એકેન્દ્રિય) ને પ્રણામ કરે એવું કેમ ?

ઉત્તર- આજે પણ કરોડાધિપતિ પણ લક્ષ્મી પૂજન, દુકાન, ચોપડા વગેરેને પ્રણામ કરે છે. એ પોતાની આવક અને તમામ ઋદ્ધિ સંપત્તિનો આધાર છે, એવા અહોભાવથી સન્માનની ભાવનાથી આ વસ્તુઓનો વિનય, વિવેક કે સન્માન કરે છે. એ સ્વભાવિક છે. ચક્રવર્તી પણ લૌકિક રિવાજોથી પર નથી બની શકતા, એમ સમજવું જોઈએ.

પ્રશ્ન-૨ : ભરત ચક્રવર્તીએ દીક્ષા સ્વયં લીધી હતી કે ભગવાન પાસે ગ્રહણ કરી હતી ?

ઉત્તર- ભરત ચક્રવર્તીને કેળવજ્ઞાન થયું ત્યાં સુધીમાં ભગવાન ઋષભદેવ નિર્વાણ પદને પામી ગયા હતા. તેથી તેઓએ સ્વયં જ, અને બીજા રાજાઓની સાથે દીક્ષા લઈને વિચરણ કર્યું.

પ્રશ્ન-૩ : આઠમી વિજયમાં સીમંધર સ્વામી, નવમી વિજયમાં બાહુ સ્વામી, ૨૪ મી વિજયમાં ત્રીજા સુબાહુ સ્વામી, ૨૫ મી વિજયમાં ચોથા યુગમંધર સ્વામી છે. આ ક્રમ મલતો નથી. અન્ય વિજયમાં બિરાજિત તીર્થંકરો ભરત ક્ષેત્રથી નજીક હોવા છતાં ૮ મી વિજયમાં બિરાજિત સીમંધર સ્વામીની આજ્ઞા શા માટે લેવાય છે ? ક્રમ પણ અલગ આપેલ છે. તે સમજવો કેમ ?

ઉત્તર- વિહરમાન તીર્થંકરોના નામોનો ક્રમ ગ્રંથોમાં જે મલે છે તેમાં આઠમી વિજયથી પહેલું નામ શરૂ થાય છે. તેથી પહેલાની મુખ્યતાથી આજ્ઞા લેવી

વગેરે પ્રચલિત થયું છે. જે ક્રમ મળે છે તે ઉર શાસ્ત્રો(આગમોમાં) તો છે નહીં. છતાં પણ વિજયોનો ક્રમ ૮, ૯, ૨૪, ૨૫ હોય તે બરાબર સમજવું જોઈએ. મહાવિદેહની ઉર વિજયોનું વર્ણન જે થોકમાં આવે છે. તેનાથી પણ ૮,૯,૨૪,૨૫ નંબર ચારેય થોકના બહારના કિનારા(છેડા) ના આવે છે. આ રીતે પાંચ મહાવિદેહના ૨૦ વિહરમાન તીર્થકરનો ક્રમ હોઈ શકે છે.

પ્રશ્ન-૪ : મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ઉર વિજયોના ક્રમની શરૂઆત જ્યાંથી થઈ છે તેમાં પણ કોઈ કારણ છે ?

ઉત્તર- મહાવિદેહ ક્ષેત્રનું વર્ણન જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રમાં ઉત્તરકુઠ ક્ષેત્રથી શરૂ કરેલ છે. પછી પૂર્વવિદેહ અને તે પછી દેવકુઠ અને ત્યારપછી પશ્ચિમ મહા વિદેહનું વર્ણન છે અને અંતમાં મેઢનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરેલ છે. આ ક્રમમાં પણ ૧ થી ૮ વિજય ત્યાં જ ઉત્તર પૂર્વ વિભાગમાં સર્વપ્રથમ આવે છે.

ઉત્તરકુઠ થી વર્ણન શરૂ કરવામાં પણ મુખ્ય કારણ એ છે કે ઉત્તર-કુઠમાં જમ્બૂદ્વીપના માલિક દેવનું નિવાસ સ્થાન જમ્બૂ વૃક્ષ છે તેથી વર્ણનની શરૂઆત ઉત્તરકુઠથી અને ત્યારપછી ઉત્તરપૂર્વની આઠ વિજયોને ક્રમથી લેવાય તે જ ઉચિત થાય છે. કારણ કે સૂર્યનું ભ્રમણ પણ ઉત્તર પછી ઉત્તર પૂર્વમાં અને ત્યાર પછી દક્ષિણ પૂર્વમાં ત્યાર પછી દક્ષિણ પશ્ચિમમાં અને ત્યાર પછી પશ્ચિમ ઉત્તરમાં અને પછી ફરી ઉત્તરમાં થાય છે. તેથી અહીં ઉત્તરકુઠના વર્ણન પછી ઉત્તરપૂર્વની આઠ વિજયોનો ક્રમ લીધેલ છે. તેમજ છેલ્લે આઠમી વિજય છે ત્યાં જ પ્રથમ વિહરમાનનો નંબર આવે તે બરાબર છે અને વિહરમાનમાં પ્રથમના નંબરના વિહરમાનને મુખ્યતા આપીને આજ્ઞા લેવાની પરંપરા ચાલી છે.

બરેબર તો તે પરંપરા આગમથી પ્રમાણિત તો છે નહીં. આગમ પ્રમાણથી તો પોત-પોતાના શાસનપતિની આજ્ઞા લેવાય તે જ યોગ્ય કહેવાય. શાસનપતિ ભલે સિદ્ધ થયા હોય કે અરિહંત પદે હોય આજ્ઞા તેની જ લાગે છે. મહાવિદેહનો આપણને ભરતમાં કંઈ સંબંધ લાગતો નથી. કારણ કે અંબડ સન્યાસીના શિષ્યો બીજું નમોત્યુણં ભગવાન મહાવીરને આપ્યો તે મૌજૂદ

હતા અને પ્રદેશી રાજા એ બીજું નમોત્યુણં સીમંધર સ્વામીને નહીં આપતા સીધું જ કેશી શ્રમણને આપી દીધું હતું. તે સમયે પાર્શ્વનાથ ભગવાન શાસન-પતિ મોક્ષ પધારી ગયેલ હતા. આ રીતે શાસ્ત્રમાં ક્યાંય સીમંધર સ્વામી વગેરેને નમોત્યુણં દેવાનું કે તેમની આજ્ઞા લેવાનું વર્ણન અથવા આદેશ-નિર્દેશ મળતા નથી. માટે પરંપરાને પરંપરા જેટલું જ મહત્ત્વ આપવું. જ્યારે વિહર-માનની આજ્ઞા લેવામાં જ આગમનો આગ્રહ નથી તો પછી નજીકવાળાની કે દૂરવાળાની આજ્ઞા લેવાની ચર્ચા કરવાનો તો અર્થ જ રહેતો નથી.

પ્રશ્ન-૫ : શું રાહુથી ચંદ્ર, સૂર્યને નુકશાન થાય છે ? રાહુ ચંદ્રના માર્ગમાં અવરોધરૂપ કેમ છે ? ચંદ્ર તો ઈન્દ્ર છે તો પછી રાહુ તેની ઈન્દ્રની અવહેલના કે અશાતના કેમ કરી શકે ?

ઉત્તર- રાહુ દ્વારા સૂર્ય કે ચંદ્રની કોઈ અશાતના થતી નથી. પરંતુ રાહુનું વિમાન સૂર્ય, ચંદ્રની નીચે આડું આવી જવાથી આપણને-મનુષ્યોને ઢંકાયેલ લાગે છે. તેને 'ગ્રહણ' વગેરે રૂપમાં કહેવામાં આવે છે. પરંતુ રાહુ ગ્રહ છે તે સૂર્ય, ચંદ્રનું કાંઈ બગાડી શકે નહીં. તે તો માત્ર કંઈક દૂરથી તે બંનેની નીચે ભ્રમણ કરે છે.

પ્રશ્ન-૬ : ગ્રહોથી માનવ જીવન ઉપર કાંઈ અસર થાય છે ?

ઉત્તર- ગ્રહ કોઈનું ભલું-બુઢું કરતાં નથી. લોકમાં નિમિત્ત જ્ઞાન હોવાથી જે કોઈક ગ્રહોના આધારે અને કોઈક નક્ષત્રોના કે રાશિના આધારે હોય છે. તે બધું નિમિત્તનું અનુમાનિત અને ફળાદેશનું જ્ઞાન હોય છે.

નોંધ :- ઉત્તર આવી રીતે ધારણાથી આપ્યા છે. વિશેષ જ્ઞાની કહે તે જ પ્રમાણભૂત છે.

સૌજન્ય દાતાઓની શુભ નામાવલી

- (૧) શ્રી લલિતચંદ્ર મણીલાલ શેઠ, સુરેન્દ્રનગર
- (૨) શ્રી જીતેન્દ્રભાઈ મનસુખલાલ(સિયાણીવાળા), સુરેન્દ્રનગર
- (૩) શ્રી શાહ કાંતિલાલ નાગરદાસ પરિવાર, સુરેન્દ્રનગર
- (૪) શ્રી હરખચંદભાઈ લાલજી સાંવલા(પ્રાગપરવાળા), ન્યૂ બોમ્બે
- (૫) શ્રી રમણિકલાલ નાનચંદજી દોશી, સુરેન્દ્રનગર
- (૬) શ્રી દેવસીભાઈ તલકસી પરિવાર, સુરેન્દ્રનગર. હસ્તે : નિતીનભાઈ
- (૭) શ્રી અરવિંદભાઈ ચિમનલાલ સંઘવી, અમદાવાદ
- (૮) શ્રી અનોપચંદભાઈ મંગલજી મોરબીયા, ગાંધીનગર
- (૯) શ્રી કિશોરભાઈ ખેતાણી, અમદાવાદ, મુંબઈ
- (૧૦) શ્રી બિપીનભાઈ અમોલખભાઈ શાહ, અમદાવાદ
- (૧૧) શ્રી ચિમનલાલ ઉમ્મેદચંદ શેઠ, અમદાવાદ
- (૧૨) શાહ હરખચંદ માડણ, (ભચાઉ-કચ્છ)મુંબઈ
- (૧૩) શ્રી વિનોદકાંત હરિલાલ, મુજફ્ફરનગર
- (૧૪) શ્રી નલિનકાંત મોતીચંદ દોશી, રાજકોટ
- (૧૫) શ્રી જયવંતભાઈ જસાણી, મુંબઈ-ઘાટકોપર
- (૧૬) શ્રી પ્રદ્યોત દફતરી, બોરીવલી(વેસ્ટ) મુંબઈ
- (૧૭) શ્રી લતાગૌરી યશવંતરાય અજમેરા, રાજકોટ
- (૧૮) શ્રી નવલ સાહિત્ય પ્રકાશન ટ્રસ્ટ, સુરેન્દ્રનગર
- (૧૯) શ્રી ચંદ્રિકા મણિલાલ વોરા, ગામ ખારોઈ, વાગડ
- (૨૦) શ્રી નરેન્દ્રભાઈ શાંતિલાલ કામદાર, લાતુર
- (૨૧) શ્રી સાધ્વી સુબોધિકા(ભદ્રા) જૈન ટ્રસ્ટ, આકોલા
- (૨૨) શ્રી સૌરાષ્ટ્ર દશાશ્રીમાળી પ્રાણમહિલા મંડળ, આકોલા
- (૨૩) શ્રી જયંતીલાલ ભાઈચંદ શાહ, સુરત

- (૨૪) શ્રીમતી મંગલાબેન નગીનદાસ તુરખીયા(સુદામડાવાળા) બોરીવલી, મુંબઈ
- (૨૫) શ્રી પાર્શ્વવીર વાડીલાલ અજમેરા, રાજકોટ
- (૨૬) શ્રી કિરીટભાઈ મણીલાલ શેઠ, અમરોલી-સુરત
- (૨૭) શ્રી હીરેન મણીલાલ શેઠ, અમરોલી-સુરત
- (૨૮) શ્રી નટવરલાલ મણીલાલ કુવાડીયા, જોરાવરનગર-સુરેન્દ્રનગર
- (૨૯) શ્રી મનસુખલાલ પોપટલાલ ચુડગર, સુરેન્દ્રનગર
- (૩૦) શ્રી વાડીલાલ મોહનલાલ શાહ, મુંબઈ
- (૩૧) શ્રી મંજુલાબેન નગીનદાસભાઈ લાઠિયા, મલાડ-મુંબઈ
- (૩૨) શ્રી જયંતિલાલ હીરાચંદ દોશી, જામનગર
- (૩૩) શ્રી હીરજી લખમશી વિશરીયા, મુલુંડ-મુંબઈ
- (૩૪) શ્રીમતી ઝવેરબેન ડુંગરશી વોરા, અમર સન્સ. બાંદ્રા(મુંબઈ)
- (૩૫) શ્રી જયંતીલાલ વલ્લભજી ખારા(ગોંડલવાળા), નાસિક
- (૩૬) શ્રી રશ્મિબેન વસંતભાઈ દેસાઈ, બેંગલોર
- (૩૭) શ્રી કનકકુમાર બીલખીયા, બેંગલોર
- (૩૮) શ્રી મનહરલાલ એલ. પારેખ, બેંગલોર
- (૩૯) શ્રીમતી નિરૂબેન નિરંજનભાઈ દોશી, રાજકોટ
- (૪૦) શ્રીમતી ભાવનાબેન વસંતલાલ તુરખીયા, રાજકોટ
- (૪૧) શ્રીમતી જ્યોત્સનાબેન પ્રકાશભાઈ વોરા, રાજકોટ
- (૪૨) શ્રીમતી કિનીતાબેન દિલીપકુમાર ગાંધી, રાજકોટ
- (૪૩) શ્રી કીર્તિભાઈ ચંપકલાલ બોરડીયા, બોરીવલી-મુંબઈ
- (૪૪) શ્રીમતી નલીનીબેન રામભાઈ ગામ્બટુ(દર્શન ઈંગ્લીશ ક્લાસીઝ) રાજકોટ
- (૪૫) શ્રી વિશ્વ અભ્યુદય જ્ઞાન મંદિર, રાજકોટ
- (૪૬) સ્વ. શાંતિલાલ છોટાલાલ શાહ, (સાયલાવાળા) અમદાવાદ
- (૪૭) શ્રી ધીરેન્દ્ર પ્રેમજી સંઘોઈ, માટુંગા-મુંબઈ

- (૪૮) શ્રી ઝવેરીલાલ મેઘજી દેઢિયા(ગુંદાલા-કચ્છ), વાસી-નવી મુંબઈ
- (૪૯) શ્રીમતી કુસુમબેન હરકિસનભાઈ જસાણી
- (૫૦) ડો. વિજયભાઈ શાંતિલાલ દફતરી, રાજકોટ
- (૫૧) સ્વ. નૌતમલાલ ધીરજલાલ પારેખ, હેદરાબાદ
- (૫૨) સ્વ. અસૌ. લીલાવંતીબેન નૌતમલાલ પારેખ, હેદરાબાદ
- (૫૩) શ્રીમતી ઉષાબેન પ્રવીણભાઈ હરીલાલ કામદાર, રાજકોટ.
- (૫૪) શ્રી ભારત દેસાઈ, મિલન મેટલ્સ, કલકત્તા
- (૫૫) શ્રી પ.પૂ. હર્ષસાગરજી મ.સા. પૂના
- (૫૬) શ્રી નરેન્દ્રભાઈ શાહ, મુંબઈ
- (૫૭) શ્રી શરદભાઈ શાંતિલાલ શાહ, અંધેરી-મુંબઈ
- (૫૮) શ્રી મધુબેન.પી. દોશી, ગોંડલ
- (૫૯) શ્રી ઝવેરીલાલ અમરચંદ પારેખ, રાજકોટ
- (૬૦) શ્રી મનહર પ્લોટ સ્થા.જૈન સંઘ, રાજકોટ. હ: ડોલરભાઈ બી. કોઠારી (પ્રમુખશ્રી)
- (૬૧) શ્રી સુશીલા ઈન્દુલાલ ભીમજી બદાણી, રાજકોટ. હાલ- ઈથોપિયા (આફ્રિકા)
- (૬૨) શ્રી પ્રતિક્રમણ મંડળ-મહાવીર નગર, રાજકોટ.
- (૬૩) શ્રી સંજય કાંતિલાલ પારેખ, રાજકોટ (ભાયાવદર), હાલ : સુદાન.
- (૬૪) શ્રી દીપક પી. સંગોઈ, માટુંગા, મુંબઈ

સર્વે દાતાઓનો ધન્યવાદ સાથે આભાર.....દલપતભાઈ રામાનુજ
મોબા. ૦૯૮૯૮૦ ૩૭૯૯૬

ગુજરાતી સાહિત્ય

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	કિંમત
(૧)	જૈનાગમ નવનીત પ્રશ્નોત્તર, ભાગ-૧, ૨	૨૦-૦૦
(૨)	જૈનાગમ નવનીત પ્રશ્નોત્તર, ભાગ-૩, ૪	૨૦-૦૦
(૩)	ચૌદ નિયમ	૨-૦૦
(૪)	બારવ્રત	૨-૦૦
(૫)	જૈન શ્રમણોની ગોચરી તથા શ્રાવકાચાર	૫-૦૦
(૬)	બત્રીસ આગમોનો ગુજરાતી સારાંશ (૮ ભાગોમાં)	૪૦૦-૦૦
(૭)	જૈનાગમ નવનીત પ્રશ્નોત્તરી (અગ્નિમ ગ્રાહક) (દસ ભાગોમાં-સંપૂર્ણ ૩૨ આગમ)	૬૦૦-૦૦
(૮)	વૈજ્ઞાનિક માન્યતા અને જૈનાગમ દષ્ટિ	૨ ૨-૦૦

આ પુસ્તકમાં સેટિંગ સહયોગ .....સોલંકી મનસુખ

